

kötő-jelek

2025

Válogatás
az ELTE TáTK Szociológiai Doktori Iskola
műhelytanulmányjaiból

ELTE – Budapest – 2025

Az ELTE TáTK Szociológiai Doktori Iskola évkönyve

kötő-jelek 2025

Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar
A Szociológia Doktori Iskola évkönyve, 2025

Válogatás az ELTE TáTK
Szociológiai Doktori Iskola műhelytanulmányaiból

ELTE | TáTK
TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KAR

Budapest, 2025

Szerkesztők

CSEPELI GYÖRGY, ÖRKÉNY ANTAL, SIK DOMONKOS

Szerzők

ALAM, MOHAMMAD ASHRAFUL

CHAITY, SUBARNA MOSTAFA

EDELÉNYI MÁRK ATTILA

GUBARI, ABDUL SAMIH

GYURSÁNSZKY ÁGNES

LÁSZLÓ TAMÁS

MENYHÁRT BARBARA

RÉBÉK-SCHAY KRISZTINA

SALIH, SANGAR Y.

SANLI, IREM

TÓTH TÍMEA EMESE

TRATTNER ANDREA

VÉGH ELIZABET

VEREBES INGRID

A kötet az ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola kiadványa

1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/A

e-mail: doktori@tatk.elte.hu

© Szerzők, 2025

© Szerkesztők, 2025

A kiadásért felel ÖRKÉNY ANTAL, a magyar nyelvű Szociológia Program vezetője.

ISSN 2064-0528

Tipográfia: SÜTH GABRIELLA

Az évkönyv letölthető a

<https://www.tatk.elte.hu/folyoiratok/kotojelek/evkonyv> honlapról.

TARTALOM

CSEPELI GYÖRGY – ÖRKÉNY ANTAL – SIK DOMONKOS

Szerkesztői előszó 6

CSALÁD, TÁRSADALMI NEMEK, NŐK

VEREBES INGRID

The Rise of Family Science in Hungary: Academic Fields in Transformation 9

VÉGH ELIZABET

Az intimitás és a nevelés metszéspontjai: Tanári narratívák az iskolai diskurzusokban 28

MENYHÁRT BARBARA

Helyzetkép a fogyatékossgal élő nők reprodukciós egészségéről 44

GYURSÁNSZKY ÁGNES

A látható láthatatlanság: Liminalitás és női szakmai identitás
a közjegyzőségben a gyermekvállalás utáni munkahelyi reintegráció tükrében 60

IREM SANLI

Media Representations of Women Who Kill: A Study in Türkiye 81

SUBARNA MOSTAFA CHAITY and MOHAMMAD ASHRAFUL ALAM

Cyber Victimization and Fear of Crime Among Female Students:
An Empirical Study at Mawlana Bhashani Science and Technology University, Bangladesh 97

RÉBÉK-SCHAY KRISZTINA

Festő – Művész – Nők 135

ÚJ PERSPEKTÍVÁK

LÁSZLÓ TAMÁS

A rugalmas ellenállóképesség tapasztalata:

Egy új mérőeszköz szociológiai reziliencia-kutatásokhoz (REI-20-2023) 152

EDELÉNYI MÁRK ATTILA

A szovjet közvélemény Brezsnyev és Gorbacsov idején 174

TÓTH TÍMEA EMESE

A természetesnyelv-feldolgozás alkalmazása a fenntarthatósággal kapcsolatos
online diskurzus politikai elemzésére 189

TRATTNER ANDREA

A kooperáció tanulhatósága: A közlegelő-dilemma stratégiai adaptációja
az üzleti kultúrában 211

ABDUL SAMIH GUBARI AND SANGAR Y. SALIH

Subjective Experiences of Forced Returnees:
Identity, Belonging, and Reintegration in the Kurdistan Region of Iraq 228

Összefoglalók / Abstracts 247

A kötet szerzői / Authors 255

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ

CSEPELI GYÖRGY – ÖRKÉNY ANTAL – SIK DOMONKOS

Az ELTE Szociológiai Doktori Iskola hallgatói által írt tanulmányokat rendszeresen megjelentetjük a *Kötőjelek* nevű periodikában. Ezúttal kivételesen gazdag válogatást tudunk átnyújtani, melyek érdekesek, magas színvonalúak, s a Doktori Iskola hallgatóinak széleskörű érdeklődéséről tanúskodnak.

A tanulmányokat két blokkba soroltuk. Az első blokkba azok a tanulmányok kerültek, amelyek fókuszában a nők és az általuk beöltött társadalmi pozíciók és szerepek változásai állnak. A sor élén [Verebes Ingrid](#) cikke áll, aki a hazai családtudomány paradigmaváltása kapcsán hívja fel a figyelmet arra, hogy a konzervatív ideológia által elképzelt homogén családmodell nincs összhangban a társadalomban valóságosan előforduló családok sokféleségével.

[Végh Elizabet](#) elméleti szempontból is igényes tanulmánya a szeretet, az intimitás, a személyközi közelség iskolai térben érvényesített nevelési gyakorlatának fontosságára hívja fel a figyelmet az intimitásról szóló diskurzusokban egy igényes empirikus-szociológiai, interpretatív elemzés keretében.

[Menyhárt Barbara](#) egy marginalitásba szorított női csoport körében, kevesek által kutatott témát dolgoz fel kutatásában. Mint írja, a fogyatékossgal élő nők szexuális és reprodukciós szükségletei normálisak, de abnormálisak a körülmények, melyek között e nők szükségleteik kielégítésére gondolhatnak. A tanulmány végkövetkeztetése, hogy nincsenek megfelelő társas és társadalmi támogatások, melyek könnyíthetnének a fogyatékossgal élő nők női szerepteljesítésének terhein.

[Gyursánszky Ágnes](#) egy női közjegyző életútjára fókuszáló, igen alaposan kidolgozott esettanulmányban mutatja be a különféle magánéleti és munkahelyi szerepek labirintusából kivezető utat, melynek végén interjúalánya a házasság, a munkavállalás, a szülés, a gyermeknevelés, a válás után, önmagára támaszkodva sikeres munkahelyi reintegrációra számíthat.

[Irem Sanli](#) Törökországban végzett kutatásának eredményei szerint a gyilkossággal vádolt nők médiában bemutatott képét férfiak alakítják, miáltal a hírérték fokozása érdekében a kép eltorzul, a nőket fenyegető morális pánik eszközzé silányul.

[Subarna Mostafa Chaity](#) és [Mohammad Ashraf Al Alam](#) bangladesi női egyetemi hallgatók ellen a kibertérben elkövetett bűncselekményeket elemeznek. A kutatás érdekességét fokozza, hogy a szerzők a ténylegesen elkövetett bűncselekmények gyakorisága mellett az elkövethető, de nem elkövetett bűncselekmények okozta negatív mentális következményeket is elemzik.

A női blokk utolsó tanulmányát [Rébék-Schay Krisztina](#) írta, aki teljesen eredeti kutatásában a huszadik század első évtizedeiben festőművész szerepet vállaló magyar nők nehézségeire hívja fel a figyelmet. A festőművészet a nők számára korábban sem volt könnyen választható terep, s Magyarországon még ebben az időben is nehézségekkel kikövezett út volt, melynek végén nem a siker, hanem kudarc várta őket.

A második blokkban külön-külön érdekes, de egymáshoz logikailag nem kapcsolódó tanulmányokat talál az olvasó. [László Tamás](#) a szociológiában a közelmúltban üstököshöz hasonlítható pályát befutó reziliencia fogalmával foglalkozik. A tanulmány értéke a módszertani megközelítés.

[Edelényi Márk Attila](#) az államszocialista környezetben végzett közvéleménykutatások paradox helyzetét elemzi – egy igen kevésbé ismert helyszínen. A tanulmányból kiderül, hogy a Szovjetunióban a brezsnyevi időkben az „irányított” közvélemény gyakorlata érvényesült, mely a fűtőkárváltások rövid időszakát követően, a gorbacsovi korszakban már a „követett” közvélemény gyakorlatára váltott.

[Tóth Tímea Emese](#) cikkében a fenntarthatóság politikai polarizáció által keretezett narratív lehetőségeit deríti fel az onlinemédia-felületeken. Módszere a természetes nyelvi feldolgozás, amely más nyelvi tartalmak feldolgozásában is segítségére lehet a tartalomelemzés iránt érdeklődő társadalomkutatóknak.

[Trattner Andrea](#) tanulmánya a szakirodalomban rendszerint szembeállított két jelenség, a kooperáció és a kompetíció között nyit harmadik utat, mely a két interakciós forma szintéziseként az üzleti világ egyik új és eredményes stratégiájának lehetőségét hordozza.

[Abdul Samih Gubari](#) és [Sangar Y. Salih](#) cikkükben az Európába menekült, majd onnan erőszakkal visszatelepített kurdokat halmozottan sújtó traumákat elemzik. Az interjúk arról tanúskodnak, hogy a visszatérőkben a kurd identitás – mintegy kompenzációként az átélt szenvedésekért – megerősödött.

CSALÁD, TÁRSADALMI NEMEK, NŐK

THE RISE OF FAMILY SCIENCE IN HUNGARY: ACADEMIC FIELDS IN TRANSFORMATION

VEREBES INGRID

Abstract

This article examines the rise of family science in Hungary within the context of the political and academic transformations of the past decade.

The Orbán regime, in power since 2010, has implemented comprehensive political, economic, and social transformations over the past fifteen years, with significant attention devoted to the academic sphere. In addition to restructuring institutional frameworks, the government has increased its influence over decision-making bodies within academia. The transformation also has involved the establishment of alternative institutes and the strengthening of disciplines that support and legitimize the government's narrative.

In recent years, family studies have gained increasing prominence in Hungary, both in research and education. This study explores how family science as a discipline is shaped within the political context, examining the institutional changes, academic collaborations, and policy-oriented research programs that have emerged, as well as how the family is positioned as a strategically significant political category. Particular attention is given to the Mária Kopp Institute for Demography and Families (KINCS), established in 2018, which has become a key actor in the field of family-related issues. The analysis provides insight into some of KINCS's academic and public activities and considers how these align with governmental perspectives.

Keywords: family science, higher education, academic autonomy, parallel institutes, knowledge production.

Introduction

In Hungary, the concept of family holds significant importance in public policy discourse, particularly concerning population decline and national preservation. The predominant governmental narrative regarding population policy underscores the pivotal role of families, particularly women, in ensuring the demographic survival of the nation and, thus the future of Hungary. This is not necessarily a contemporary and a Hungarian characteristic per se, but the family has explicitly become major issue in Hungary over the past decade.

Protecting the institution of family is not just a traditional conservative slogan and family policies are not only practical and material issues for the Orbán regime in power since 2010¹, but strategical: halting and reversing the population decline is considered as the right alternative for the immigration and meanwhile, immigration is not the solution for the demographic problems². Promoting the importance of families not only goes hand in hand with the anti-migration messages but also with the discourse about public and national security and the idea that gender³ endangers children and the traditional family. The anti-gender rhetoric and family mainstreaming are both political tools whose role is to strengthen the regime (Grzebalska & Pető, 2018). Emphasizing the importance of family values, the support and protection of the traditional family model and children also serves as a reference for various political decisions and policy measures.

The government's "family-friendly" policies are mostly supporting the middle (upper) classes. While the universally available family allowances have not increased since 2008, families where both parents have stable, high-income formal employment, benefit from large incentives, housing purchase subsidies and personal income tax refunds, for example. These population policy measures lead to further societal polarization and preserve and legitimate class-based inequalities (Fodor, 2022; Szikra 2018, 2025). Familism as an ideology also endorses the state withdrawal of the welfare areas⁴. This means additional responsibilities for the family, the "basic social unit of a society". And within the family, these responsibilities primarily fall on women, who have conventionally been tasked with domestic work. In this framework, women are considered full citizens if they are present in the formal labor market but also have children and perform household chores (Fodor, 2022).

Moreover, there is a hierarchy between formal, paid work and informal, unpaid, or underpaid work. As the informal reproductive work (child- and elderly care, household chores) is mostly carried out by, and expected from women, this set-up also maintains and reinforces inequality between men and women (Gregor, 2018). The family as an analytical notion also wraps up complex human relations in a unit package and hides the inequalities, material dependence, and conflicts within the relationship (Adamik, 2012). The concept of the family is also a tool of power: the leaders of non-democratic regimes recognized that the most frequent perpetrators of riots and anti-regime

---

¹ Viktor Orbán was the prime minister of Hungary from 1998 to 2002 and is since 2010, being reelected in 2014, 2018, and 2022. After the parliamentary elections in 2010 Orbán described the change of government as a new political era, a new system, which was later reflected in the new constitution. The post-2010 period is also referred to as a new era in the literature that expresses concerns about the political shift. See more in: Körösenyi, Illés & Gyulai, 2020.

² See for example: <https://hungarytoday.hu/while-the-west-turns-to-migration-hungary-favors-family-support-prime-minister-says/>

³ The Orbán regime rarely frames "gender" as a matter of equality between women and men. Instead, its discourse consistently uses the terms gender or gender ideology to refer to transgender and non-binary, individually defined gender identities (see for example Kováts, 2022).

⁴ See for example, the amendment adopted to the Social Law in 2022. From 1 January 2023, if a person is unable to look after himself/herself, it is the responsibility of his/her family in the first instance and then of the municipality of residence. Only in their absence does the state, in cooperation with churches and NGOs, have a duty to care for the individual.

organizations are people who do not (yet) have families, while people with families are easier to control, to “keep at bay” (Dupcsik & Tóth, 2008).

Therefore, it is important for the regime to construct and control the institution and the very concept of family, and which, the Hungarian government strongly influences through legislation, policy measures, and deliberate intervention in the academic sphere.

As per the Fundamental Law of Hungary⁵, it is stated the nation and the family are the primary foundation of coexistence, and that the family serves as the essential pillar for the nation’s survival. The law also emphasizes that the family is based on marriage and/or⁶ the parent-child relationship, and that a mother is a woman, and a father is a man. The legal definition of the family institutionalizes a de facto privilege that also guarantees the symbolic, economic, and cultural privileges that are due for exemplary behavior and for the “normal” family (Bourdieu, 1996). Those who do not live in a family as defined by the Hungarian constitution are excluded from both the discourse on families and certain benefits.

In shaping the concept of the family, scientific knowledge production has its role and importance too. The academic field involved in defining research problems, categories, notions can criticize and oppose, or legitimize and reproduce the categories constructed by the state, and thus the prevailing narratives and the political order. The government therefore has an interest in influencing the direction and topics of scientific research.

This article builds on earlier research examining the mechanisms of familism as a political tool, and the narratives of familism within Hungarian academic and civil spheres (Gregor & Verebes, 2023). In this study, I focus on *family science*, which has gained increasing prominence in academia, both in research and education in recent years. First, I briefly outline the circumstances and major political changes in Hungary after 2010, then I present some of the science policy transformations that have intervened in the academia in the last decade. The changes in the fields of gender studies and family science will be highlighted. As a case study, I will then analyze an institution of family science: the Mária Kopp Institute for Demography and Families (KINCS), established by the government in 2018. The detailed examination of the activities of KINCS is suited to illustrate the systematic expansion of political power, its present and growing influence on academia, as well as the construction of the family as a strategic issue and concept justified on “scientific grounds”.

---

⁵ The Fundamental Law of Hungary (as in force on 23 December 2020) <https://www.parlament.hu/documents/125505/138409/Fundamental+law/>

⁶ The Hungarian wording of the Fundamental Law uses “illetve”, which can mean both “and” and “or”, therefore shouldn’t be used in legislation unless the context makes the meaning clear. The English version of the Basic Law uses the word “or”.

Since its foundation, KINCS has launched internship programs, established cooperation agreements with several universities, set up the Family Science College, published books and research reports cited by politicians, organized dozens of events and generated a lot of media coverage. The critical review of these activities will show how the regime through KINCS shapes the academic knowledge production, research, education, and the political and public discourse, in this case about family. On the other hand, it is not only an institution, with a clear political background reproduces the narratives of the predominant political order, but also the academic field, which cooperates with it.

The current milieu in Hungary

In this chapter I briefly outline some of the changes in Hungary after 2010, to give some context to my study. This short overview will demonstrate the general operation of the Orbán regime.

The Fidesz-KDNP coalition led by Viktor Orbán used their two-thirds majority to embark on a comprehensive political-economic-social transformation covering all areas after the 2010 elections. As a result of the reforms, the government's predominance in the legislature has become almost unlimited, the executive has been strengthened, while the powers of the bodies that perform the control function have been reduced. People loyal to the government and trusted by it are appointed to the key public offices and leadership roles (Körösnéyi, Illés & Gyulai, 2020). The restructuring of the economy and related areas is based on Hungary's semi-peripheral position and thus on the need for international investment inflows into the region, including industrialization, strengthening the service sector, an investor-friendly vocational training system, labor market regulation and significant tax incentives (Éber, Gagy, Gerócs & Jelinek, 2019).

The post-2010 social policy and redistribution system is in line with Orbán's words, that we need a workfare state and economy instead of a welfare state. A workfare state in this context means that work is a condition for dignity and access to social goods, where labor is seen by the state as an available and inexhaustible resource. This is served, among other things, by cutting universal benefits, decreasing employer subsidies, limiting unemployment benefits to 90 days, and implementing a public works program (Fodor, 2022), along with the system of population policy subsidies linked to employment (Szikra, 2018, 2025). From the upper-middle class, strengthened by policy measures, a new elite emerges, which gains access to various resources in return for their loyalty, and thus becoming indebted to the system (Éber et al, 2019; Körösnéyi et al, 2020). In addition, by making social and welfare policies primarily supportive of groups that are inherently more advantaged and stable, the regime has also reinforced the polarization of the class structure of society. The distinction between "hard-working" and "non-working" groups, as well as family policies favoring the upper and middle classes, also clarifies which are the "right groups" to have children. The "family

friendly governance” is in fact selective pronatalism, that also designates groups that are less suitable for responsible childbearing (Szikra, 2018).

In the context of the cultural war, cultural institutions, the music and film industry, literature and theatre, and the media market are being restructured and staffed with people loyal to the regime (Körösényi et al, 2020). In the non-profit sector, support – in terms of budget and public political discourse – for organizations that legitimize the system is increasing, while organizations that do not support the system are becoming impossible, or at least more difficult, to operate. This trend is also observed in the case of NGOs working with women and families, where organizations that support the traditional family model and values are the “clear winners” of the system (Szikra, Fejős, Neményi & Vajda, 2020).

There is a growing influence both in public and higher education. In public education, there has been a restructuring of the institutional system, centralization of textbook publishing (Körösényi et al, 2020), and the introduction of prescriptive national curricula. The 2012 new national core curriculum also incorporates family life education into the field of public education.

At the level of higher education and research the government has been changing the landscape and increasing its control. The transformation of the institutional system, the establishment and the generous support of alternative institutes and disciplines which serve to legitimize narratives of the regime, while the underfunding of the long-standing institutions, discrediting research fields, scholars, and censorship are all threatening academic freedom.

Restructuring academia

Since academia as a knowledge institution has the potential to strengthen or oppose the state and the political order, it has been another key area of the restructurings of the Orbán regime. In recent years, there have been several transformations and restructurings in both research and education, driven by state funding, legislation and other (science) policy measures which has increased the government’s control. The precedents of academic freedom violations in the last decade have been well-documented⁷ so I will provide only a brief overview of these for context.

Examples include 1) introduction of the chancellorship system in 2013 in which the chancellor, who is responsible for economic, organizational and personnel matters at universities, is appointed by the Prime Minister, 2) the detachment of the research institutes of the Hungarian Academy of Sciences (MTA) in 2019 and transferring them to the

---

⁷ See for example: Fleck 2021; Fleck, Kovács, Körtvélyesi, Mészáros, Polyák, 2022; Havas & Fáber, 2020; Kovács & Rónay, 2021, 2024; Körtvélyesi, 2020; Majtényi & Ryder, 2024; Pető, 2021; Polónyi, 2022.

Eötvös Loránd Research Network (ELKH), a direct budgetary institution established specifically for this purpose⁸ 3) in the same year, the regulations governing the operation of foreign higher education institutions in Hungary were amended, leading the Central European University (CEU) to move most of its activities from Budapest to Vienna after almost 30 years of presence in Hungary 4) the so-called university “model change” starting with the Corvinus University of Budapest also in 2019. Since then, most universities were transferred from state-run institutions to public foundation set up for this reason. These universities have no meaningful decision-making body. Decisions on the employment of the academics, the establishment and termination of academic programs, faculties, institutes, and departments are made by the boards of trustees, which are staffed with people loyal to the government (Fleck 2021). The European Commission also has had concerns about the appointment of ministers and other public officials to the boards of trustees of university foundations, and the lifetime appointments, which have been brought to the attention of the Hungarian government. Under pressure from the European Commission, the ministers resigned from the boards of trustees, but the Commission did not consider this corrective action to be sufficient, and on its recommendation the European Council decided to suspend Erasmus grants and the Horizon research program for the institutions concerned⁹.

In the academic sphere and in the media, there were significant repercussions from the scientific policy measures that threatened academic freedom and autonomy, but these did not cause any major disruption to the restructuring process.

Changes in the academia related to family studies and gender studies

In this context, family science has been gaining ground, while gender studies had been sidelined. In 2017, the then Minister of Human Resources Zoltán Balog announced that the Ministry would launch a master’s degree (MA) in family science at the Corvinus University of Budapest (BCE) instead the of MA in gender studies starting at Eötvös Loránd University (ELTE). Balog also said in his announcement that “[...] very often we are fed false facts and misrepresentations which we must reject. We reject the notion of gender and, instead, we examine the social roles of men and women. That’s what family studies are for.” A few days later, Bence Rétvári, Parliamentary State Secretary of the Ministry of Interior (previously Parliamentary State Secretary of the Ministry of Human Resources) and deputy minister said that the discussion on family studies had started earlier, but only now the topic had come to the fore due to the launch of the ELTE’s MA program in gender studies. According to BCE, the discussion on the establishment of

---

⁸ From September 2025, the four humanities research centers of the research network currently called HUN-REN Hungarian Research Network will be transferred to Eötvös Loránd University.

⁹ <https://www.valaszonline.hu/2023/07/13/erasmus-magyar-egyetemek-kiszervezes-alapitvany-osztondij-europai-bizottsag/>;
https://hvg.hu/itthon/20241216_Europai-Bizottsag-modellvalo-egyetemek-tovabbra-sem-vehetnek-reszt-az-Erasmus-programban-ebx

the program, which is “strongly based on economic reasons, has a public policy focus” and explicitly focuses on families, started in 2016.

Before the launch of the Hungarian-language master’s program in gender studies at the ELTE Faculty of Social Sciences in 2017, only CEU offered this master’s program in Hungary, and only in English. However, the previously accredited Hungarian-language gender studies MA program could only run for two academic years at ELTE, because the government deleted it by a decree in 2018. The cancellation decree also applied to CEU’s English-language Hungarian degree program. The cancellation of gender programs took place, even though several institutions, professionals, and academics were concerned and expressed their opposition to the decision, since it violates the academic autonomy. No formal justification was given for the cancelling decree, but government politicians have argued that not enough people have applied and that the program is not economically rational, as there is no demand in the Hungarian labor market for such a profession. It was also said that the Hungarian state “does not want to support this kind of education”. Additionally, Rétvári stated that the content of the gender studies program is also at odds with the government’s values. He mentioned that university courses must be based on scientific foundations. However, in his view, gender studies, similar to Marxism-Leninism, can be described as an ideology rather than a discipline. Therefore, he says it is doubtful whether it will attain the level of university education.

The planned master’s degree program at Corvinus University of Budapest was eventually launched as the master’s program in Family Policy and Human Policy Economics in 2020, which is classified as an economic degree. Around 10 people applied in 2020 and 2021 for the full-time and correspondence trainings, but the program did not run in these years and since then it has not been listed by BCE.

Another master’s program has been launched at the Institute of Mental Health of Semmelweis University in 2021: the Interdisciplinary Family Studies program, which is a social science master’s degree. The program focuses on the study of families, with particular emphasis on family policy planning and analysis. According to the educational program and curriculum, increasing knowledge about families is a key factor in students’ lives, at an individual level, and in the subjective and objective well-being of their family members, but also an essential prerequisite for strengthening social cohesion. 2025 is the fifth academic year the program has been running, with a student intake of between 18 and 33, which is about a third to a quarter of the total number of applicants each year.

In addition to the master’s degree programs, other initiatives in the field of family studies have been taken in recent years. The Centre for Social Sciences, one of the research institutes which was detached from the Hungarian Academy of Sciences (MTA) and transferred to the Eötvös Loránd Research Network (ELKH) in 2019, established the Centre for Family Studies in 2020. As described, the Centre’s mission is to enhance family stability mainly through fundamental research but also open to applied research and making policy recommendations, upon request. Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary established Family Sociology Research Group in 2019, which

focuses on the family policy measures, parenting roles, fatherhood, and the reconciliation of work and family life. In the spring of 2022, the University of Szeged founded the Social Responsibility Competence Centre, which includes the Interdisciplinary Family Science Research and Development Centre as one of its units. At the Eszterházy Károly Catholic University, the establishment of a Family Science Centre was discussed in November 2022; it would develop BA, MA and PhD programs, and design curricula that could be integrated into public education.

Parallel institutes are also shaping the family versus gender discourse. An example of alternative institutes which serve to legitimize the narrative of the regime is Mathias Corvinus Collegium (MCC), an institute providing educational programs on public and higher education level, research activities, scholarships and so on. This state-backed institute received a portfolio of shares worth hundreds of billions of forints and is also a major property owner. On top of that, in 2023 MCC became the owner of 98.41% of Libri Group, the largest market player in book trade and publishing in Hungary. They have their own publisher too, MCC Press, established in 2021, which has published several books critical of gender and feminism.

Besides its educational programmes, MCC also organizes an annual two-day international conference titled MCC Budapest Summit, on topics such as *migration* (2019), *the economic consequences of the war* (2022), *peace* (2023), *education* (2024), and *technology and society* (2025). Another MCC Budapest Summit in 2022, *The values we teach our children*, focused on the “role of education in shaping young people’s self-awareness, thinking, and identity”, and on whether schools should have a role in teaching children about gender or sexual orientation.

A further example is the Századvég Foundation, one of the government-linked think tanks that began receiving major government contracts to conduct public opinion polls, analyses, and studies after 2010. Since 2016, Századvég has been conducting *The Project Europe*, a large-sample international research series on “the most important public issues” affecting Europe. The attitudes of European citizens towards family values were among the topics examined in several waves¹⁰.

A key actor in the spread of family science – and the focus of this research – is the Maria Kopp Institute for Demography and Families (Kopp Mária Intézet a Népesedésért és Családokért, abbreviated as KINCS, which also means “treasure” in Hungarian) an institute established by the Hungarian government in 2018. The institute was named after Maria Kopp (1942–2012), physician and psychologist, director of the Institute of Behavioral Sciences at Semmelweis University and the founder of the Population Roundtable, and The Three Princes, Three Princesses Foundation, a “family-supporting organization”.

As described on the KINCS’ website, the institute’s core objectives are: 1) to progress towards a society promoting and supporting families in having children, 2) to find appropriate and effective responses to the demographic

---

¹⁰ See for example: <https://szazadveg.hu/en/cikkek/family-2022/>

challenges, 3) to support the well-being of families, allowing them to grow and to prosper. They also emphasize that the response to ageing and population decline depends on a family-centric political philosophy and measures and that the strategic importance of family policy and demography extends beyond national borders. To this end, KINCS conducts policy analyses and research, offers policy recommendations, and undertakes both domestic and international endeavors.

Activities of KINCS

In the following, I use the example of the KINCS to reveal how the government functions to uphold political order. The family is a strategic issue for the regime, and it is therefore important to shape the knowledge production concerning families in both higher education and research. A detailed exploration of KINCS's activities will also illustrate how an institution, rooted in political motives, is progressively extending its influence and how they legitimize and reproduce the narrative of the Orbán regime across political, public, and academic discourses.

To ensure that KINCS can effectively carry out its activities – such as events, media coverage, collaborations with the academic sphere and other institutions, and its own research – the government provides generous financial resources: KINCS's annual budget is around 1 billion forints (approximately 2.6 million euros).

Academic knowledge production

To establish its authoritative standing and credibility, KINCS is actively cultivating collaborative relationships with universities and other academic and scientific institutions. Since its creation, KINCS concluded a cooperation agreement with several universities. The agreement aims to carry out joint research, academic courses, teaching materials, conferences, and to offer a paid internship program for students interested in family science.

In 2020 KINCS established the Family Science College “to support research in family sciences and create innovative synergies between disciplines”. The members of the College include academics from several universities. The Family Science College had met 11 times online, discussing each other's research topics and results. They published an edited volume entitled *Family-Child-Future: Studies in Family Science* in 2022 with three main research focuses: family and society, childbearing, and relationships and parenting.

The KINCS Educational Research Center was established at the University of Debrecen at the beginning of 2019. Within the Doctoral Program in Educational Sciences at this university, PhD students could join the research group “Education in a family science approach” during several semesters. The research group was affiliated with the above-mentioned Research Center.

An example of joint research is the Hungarostudy 2021, in which the Institute of Behavioral Sciences of Semmelweis University conducted the research in cooperation with KINCS. The Hungarostudy, a large-sample research series, of which the main topic is the physical and mental health of the Hungarian population, was launched in 1988 by Maria Kopp and her husband, Arpad Skrabsky. Since then, there have been a total of five more surveys, with 2021 being the sixth time. The results have been published, for example, in the edited volume *Hungarian State of Mind 2021: Family – Health – Community* and in the thematic journal issue *Kapocs* 2022/1. Among other things, Hungarostudy 2021 examined the “attitudes and strategies” of young (18-40 years old) people regarding family, pregnancy and childbirth.

Kapocs (meaning “bond” in English), a scientific, peer-reviewed journal is published by KINCS since 2018¹¹. According to the author’s guideline, KINCS considers the promotion and protection of childbearing and child rearing to be its most important task. To this end, it conducts national and international policy analysis and research. *Kapocs* aims to be a bridge between the professions involved in population issues. The journal offers a forum for all studies, research results, statistical analyses, policy briefs, methodological papers and case studies that contribute to the family-friendly functioning of society and the “survival of our nation”¹².

KINCS also works with Századvég Foundation. As part of the Project Europe, they examined attitudes toward families together and have co-organized several conferences, the latest held in January 2025 under the title of *Family 2025*.

In May 2025, KINCS and the Batthyány Society of Professors concluded a cooperation agreement aimed at ‘strengthening scientific relations’. The Batthyány Society of Professors is an association of university professors “who are strongly committed to traditional European social virtues and are willing to act for a better society”¹³.

KINCS researchers also participate regularly in scientific conferences, for instance at the annual meeting of the Hungarian Sociological Association.

---

¹¹ Previously, from 2002, *Kapocs* was published by the National Institute for Family and Social Policy, from 2015 by the Institute for Family, Youth and Population Policy, and from 2017 by the Family-Friendly Country Nonprofit Ltd.

¹² https://www.kapocsfolyoirat.hu/docs/Kapocs_szerzoi_utmutato.pdf

¹³ <https://pbk.info.hu/en/alapszabaly/>

Public engagement and political role

In addition to academic networking and research activities, KINCS is also a keen popularizer of familism in public events and other forums. They take part in events such as the Tuszányos Festival, a mix of music festival, summer university and political workshop, which is dominated by the Orbán regime since 2010, the Budapest Demographic Summit, a conference where “politicians, church leaders, experts, the representatives of science, the corporate sector and the media discuss the most timely and important issues affecting families¹⁴”, and MCC Fest, a three-day festival organized by the Mathias Corvinus Collegium and featuring public issue panels, debates, and workshops during the day, and musical performances in the evening. In 2025, KINCS participated for the first time in the Campus Festival, a popular music event, where it organized panel discussions on various topics, including relationships and women in leadership.

In 2021 they created KINCS Smart Family Center, a “family innovation center” to cooperate with economic and social organizations to “implement and encourage innovation projects and programs related to families”. In 2022 they announced a call for papers in the categories of literature and family science. The winners were rewarded with cash prizes.

KINCS also maintains close links and cooperates with Hungarian and international NGOs and GONGOs (government-organized non-governmental organization) that support the traditional family model and focus on conservative family values. In 2019, KINCS launched the International Network for Family Values, whose sixth meeting was held in November 2024 under the title of *Protecting Family Values*.

KINCS promotes its activities through extensive media coverage, which has increased significantly in recent years. According to the information on their website, in 2018 they had 20 media appearances in different platforms (print and online press, television, radio), while in 2022-2024 they had several hundreds. By the end of August this year, they had around 220. For comparison, the media database of the Hungarian Demographic Research Institute of the Hungarian Central Statistical Office (KSH NKI) shows a total of around 90 appearances between 2018 and 2025. KINCS also has a Facebook page and a YouTube channel.

Overall, KINCS has organized and participated in about 130 events in recent years: scientific events (conferences, book launches, presentations of research results, round table discussions), public and family events, press conferences, and signings of cooperation agreements with non-profit organizations and universities¹⁵. Depending on the nature of the function, these events are attended by academics, researchers, experts, NGO and GONGO representatives,

---

¹⁴ <https://budapestidemografiacsucs2023.hu/en>

¹⁵ <https://www.koppmariaintezet.hu/hu/esemenyek>

public figures such as musicians, performers, sportsmen and sportswomen and prominent politicians. Politicians also regularly refer to the institute's research findings.

Research reports

Since its establishment in 2018, KINCS has published 34 analyses and 87 research reports on its Hungarian-language website. In addition to *Kapocs* journal and the volumes already mentioned, the Institute has also published books and (special) edited volumes, such as *Family friendly decade – 2010-2020*, edited by Katalin Novák (president of Hungary, 2022–2024, and former Minister for Family Affairs) and Tünde Fűrész (president of KINCS). As of today, 359 publications in the Hungarian Scientific Bibliography (MTMT) are affiliated with the Institute, including 21 books, 121 book chapters, and 185 journal articles.

During my research, I examined in detail twenty research reports published on the KINCS website in 2022 and 2023¹⁶. Although these reports do not necessarily provide a definitive evaluation of KINCS's scientific or professional work, they are significant because their findings, presented as being based on representative, survey-based research, are often distributed as press releases through the Hungarian News Agency (Magyar Távirati Iroda, MTI). These are then picked up by government media, online news portals, and print outlets, including government-affiliated daily and weekly newspapers, as well as magazines, and are sometimes even cited by opposition media. Tünde Fűrész regularly appears on radio and TV programs, talking about research findings and politicians also refer to them in various statements.

I focused primarily on what the research problems and questions were, and I also looked at the methodology to some extent. I have not checked out the research findings and did not compare them with other research findings.

The reports examined are starting with an executive summary, and do not show the author's name. They typically make simple statements that are easy for the reader to understand without any scientific background. For example, they mainly look at frequency and do not go deeper into statistical analysis. They do not report on whether and to what extent different demographic variables affect the results obtained, or whether there is a correlation between certain variables under study. Causations are also not discussed.

Most surveys are based on a sample of 1,000 respondents, representative for the Hungarian population aged 18 and over by gender, age group, geographical location and education, and data collection is done by CATI (Computer Assisted Telephone Interview). However, there is no information on the sampling procedure and the response rate. If the respondent knows that he/she is being called from KINCS and is familiar with the activities and political

---

¹⁶ <https://www.koppmariaintezet.hu/hu/kutatas-elemzes>

background of the institution, this may also influence the willingness to respond and the answers themselves, and thus can distort the results.

In some surveys, we find further proportion of variables in addition to the above, for instance marital status, whether they have children, if so one, two, three or more, how they assess their financial situation. Some studies measure variables with no information on the proportion of the sample, but they appear in the analysis as influencing factors. One such example is political orientation in a research of satisfaction with family policy: 89% of the ruling party's supporters express contentment with the family policies implemented in the past 12 years, but among those who align with the opposition, a lower proportion (31%) share a positive view. As we do not know how these samples reflect the Hungarian population over 18 in terms of political views, and since the political orientation could potentially influence the research results in general, the reliability of these findings is questionable.

There are also problems with the question technique. The most common way asking questions in these surveys is: How much do you agree with...?, To what extent do you agree with the following statements?, How important do you think is...?, Instead of: Please indicate how much you agree or disagree with the following statements. This kind of question method suggests agreement, which is more likely to be the case even if the question is asked correctly. It is also common that they ask questions with an imbalance between positive and negative statements.

In addition, suggestive and stigmatizing questions and statements also appear in the questionnaires, which may encourage a response that does not correspond to reality. Sensitive questions may bias respondents towards socially desirable answers¹⁷. It also happens, that the question is so general, typical, clichéd, that presumably everyone can agree with. The high level of agreement also legitimizes the research itself and the value of the topic under examination: everyone agrees, so it is important.

However, methodological problems, though not all, also occur in research that meets generally accepted scientific standards. In these surveys we also find examples of unbalanced questioning and sensitive, suggestive, and stigmatizing questions. Moreover, the core problems of opinion and attitude surveys are equally existing problems in international comparative research with rigorous research methodologies. A typical risk of these surveys is that the answer options are limited, and the respondent does not necessarily mean the same thing by the questions and concepts as the researcher. Another risk of the self-reporting attitude and opinion survey is that respondents have the desire to give an answer that they believe is the “right” answer or what they think the majority thinks.

---

¹⁷ For example: 1) How much do you think the child suffers when the mother goes back to work? ...at the age of 6 months ...at the age of 1 year ...at the age of 2 years ...at the age of 3 years; 2) When do you think life begins, when is a child a child? From conception/When the heart of the fetus beats/The organs and limbs of the unborn baby are formed/When the mother can feel the fetus move/From birth; 3) Ideally, how long do you think it is good for a baby to receive breast milk?

The research topics of the examined KINCS reports are mainly the government's family policy measures, motherhood, having and raising children, reconciliation of work and care responsibilities, and the well-being of the Hungarian population.

Although these topics are valid and relevant, the approach reflects political and governmental perspectives. The reports even include statements such as “in 2010, a family-friendly turn took place” or that “the last 12 years have brought a new era of family policy” that supports different generations in the same way, and families with children are better off”. However, the research reports do not formulate any policy proposals, they are not at all critical of government decisions, measures, or its narrative on families. Instead, they mostly “research” agreement with them.

The function of these reports is primarily to confirm and support the government's actions on “scientific grounds”. These KINCS research findings give rise to such statements that the government's the family policy should be based primarily on mothers; the family policy measures are popular, important and useful; the situation of Hungarian families has improved; Hungarian people are pro-marriage and they stand up for the traditional family model; it is not only good but also useful to live in a family; marriage is made complete by children; motherhood is the most beautiful vocation for women; mothers are recognized in Hungary and the sacrifices of their caring work for families are appreciated; and that Hungary is a balanced and safe country, where people are happy.

In the KINCS's approach on family, there are no unequal relations or structures. This family science sees the family as a functional unit, in which married couples with children are working on the formal market and (primarily the women) also provide unpaid elderly and childcare, and housework. In this proposition, the main issues to be addressed are having as many children as the parents want (which refers to the research finding that Hungarian people plan to have more children than are actually born) and, for women, reconciling work and family, which reinforces the idea that women are only full citizens if they have children, do the reproductive work at home, and are present in the formal labor market (see Fodor, 2022).

Conclusion

The Orbán governments that have been in power since 2010 have significantly transformed political, economic, and social conditions during this time. One area of this restructuring, the academic field, is particularly important because it provides scientific authorization that legitimizes the regime's ideology, policies, and practical functioning. In addition to academic empowerment, the restructured educational and research institutions are also the sites for employing supporters loyal to the government and for training a new generation of loyalists (Pető, 2021).

In this article, I have illustrated through a specific field, *family science*, and an institution, the Mária Kopp Institute for Demography and Families (KINCS), how the Orbán regime is influencing scientific knowledge production. KINCS is an adequate example of Pető's (2021) definition of a polypore institution, which both diverts human and financial resources away from the previous structure of academia and at the same time creates its network.

The purpose of this article was to provide an overview of KINCS's activities, including its cooperation with universities and parallel institutes, research and educational collaborations, publishing activities, event organization, and public and media appearances. I also reviewed several of the institute's research reports. Although these research reports alone are not sufficient to demonstrate KINCS's scientific work, they are particularly relevant to my analysis because KINCS representatives and politicians regularly refer to them in the media. I found that these research reports are characterized by a pro-natalist approach aligned with the government's narrative, which shapes the research topics, the formulation of questions, and the interpretation of results, thereby reinforcing government policy decisions and measures under a "scientific" justification.

In parallel with the appropriation of the concept of family, the Orbán regime has also hijacked the concept of gender (Grzebalska & Pető, 2018; Fodor, 2022). In academia, ideological familism is spreading and instead of such research problem as unequal gender relations, the family becomes the research topic. Some gender studies academics continue their work in the framework of family studies (Pető, 2021), but KINCS's approach on family science goes further. Although some of KINCS's research topics (for example women's situation in the labor market and unpaid housework carried out mainly by women) might lead one to think that KINCS addresses gender equality, in fact they do not problematize but normalize inequality. In KINCS's approach to the family unequal relations or structures are not a concept.

On the other hand, it is not only a single institution, with a clear political background that reproduces the narratives of the regime, but also the wider academic field that cooperates with it. Universities, research institutes, lecturers, and scholars participate in various KINCS activities, and academics working in family science may therefore, intentionally or unintentionally, contribute to reinforcing the political order.

The example of KINCS also points out that its procedure – infiltrating and building new networks – is particularly dangerous to academic autonomy because it is not as obvious as, for example, the detachment of the research institutes from the Hungarian Academy of Sciences or the university "model change". The latter two have provoked noticeable protests and sometimes even drew international attention. Where these protests have not been successful, this not so visible step-by-step takeover is even less likely to be stopped. A critical reflection on family science is therefore needed by academics before the regime completely reshapes this field in its own interests.

Szakirodalom / References

- Adamik M. (2012). „Bevezetés a szociálpolitika nem szerinti értelmezésébe” In Adamik M. (eds.). *Bevezetés a szociálpolitika nem szerinti értelmezésébe* “Gendering Social Policy”. (pp. 6–23). Budapest: ELTE TáTK.
- Bourdieu P. (1996). On the Family as a realized Category. *Theory, Culture & Society*, 13(3), 19–26. <https://doi.org/10.1177/026327696013003002>.
- Dupcsik Cs., & Tóth O. (2008). Feminizmus helyett familizmus? *Demográfia*, 51(4), 307–328.
- Éber M. Á., Gagyí Á., Gerócs T. & Jelinek Cs. (2019). 2008–2018: Válság és hegemonia Magyarországon, *Fordulat*, 26, 28–75.
- Fleck Z. (2021). Az egyetemi autonómia végnapjai. *Budapesti Könyvszemle*, 33(1), 63–69.
- Fleck Z., Kovács Á., Körtvélyesi Zs., Mészáros G. & Polyák G. (2022). The changes undermining the functioning of a constitutional democracy, *MTA Law Working Papers*, 2022/09. <https://hdl.handle.net/1814/74524>.
- Fodor É. (2022). *The Gender Regime of Anti- Liberal Hungary*. Cham: Springer International Publishing. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-85312-9>.
- Gregor A. (2018). Nem vész el, csak átalakul? Kísérlet a neoliberais neopatriarchátus fogalmának magyarországi alkalmazására. *Fordulat*, 24, 109–133.
- Gregor A. & Verebes I. (2023). Restoring What Never Existed: The Role of Familism in Narratives of Return in Hungary. *East European Politics and Societies*, 38(2), 594–615. <https://doi.org/10.1177/08883254231170388>.
- Grzebalska W. & Pető A. (2018). The Gendered Modus Operandi of the Illiberal Transformation in Hungary and Poland. *Women’s Studies International Forum*, Volume 68, May–June 2018, 164–172. <https://doi.org/10.1016/j.wsif.2017.12.001>.
- Havas Á. & Fáber Á. (2020). The Rise of Heteronomous Academia on the EU’s Borderlands. *Lefteast*, 19 August 2020. <https://lefteast.org/heteronomous-academia-eu-borderlands/>
- Kováts E. (2022). Ellenségkép, hegemonia és reflexió: A gender fogalmának tartalma és funkciója az Orbán-rezsim és a német radikális jobboldal politikájában. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 12(2), 78–90. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.2.78>.
- Kováts G. & Rónay Z. (2021). *Academic Freedom in Hungary*, Wien, Ausztria: CEU OSUN.
- Kováts G & Rónay Z. (eds.) (2024). *Akadémiai szabadság*. *Educatio*, Volume 33.
- Körösényi A., Illés G. & Gyulai A. (2020). *The Orbán Regime: Plebiscitary Leader Democracy in the Making*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429053436>.
- Körtvélyesi Zs. (2020). Fear and (Self-)Censorship in Academia. *Verfassungsblog: On Matters Constitutional*. <https://doi.org/10.17176/20200916-211242-0>.
- Majtényi B. & Ryder A. (2024). Academic freedom and dissent in higher education: the case of Hungary. *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, 33(2), 483–499. <https://doi.org/10.1080/25739638.2024.2435785>.
- Pető A. (2021). Current Comment: The Illiberal Academic Authority. An Oxymoron? *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte*, 44(4), 461–469. <https://doi.org/10.1002/bewi.202100013>.
- Polónyi I. (2022). Az akadémiai szabadság és az egyetemi autonómia. *Iskolakultúra*, 32(1), 3–22.

- Szikra D. (2019). “Ideology or Pragmatism? Interpreting Social Policy Change under the ‘System of National Cooperation’” In Kovács B. T. & Trencsényi B. (eds.), *Brave New Hungary: Mapping the “System of National Cooperation”*. (pp. 225–242). Rowman & Littlefield.
- Szikra D., Fejős A., Neményi M. & Vajda R. (2020). *Civil society activism related to women and families since 2010 in Hungary*. Friedrich Ebert Stiftung, Budapest.
- Szikra D. (2025). *Jóléti rendszerek nehéz időkben: A magyar szociálpolitika változásai európai összehasonlításban 2008 és 2023 között* In: Kollányi Zs., Kucsera Cs., Orosz É. & Asztalos P. (eds.), *Humán tőke, társadalmi-gazdasági fejlődés: Kulcskérdések Magyarországon*. (pp. 125–144). Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, ELTE TáTK.

AZ INTIMITÁS ÉS A NEVELÉS METSZÉSPONTJAI: TANÁRI NARRATÍVÁK AZ ISKOLAI DISKURZUSOK ÉS GYAKORLATOK TÜKRÉBEN

VÉGH ELIZABET

Összefoglalás

A tanulmány azt vizsgálja, hogyan jelennek meg a különböző szeretetviszonyok a tanári narratívákban, az iskolai nevelés formális és informális keretei között, illetve milyen jelentéseket, nevelési célokat, valamint közvetítési gyakorlatokat kapcsolnak ezekhez a pedagógusok. A vizsgálat elméleti kiindulópontja az intimitás fogalmának tágabb értelmezése, amelybe beletartoznak a baráti, családi, valamint más érzelmi és kapcsolati kötelékek is. Az intimitás ebben az értelemben egyszerre társadalmilag és kulturálisan meghatározott, ugyanakkor személyes tapasztalatokkal átszőtt jelenség, amely az iskolai nevelésben sajátos módon jelenik meg. Az ilyen típusú témák – mint a testiség, a kapcsolatok vagy a határok – gyakran nem nyíltan, hanem áttételesen, közvetett diskurzusokon keresztül kerülnek elő a pedagógiai gyakorlatban.

A kvalitatív kutatás keretében pedagógusokkal készült interjúk alapján elemzem, hogy milyen formákban és diskurzusokban tematizálódik az intimitás, hogyan értelmezik annak helyét és funkcióját az iskolában, és milyen dilemmákkal találkozhatnak a témák kezelése során. A tanulmány kitér arra is, hogy a pedagógusok milyen nevelési célokat kapcsolnak az intimitás iskolai megjelenítéséhez, valamint hogy a különböző tantárgyak, például etika-, biológia- vagy osztályfőnöki órák milyen lehetőséget teremtenek a témához való viszonyulásra.

A kutatás célja, hogy hozzájáruljon az intimitás szociológiai értelmezéséhez az oktatás kontextusában, és rávilágítson arra, hogyan kapcsolódnak össze normák, intézményi elvárások és egyéni tanári értelmezések a fiatalokhoz való viszonyon keresztül.

A tanulmány egy nagyobb, még folyamatban lévő kutatás részét képezi, ahol az intim állampolgárság különböző dimenzióinak társadalmi közvetítését vizsgálom. A bemutatott eredmények ennek a tágabb kutatásnak az előzetes, kvalitatív elemzési szakaszából származnak, ezért megállapításaik elsősorban feltáró jellegűek.

Kulcsszavak: iskolai nevelés, tanári narratívák, intimitás, szeretetviszonyok, társadalmi normák az iskolában

Bevezetés

A tanulmány célja, hogy az intimitás szociológiai keretein keresztül vizsgálja a különböző nevelési gyakorlatokat, valamint a tanári szerepfelfogásokra és dilemmákra fókuszáljon. A pedagógusokkal készült interjúkon keresztül a következő kérdésekre keresem a választ: Hogyan jelenik meg az intimitás a tanári elbeszélésekben? Milyen nevelési célokat, jelentéseket társítanak hozzá? Milyen tantárgyak és pedagógiai szituációk teremtik meg a tematizálás terét?

Az intimitás kérdése a modern társadalmakban egyre összetettebbé válik: a kapcsolatok átalakulása, a családformák pluralizálódása, a testiség újraértelmezése és a közösségi média térhódítása mind olyan jelenségek, amelyek megváltoztatják, hogyan gondolkodunk közelségről, határokról, kötődésről. Miközben ezek a változások közvetlenül hatnak a fiatalok tapasztalataira és identitásformálódására, az iskola gyakran hagyományos nevelési kereteiben próbál reagálni azokra az új normatív kérdésekre, amelyek a nemi szerepek, az intimitás megélésének elfogadott formái, valamint a közösségi média által közvetített kapcsolati minták új értelmezését igénylik. Ebben a kontextusban a különböző szeretetviszonyok iskolai tematizálása kulcskérdéssé válik: nemcsak a szexuális nevelés, hanem a kapcsolati készségek fejlesztése, az empátia, az érzelmi önismeret, a határok felismerésének és kijelölésének képessége is ide tartozik. A pedagógusok nap mint nap találkoznak olyan szituációkkal – például iskolai barátságok, családi nehézségek, kapcsolati dinamikák – amelyekben az intimitás mint érzelmi és relációs dimenzió közvetve vagy közvetlenül megjelenik. Mindez nemcsak nevelési kérdés, hanem a társadalmi normák újratermelésének terepe is.

Az intimitás témája a hivatalos tantervekben többnyire alig vagy egyáltalán nem jelenik meg, és még azokban a pedagógiai keretekben is – például etika- vagy osztályfőnöki órákon –, ahol elvileg lenne rá lehetőség, többnyire közvetett, áttételes formában kerül elő. Éppen ezért fontos, hogy láthatóvá váljon, miként gondolkodnak a pedagógusok a különböző szeretetviszonyokról, hogyan reflektálnak rá saját szerepükön belül, és milyen pedagógiai stratégiákat alkalmaznak a kapcsolatok és érzelmek nevelésének terén. Ez a kutatás ehhez kíván hozzájárulni – egy olyan területhez, amely bár a mindennapi pedagógiai gyakorlat része, mégis ritkán kerül reflektáltan elemzésre. Az intimitás mint társadalmi és interperszonális viszony látszólag a privát szféra területéhez tartozik – a családi kapcsolatokhoz, barátságokhoz, szerelmi viszonyokhoz –, ám valójában mélyen átszőtt a társadalmi normákkal, kulturális elvárásokkal és intézményi keretekkel (Giddens 1992, Jamieson 1999, Plummer 2003). A nevelés terepe, különösen az iskola, nemcsak tudást közvetít, hanem az érzelmekhez és kapcsolatokhoz való viszonyt is formálja. A szeretetviszonyok jellege, a szabályozott és szabályozatlan interakciók, az iskolai közösségek dinamikája mind olyan kontextusok, ahol az intimitás – akár elismerve, akár elfojtva – megjelenik.

Miközben a pedagógiai diskurzusok gyakran hangsúlyozzák a „teljes személyiség fejlesztését”, a tanári szerep és a hivatalos nevelési célok többnyire elkerülik az intimitás explicitté tételét (Bernstein 2000). A szeretet, törődés, közelség kérdései – különösen a serdülőkorú diákok esetében – érzékeny, gyakran tabusított témák, amelyek nehezen illeszthetők be a professzionális nevelés kereteibe (Lannert 2018). Ez azonban nem jelenti azt, hogy ezek ne lennének jelen: az intimitás gyakran rejtetten, áttételesen, közvetett diskurzusokon keresztül válik a nevelési folyamat részévé. A tanárok számos dilemmával találkozhatnak, amikor az intimitás valamilyen formája megjelenik a nevelési helyzetekben: hogyan lehet például segíteni egy diáknak személyes krízishelyzetben anélkül, hogy átlépnék a szakmai határokat? Hogyan reagáljanak, ha diákjaik kérdéseket tesznek fel párkapcsolatokról, testiségről, érzelmi konfliktusokról? Ezekre a kérdésekre nincs egyértelmű válasz, de a pedagógusok reflexiói – ahogy ez a kutatás is mutatja – rávilágítanak arra, hogy az intimitás nem mellőzhető eleme a nevelésnek, még akkor sem, ha láthatatlan vagy áttételes módon van jelen.

Az intimitás fogalma a társadalomtudományban

Az intimitás fogalma a társadalomtudományi gondolkodásban sokféle jelentéstartalommal bír, és meghatározása nem egységes. Különböző elméleti hagyományok más-más aspektusait emelik ki: míg egyes szerzők az intimitást elsősorban a legszemélyesebb kapcsolatok – például a család vagy a párkapcsolatok – dimenziójában értelmezik (Giddens 1992), addig mások tágabb kontextusban vizsgálják, és ide sorolják a társadalmi közösségek érzelmi kötődéseit, kollektív energiáit és a szolidaritás formáit is (Illouz 2012). Ennek megfelelően az intimitás a társadalomtudományban nem kizárólag a privát szféra relációit jelöli, hanem magában foglalja a társadalmi viszonyok érzelmi és normatív dimenzióit is. Ez a tág értelmezés különösen releváns abban az értelemben, hogy láthatóvá teszi: az intimitás nem pusztán individuális érzelmi élmény, hanem társadalmilag strukturált, intézményileg közvetített és kulturálisan szabályozott jelenség. Bár a szociológiai irodalomban gyakran előfordul az intimitás leegyszerűsített, belső fókuszú, az érzelmi közelséget megnevező definíciója, ez a megközelítés nem elegendő a társadalmi beágyazottság megértéséhez. Forstie (2017) megfogalmazása szerint az intimitás olyan társas kapcsolat, amely érzelmekből, kölcsönös cselekvésekből, tudásból és normákból áll. Ebből a perspektívából vizsgálva az intimitás nem egy elért, lezárt állapot, hanem egy folytonosan konstruálódó, intézményesülő és újratárgyalható társadalmi folyamat (Benjamin 2013).

A társadalomtudományokban az intimitással foglalkozó interdiszciplináris kutatások elsősorban a mikroszintű kapcsolatok – például a családi viszonyok, gyermekbarátságok és romantikus párkapcsolatok – elemzésére koncentrálnak. Ugyanakkor Fine (2012) érvelése szerint a mezoszintű csoportokban megosztott, közösségi tudások is fontos szerepet játszanak abban, hogyan értjük és gyakoroljuk az intimitást. Ez a felismerés különösen fontos az olyan intézményi közegben, mint az iskola, ahol az intimitás nem csupán két ember közötti, hanem intézményileg keretezett és normatíván szabályozott jelenség. Az intimitás normáit társadalmi szereplők és intézmények közvetítik, meghatározva azt, hogy milyen típusú kapcsolatok minősülnek elfogadhatónak vagy éppen eltérőnek. Fine (2012) szerint ezek a közösségi terek olyan megosztott ismereteket és normákat hordoznak, amelyek alapvetően befolyásolják, hogy az emberek miként értelmezik az érzelmi közelséget, a határokat vagy a szeretet különböző formáit. Így az intimitás nemcsak belső érzésként, hanem társadalmilag értelmezett és kollektíven strukturált jelenséggé is vizsgálható.

Az intimitás normái két szinten működnek: egyrészt maga az intimitás fogalma olyan normatív keretet hordoz, amely megszabja, hogy milyen típusú kapcsolatok minősülnek elfogadhatónak, legitimnek vagy kívánatosnak; másrészt az intimitás mint érték – például a „közelség”, „őszinteség” vagy „gondoskodás” – önmagában is normalizálódik, és ideálként jelenik meg a társadalmi diskurzusokban. Hatfield és Rapson (1993: 133) szerint az intimitás egyrészt történetileg új jelenség, másrészt erősen kultúrafüggő. Az „újdomság” itt arra utal, hogy az intimitás mai értelmezése – amely az egyéni érzelmi önkifejezésre, a kölcsönös választáson alapuló kapcsolatokra és a személyes autonómiára épül – elsősorban a modernitás és az individualizáció társadalmi folyamataiban alakult ki. A 19–20. század fordulójától kezdve a romantikus és szexuális kapcsolatok egyre inkább az érzelmi önazonosság és önmegvalósítás terepeivé váltak

(Giddens 1992; Illouz 2012), ami eltér a korábbi, gazdasági vagy családi érdekeken alapuló kapcsolati formáktól. Ebben az értelemben az intimitás mint „történetileg új” jelenség a modern társadalmakban az egyéni választás, a reflexivitás és az érzelmi kommunikáció központi értékévé vált. Ennek megfelelően az intimitás társadalmi normái sem időtlenek vagy univerzálisak, hanem történetileg és kontextuálisan változók.

Ahogy Plummer (2003) is érvel, az intimitás társadalmi jelentései nemcsak alkalmazkodnak a meglévő rendhez, hanem képesek újraformálni és átalakítani azt. Ez a változás például jól megfigyelhető abban, ahogyan a nemi és szexuális kisebbségek láthatósága, illetve az azonos nemű kapcsolatok társadalmi elfogadottsága fokozatosan átalakította a „család”, a „kapcsolat” vagy a „szerelem” normatív jelentéseit. Az intimitás így nem csupán a társadalmi rend terméke, hanem annak dinamikus, alakító tényezője is, amely új értelmezéseket és gyakorlatokat hoz létre a közéletben és az intézményi szabályozásban egyaránt. Az intimitás tehát nem pusztán individuális tapasztalat vagy pszichológiai élmény, hanem társadalmilag és politikailag is jelentéssel bíró konstrukció. Intézmények – így az iskolák is – aktív szerepet játszanak abban, hogy mely intim kapcsolatok és érzelmi mintázatok válnak elfogadottá, melyek maradnak láthatatlanok, és hogyan strukturálódik az intimitás társadalmi beágyazottsága. A barátság például – mint az intimitás egyik formája – intézményileg több szinten is közvetített: az iskolai környezet aktívan ösztönzi a baráti kapcsolatok kialakítását, míg más típusú kapcsolatok, például a romantikus viszonyok gyakran szabályozás vagy tiltás tárgyát képezik. Ahogy Gillies (2003) rámutat, a barátságok kevésbé láthatók az intézményi szabályozásban, de ez nem jelenti azt, hogy ne lennének intézményesen strukturáltak – például az iskolák vagy munkahelyek révén. A baráti kapcsolatok a modern társadalmakban az intimitás egyik központi formáját jelentik, amelyekben a kölcsönös érzelmi támogatás, bizalom és önfeltárás alapvető értéként jelenik meg. A magyarországi vizsgálatok is megerősítik, hogy a személyes kapcsolathálózatokban a baráti viszonyok az érzelmi és anyagi támogatás, valamint az identitásképzés fontos színterei (Albert 2022). E kutatások szerint a barátságok jellemzően a családi kötelekhez hasonló intimitási mintákat hordoznak, miközben az individualizált társadalmakban egyre inkább a választott közösség és önazonosság tereivé válnak (Albert & Dávid 2021).

Ez a megközelítés különösen releváns az empirikus kutatás szempontjából, amely a mezoszint szereplőire – különösen a pedagógusokra – és az általuk közvetített intimitásnormákra összpontosít. Az intimitás tehát nem kizárólag egyéni döntés vagy személyes élmény, hanem társadalmi-történeti konstrukció, amely az intézmények és a bennük működő szereplők révén válik láthatóvá, értelmezhetővé és szabályozottá. A fejezet elején bemutatott tág értelmezési keret után fontos körüljárni, hogy a szociológiai irodalom milyen irányokban tárgyalja az intimitást mint társadalmi jelenséget, és hogyan különíthetők el ezek a pszichológiai vagy normatív megközelítésektől.

A kortárs szociológiai gondolkodás egyik meghatározó irányzata szerint az intimitás nemcsak a társadalmi rend reprodukcióját szolgálja, hanem adott esetben meg is kérdőjelezheti azt. Giddens (1992), Plummer (2003) és Weeks (1996) egyaránt azt állítják, hogy az újonnan megjelenő intimitásformák képesek átalakítani olyan, korábban

változhatatlannak hitt intézményeket is, mint a család vagy a házasság. Weeks különösen hangsúlyozza, hogy az individualizáció térhódítása az erotikus és érzelmi kapcsolatok központi rendezőelvé vált, amely az intézmények szintjén is új kihívások elé állítja a normarendszereket. Az intimitás tehát nem pusztán egyéni preferenciákból épül fel, hanem részt vesz a társadalmi normák újratárgyalásában és formálásában is. Az intimitás működése ebből következően helyhez és intézményhez kötött: másként artikulálódik például egy romantikus kapcsolatban, mint egy iskolai barátságban, és másként jelenik meg egy szülői diskurzusban, mint egy tanári nevelési gyakorlatban. A barátság mint az intimitás egyik tipikus formája jó példája ennek a kettős strukturáltságnak: bár látszólag kevésbé van intézményesen szabályozva, mint a romantikus kapcsolatok – például nem kapcsolódik hozzá jogi státusz vagy állami elismerés –, mégis számos társadalmi intézmény (például iskola, munkahely) közvetve formálja, hogyan és mikor alakulhatnak ki barátságok (Gillies 2003).

A technológiai változások, különösen az online tér és a közösségi média megjelenése szintén új kihívásokat hoznak az intimitás megélésében és szabályozásában. A digitális beleegyezés, a személyes határok és az online önkifejezés kérdései új nevelési és szociálpolitikai válaszokat igényelnek. Gagnon és Simon (1973) már korán hangsúlyozták, hogy az intimitással kapcsolatos tudás társadalmi forrásai között meghatározó szerepet játszik a média, a szexuális nevelés, a kortársak és a család. Ez különösen fontossá teszi az oktatási intézményeket mint az intim tudás közvetítésének tereit. Plummer (2001) szerint a modern világban új típusú „intim polgárok” jelennek meg: béranyák, válás utáni szülők, mostohacsaládok szülők, örökbefogadó szülők – akik státusza gyakran bizonytalan vagy politikai vita tárgya.

A jelen kutatásban az intimitást tehát olyan társadalmi konstrukcióként vizsgálom, amely intézményes közvetítés révén válik értelmezhetővé. Az iskolai nevelés – mint a normák átadásának és affektív viszonyok formálásának egyik fő terepe – különösen alkalmas arra, hogy empirikusan is feltárjuk, hogyan strukturálódnak az intimitás normái, milyen módokon tematizálódnak, és milyen ellentmondások, dilemmák mentén jelennek meg a tanári gyakorlatban. Emellett az intimitást tág értelemben használok, mint a társas kapcsolatokban megjelenő érzelmi közelség, kötődés és gondoskodás formáit, amelyek egyaránt megjelenhetnek a családi, baráti, pedagógiai és más interperszonális viszonyokban. Az „intimitás” tehát nem azonos a szexualitással vagy az erotikával, hanem magában foglalja azok érzelmi, társadalmi és normatív dimenzióit is. A szeretetviszonyok kifejezést a tanulmányban az intimitás egyik formájaként használok, amely a gondoskodás, empátia és érzelmi kapcsolódás pedagógiai értelmezését hangsúlyozza. Az erotikus és a szexuális kapcsolatok ezzel szemben az intimitás szűkebb, testi és vágyhoz kapcsolódó aspektusai, amelyek a pedagógiai gyakorlatban leggyakrabban a szexuális nevelés, a testiség és a határok kérdésein keresztül tematizálódnak. Jelen elemzés első sorban az intimitás tágabb – érzelmi, relációs és nevelési – dimenzióira fókuszál.

Az intimitás iskolai kontextusa

Az iskola mint intézmény nem csupán a tudásátadás terepe, hanem egyben normatív tér is, amely jelentős szerepet játszik a társadalmi normák és értékek közvetítésében (Bernstein 2000). Ebből következően az intimitás különböző formái – beleértve a szeretet, gondoskodás, közelség, határok és érzelmi kapcsolatok kérdéseit – nem csak a tanterv expliciten kijelölt tartalmain keresztül jelennek meg, hanem a pedagógiai gyakorlat implicit dimenzióiban is. A tanárok nemcsak ismeretközli, hanem nevelő szerepet is betöltenek, amely magában foglalja az affektív és morális nevelés feladatait is. Basil Bernstein (1975) elmélete szerint az iskola egyik alapvető funkciója a rejtett tanterv működtetése: azoknak a társadalmi normáknak, értékeknek és viselkedési mintáknak a közvetítése, amelyek formálják a diákok társadalmi identitását és viszonyulását önmagukhoz, másokhoz és a világhoz. Az intimitásra vonatkozó normák is ezen rejtett tanterv részét képezhetik, különösen a nemekhez, érzelmi kötődésekhez, testhez való viszony és a társas kapcsolatok kezeléséhez kapcsolódó témák esetében.

Az érzelmek pedagógiáját tárgyaló szakirodalom kiemeli, hogy a tanári szerep nem csupán kognitív, hanem erőteljesen affektív dimenzióval is rendelkezik (Hargreaves 1998). A tanárok érzelmi munkát végeznek: kapcsolatokat építenek a diákokkal, támogatást nyújtanak, és gyakran olyan konfliktusokat kezelnek, amelyek érzelmi kompetenciát és önreflexiót igényelnek. Arlie Hochschild (1983) nyomán az érzelmi munka fogalma az oktatás kontextusában is értelmezhetővé vált. Zembylas (2011) tanulmánya szerint a tanárok egyfajta „érzelmi munkásként” működnek, akik folyamatosan szabályozzák saját érzéseiket, és a diákok érzelmi világát is alakítják. Az intimitással kapcsolatos témák – például a családi háttér, testi változások, barátságok vagy párkapcsolatok – ezekben az affektív interakciókban sokszor informálisan, de nagy jelentőséggel bírva tematizálódnak. A formális és informális nevelési terek közötti különbségtétel különösen fontos az intimitás iskolai megjelenítésének vizsgálatában. A tantárgyi keretek között az osztályfőnöki, etika- és biológiaórák azok a határterületek, ahol az intimitás témái leggyakrabban és legnyíltabban kerülnek elő. Ezek az órák lehetőséget adnak olyan kérdések megvitatására, mint a szexualitás, nemi szerepek, kapcsolatok, érzelmek vagy családi modellek. Ugyanakkor az ezekhez kapcsolódó tantervi tartalmak és pedagógiai gyakorlatok gyakran szűk keretek között mozognak, és sok esetben a tanárok egyéni döntésén, bátorságán és reflexivitásán múlik, hogy milyen mélységben foglalkoznak a diákokkal ezekkel a témákkal. Emellett az iskolai hétköznapiak informális tereiben – a szünetekben, öltözőkben, folyosói beszélgetésekben, illetve a tanárok és diákok közötti spontán interakciókban – szintén fontos, bár kevésbé szabályozott módon jelennek meg az intimitás különböző aspektusai. Ezek a nem kódolt interakciók is hozzájárulnak ahhoz, hogy milyen módon tanulják meg a fiatalok az érzelmi kapcsolatok és közelség szabályait, és hogyan sajátítanak el bizonyos társadalmi normákat a test, a viselkedés és a kapcsolatok terén.

Az iskola tehát olyan normatív intézmény, amely a tananyagon kívüli módokon is részt vesz az intimitásról alkotott fogalmak közvetítésében. A tanárok ebben a folyamatban központi szerepet játszanak – nemcsak mint szabályalkalmazók,

hanem mint affektív munkát végző szakemberek is, akik saját értelmezéseiken, dilemmáikon és tapasztalataikon keresztül formálják az intimitással kapcsolatos nevelési gyakorlatokat is.

A kutatás módszere

A kutatás kvalitatív, félig strukturált interjúkra épül, összesen tizenöt interjút készítettem köznevelési intézményekben dolgozó pedagógusokkal, akik között általános iskolai és középiskolai tanárok egyaránt szerepeltek. A mintaválasztás célzott módon történt: olyan tanárokat kerestem, akik eltérő tantárgyakat oktatnak (például biológia, osztályfőnöki, etika, történelem), különböző típusú intézményekben (állami, egyházi, alternatív), és eltérő társadalmi-földrajzi kontextusokban dolgoznak. A kiválasztás során törekedtem a nemi arányok egyensúlyára is, hogy a férfi és női pedagógusok eltérő nevelési stratégiái és dilemmái is megjelenhessenek. Az interjúk Budapesten és vidéki iskolákban tanító pedagógusokkal készültek, lefedve állami, egyházi fenntartású és alternatív intézményeket is. A mintában szerepelnek biológia-, etika- és osztályfőnöki feladatokat ellátó tanárok, akik potenciálisan különböző módon találkoznak az intimitás tematizálásának lehetőségeivel. Az interjúalanyok életkora 28 és 59 év között mozgott, többségük a 30-as és 40-es éveiben járó pedagógus volt. A korosztályi sokszínűség lehetővé tette, hogy különböző élet- és pályaszakaszban lévő tanárok tapasztalatai is megjelenjenek az elemzésben: a fiatalabb pedagógusok esetében inkább a kortárs nevelési elvárásokhoz való alkalmazkodás, míg az idősebbeknél a tapasztalat és az intézményi stabilitás jelent meg hangsúlyosan. A szelekciós szempontokat a kutatás elméleti kerete határozta meg, amely az intimitás közvetítésének intézményi dimenzióit kívánja feltárni. Ennek megfelelően a cél nem a reprezentativitás, hanem az eltérő tapasztalatok és diskurzusok mélyreható, összehasonlító elemzése volt. Az interjúkérdések tematikus fókuszai az alábbi területek köré szerveződtek: milyen szeretetviszonyok és érzelmi kapcsolatok tematizálódnak a tanári gyakorlatban; hogyan jelenik meg a pedagógiai, érzelmi és testi határok kijelölése a tanár–diák, illetve a diákok egymás közötti interakcióinak kezelésében; valamint miként kerül elő a testiség, a testi változások, szexualitás és kapcsolatok kérdése az iskolai nevelés formális vagy informális keretei között. A kérdések nyitott jellegűek voltak, lehetőséget adva a válaszadóknak, hogy saját élményeiken, tapasztalataikon és értelmezéseiken keresztül bontsák ki a témákat.

A kutatás során minden interjúalany írásos, informált beleegyezést adott a részvételhez, és teljes anonimitást biztosítottam számukra. Az interjúk során nem gyűjtöttem azonosítható személyes adatokat, a szövegben használt nevek minden esetben álnevek. A kutatás etikai elvei a társadalomtudományi kutatások általános normáit követték; a projekt az egyetemi doktori kutatás keretében zajlik, amely nem igényelt külön intézményi etikai engedélyt, mivel nem érintett kiskorúakat vagy érzékeny adatokat.

Az interjúk elemzését tematikus kódolással és diszkurzív elemzéssel végeztem. A tematikus kódolás során azonosítottam a válaszokban megjelenő visszatérő mintázatokat, diskurzusokat és értelmezési kereteket. A diszkurzív elemzés

lehetővé tette, hogy az intimitással kapcsolatos pedagógusi narratívákat a társadalmi normák, elvárások és hatalmi viszonyok kontextusában értelmezsem. Az elemzés során különös figyelmet fordítottam arra, hogyan kapcsolódnak össze az egyéni tanári értelmezések a szélesebb társadalmi diskurzusokkal, és milyen nyelvi, narratív eszközök segítségével konstruálódnak meg az intimitással kapcsolatos jelentések az iskolai térben. Az interjúk feldolgozásának tematikus elemzése során az elméleti koncepciók – különösen az intimitás és a nevelés összefüggései – mentén azonosítottam visszatérő mintázatokat és értelmezési kereteket.

Az intimitás megjelenítésének formái

Hogyan beszélnek a tanárok az intimitásról? Az interjúk tanúsága szerint az intimitás az iskolai közegben többféle formában jelenik meg: egyrészt közvetlenül, expliciten tematizált beszélgetésekben és tantárgyi keretek között, másrészt áttételesen, mindennapi interakciókban és a rejtett tanterv részeként. A pedagógusokkal tág értelemben közelítettük meg az intimitás fogalmát, amelybe beletartoznak a családi és baráti kapcsolatok, az osztályközösségen belül kialakuló kötődések. A baráti kapcsolatok különösen jelentős szerepet játszanak az iskolai közegben is, ahol a kortárs-csoportok a szocializáció és az intimitás gyakorlásának elsődleges terepei. A hazai empirikus kutatások (Albert & Dávid 2021) is arra mutatnak rá, hogy a fiatalok kapcsolati mintái és intimitásfogalmai szorosan összefonódnak a társadalmi státusszal és a nevelési környezettel. Mindez tovább erősíti azt a tételt, hogy az iskola nem csupán tudást közvetít, hanem a személyes kapcsolatokon keresztül az intim állampolgárság gyakorlásának is szimbolikus terévé válik.

A baráti kapcsolatok tematizálása általában a „biztonságosabb” terepnek számít, ahol a tanárok kisebb ellenállásra számítanak az intézmény, a kollégák vagy a szülők részéről.

„Nekem a baráti kapcsolat jutott eszembe. Azt gondolom, ez még talán a legolyan értelemben semlegesebb vagy vesélytelenebb zóna, ahol először lehetne... talán itt kellene kezdeni, és lehet, hogy ez tényleg kaput nyithatna a nehezebb témák felé is.” (Attila, osztályfőnök)

A formális tantervi keretek közül az etika-, a biológia- és az osztályfőnöki órák tűnnek a legalkalmasabbnak az intimitásról való beszélgetésre. Ezek gyakran ünnepek, családi események vagy társadalmi témák kapcsán kerülnek elő.

„Az etika tantárgyban például sok olyan témát vetek fel, ami... a családhoz kapcsolódik: szerepek, értékek, szeretet, konfliktuskezelés, gondoskodás, határok. Osztályfőnöki órán is rendszeresen előkerül – például anyák napja vagy karácsony kapcsán.” (Ildikó, etika)

A romantikus kapcsolatok és a szerelem kérdése már érzékenyebb területnek számít, ahol a tanárok óvatosabban mozognak. Egy interjúalany például az osztályközösségre gyakorolt hatásukat emelte ki:

„Mindig akad egy-egy szerelmes pár... abból van konfliktus, hogy a nagy szerelmespárunk most éppen fasírtban van, és az mennyire nyomja rá a bélyegét az osztály közösségére.” (Anna, történelem, etika)

A szexualitás témája a leginkább korlátozott, amelyet többnyire csak a biológiaórán érintenek, és ott is gyakran erős intézményi, szülői vagy öncenzúra mellett. A szülői cenzúra elsősorban abban nyilvánul meg, hogy egyes szülők kifogásolják a szexualitás témájának iskolai megjelenítését, különösen, ha az túlmutat a biológiai ismereteken, és érinti a nemi szerepek, az identitás vagy a párkapcsolati sokszínűség kérdéseit. A pedagógusok beszámolóí szerint ez gyakran nyílt visszajelzések, panaszok vagy a tantestületen belüli feszültségek formájában jelenik meg, ami óvatosságra, sőt öncenzúrára készteti a tanárokat. Az öncenzúra többnyire a pedagógusokra jellemző: sokan tudatosan kerülnek a vitatott vagy érzékeny témákat, hogy elkerüljék a szülői vagy intézményi konfliktusokat. Ugyanakkor néhány esetben a diákok is önkorlátozást gyakorolnak, például visszafogják kérdéseiket vagy megnyilvánulásait, ha érzik a téma tabujellegét. A cenzúra és öncenzúra így kölcsönösen erősítik egymást, és hozzájárulnak a szexualitásról folytatott iskolai diskurzus szűk kereteihez. A tanárok egy része hangsúlyozta, hogy bár szükségesnek tartják a nyílt beszélgetést, hiányoznak a hivatalos, támogatott keretek:

„Az, hogy nincsenek hivatalos, támogatott keretek. Se tankönyv, se képzés, se szakmai fórum, ahol ezt megbeszélhetnénk... mindig ott lebeg a félelem, hogy valamelyik szülő félreérti, és panaszt tesz.” (Dóra, osztályfőnök)

Az elemzésből kirajzolódik, hogy a tanárok az intimitásról szóló diskurzusokban könnyebben vállalják a barátság és család témáit, míg a szerelem és különösen a szexualitás területe sokkal inkább tabu és potenciális konfliktusforrás. Ez a hierarchia nemcsak a témák érzékenységének fokozatait tükrözi, hanem a magyar iskolarendszer normatív kereteit, valamint a tanárok mozgásterének korlátait is.

Ugyanakkor több interjúalany hangsúlyozta, hogy a szexuális felvilágosítás elengedhetetlen része lenne a serdülők nevelésének, és saját kereteiken belül igyekeznek is lépéseket tenni ennek érdekében. A tanárok által behozott témák egy része szorosan kapcsolódik a tantárgyi tantervekhez – különösen a biológia-, az etika- és az osztályfőnöki órák kereteihez –, ugyanakkor több interjúalany hangsúlyozta, hogy e témák feldolgozása sokszor a tantervi minimumon túl, személyes kezdeményezésként valósul meg. Ez arra utal, hogy az intimitásról szóló iskolai diskurzus nem egységesen hiányos vagy tabusított, hanem inkább heterogén: míg egyes tanárok kerülnek a szexuális témák érintését, mások éppen ellenkezőleg, tudatosan igyekeznek pótolni a tantervi és intézményi hiányosságokat. A jelen elemzés elsősorban az interjúalanyok tapasztalataira és értelmezéseire épül, ugyanakkor a kutatás tágabb keretében a tantervi és szabályozási dokumentumok (például a Nemzeti alaptanterv és az egyes tantárgyak kerettantervei) kvalitatív elemzését is tervezem, hogy feltárjam, miként határozzák meg ezek a szexualitásról és intimitásról folytatható iskolai diskurzusok határait.

A tanári elbeszélések alapján az intimitás iskolai megjelenítése rétegzett, hierarchikus és erősen kontextusfüggő jelenség. A legnyíltabban és legpozitívabb hangnemben a baráti kapcsolatok és a családi kötelékek jelennek meg, amelyek a pedagógusok szerint viszonylag konfliktusmentesen illeszthetők be a nevelési folyamatba. Ezeket a témákat

a tanárok gyakran a közösségfejlesztés, az empátia, a gondoskodás és az elfogadás értékeihez kapcsolják, és többnyire a formális tantervi kereteken belül (pl. etika, osztályfőnöki óra) dolgozzák fel.

A romantikus kapcsolatok és a szerelem kérdése már óvatosabb, mérlegelő megközelítést igényel. A pedagógusok gyakran az osztályközösség dinamikáin keresztül beszélnek róla, hangsúlyozva a viselkedési normák, a konfliktuskezelés és a határok megtartásának fontosságát. Ugyanakkor érezhető, hogy e témákhoz erősebb érzelmi és intézményi kockázatokat társítanak.

A szexualitás a tanári diskurzusokban leginkább tabuként jelenik meg: a biológiaórán kívül ritkán kerül szóba, és akkor is gyakran öncenzúra, szülői reakcióktól való félelem vagy a hivatalos iránymutatások hiánya mellett. A pedagógusok kiemelték, hogy hiányoznak a biztonságos, szakmailag támogatott fórumok és módszertani eszközök, amelyek segítenék e témák felelős, mégis nyílt feldolgozását.

Összességében az intimitás a tanári elbeszélésekben nem egységesen, hanem különböző tematikus súlypontok és kockázati szintek mentén jelenik meg. A diskurzusokban jól látható a fokozatosság elve: a „biztonságos” barátság- és család témáktól a kockázatosabb szerelem- és szexualitástémák felé haladva egyre szűkül a tanárok mozgástere, és nő a dilemmák száma. Ez a mintázat egyszerre tükrözi a pedagógusok saját értékrendjét, az intézményi elvárásokat, és a magyar iskolarendszer szélesebb társadalmi-kulturális kontextusát.

Az intimitás helye az iskolában

Az interjúk alapján az intimitás iskolai jelenléte szorosan összefügg a tanári szerepfelfogással és azzal, hogy a pedagógusok miként értelmezik a nevelés és az oktatás viszonyát. A tanári munka sosem korlátozódik pusztán a tudásátadásra – az iskolai interakciók minden eleme normákat, értékeket és kapcsolati mintákat is közvetít (Bernstein 1975). Ahogyan a „rejtett tanterv” koncepciója rámutat, a pedagógusok a formális tananyagon túl az érzelmi és társas normák átadásában is kulcsszerepet játszanak.

Ahogy egy biológia tanár megfogalmazta:

„Nyilván a kettőt [oktatás és nevelés] nem lehet elválasztani, mert már eleve az, ahogy kiállsz egy osztály elé... már azzal egy nevelést is végzel a gyerekek között. És nyilván a tanár pedig... egy minta, ahogy viselkedik órán, ahogy lereagál dolgokat... már azzal is egy mintát ad.” (Krisztina, biológia)

A pedagógusok többsége úgy látta, hogy az intimitás témái – a közelség, a törődés, a személyes kapcsolódás – a nevelés természetes részét képezik, még ha hivatalos keretekben ritkán is tematizálódnak. Gábor felhívta a figyelmet arra, hogy a nevelői funkció az elmúlt években intézményesen is előtérbe került:

„Az iskolának... benne van az Alaptantervben egy oktató és nevelői funkciója, és a nevelői kifejezetten... előtört, hogy a nevelői funkciót kell jobban előtérbe helyezni.” (Gábor, osztályfőnök, történelem)

A tanári szerepek értelmezésében ugyanakkor jelentős eltérések figyelhetők meg. Egyes pedagógusok kifejezetten vállalják a „második anya” szerepét, ami a Hochschild (1983) által leírt érzelmi munka iskolai kontextusának tipikus példája:

„...szoktam nekik mondani, hogy anyátok helyett anyátok vagyok, tudjátok.” (Erika, osztályfőnök)

Más pedagógusok azonban hangsúlyozottan elutasítják ezt a fajta személyes bevonódást, a professzionális távolságtartás fontosságát kiemelve:

„Én úgy gondolom, hogy ez nem ez a szerep. Tebát nekem nem kell szeressenek... Nem vagyok az édesanyjuk.” (Anna, történelem, etika)

A professzionalitás és a személyes közelség közötti határok meghúzása minden pedagógus számára kulcskérdés. Zembylas (2011) szerint az érzelmek pedagógiája szükségszerűen egyensúlyt keres a gondoskodás és a szakmai integritás között. Az interjúkban többen kiemelték, hogy az intimitás megjelenése gyakran spontán helyzetekben történik, például amikor a diákok bizalmas kérdésekkel fordulnak hozzájuk:

„Hogyha önkéntelenül jön a kérdés, nem hagyhatom megválaszolatlanul... gyakori, hogy ilyenkor négy szemközt beszélgetésre kerül sor.” (Éva, etika)

Az ilyen helyzetek lehetőséget teremtenek a kapcsolati minták, az empátia és a bizalom erősítésére, ugyanakkor dilemmákat is hordoznak a szerephatárok és a hivatalos elvárások között. Ez összhangban áll Weeks (1996) koncepciójával, amely rámutat, hogy az érzelmi és kapcsolati döntések társadalmi szabályok és normák által keretezettek – az iskolában pedig ez a keretezés különösen érzékeny terület.

A tanárok egy része úgy érzi, hogy a mai oktatási környezetben az „emberré nevelés” az iskola legfontosabb, ám egyre nehezebben megvalósítható feladata:

„Nehéz biteles mintát mutatni, ha magad is túlterhelt, frusztrált vagy... Ebben a közegben nehéz az értékalapú nevelésnek valódi súlyt adni.” (Magdolna, etika)

Végső soron az interjúk azt mutatják, hogy az intimitás helye az iskolában nem egységesen meghatározott: egyes pedagógusok tudatosan építik be a nevelési gyakorlatukba, mások inkább a professzionális távolságtartás felől közelítenek. A különböző szerepfelfogások és intézményi elvárások között azonban közös pont, hogy az intimitás – akár kiadatlanul is – a tanári munka szerves része marad, amely a rejtett tanterv, az affektív munka és az érzelmek pedagógiájának metszéspontjában helyezkedik el.

Tantárgyi különbségek és pedagógiai lehetőségek

Az interjúk alapján az intimitás témája elsősorban három tantárgy keretein belül jelenik meg explicit módon: az etika-, a biológia- és az osztályfőnöki órákon. E tárgyak közös jellemzője, hogy a tantervben és a pedagógiai gyakorlatban is tartalmaznak a személyes kapcsolatokkal, érzelmekkel, családi élettel vagy testiség témájával kapcsolatos elemeket.

Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy az intimitás kérdése nem kizárólag ezekhez a tárgyakhoz kötődik. A pedagógusok beszámolóí alapján más órákon is előfordulhat, hogy a tananyaghoz kapcsolódva vagy spontán helyzetekben kerül szóba. Például irodalomórán egy regény vagy vers elemzése során a szerelem, a családi viszonyok vagy a barátság ábrázolása adhat alkalmat az intimitásról való beszélgetésre. Történelemórán a társadalmi berendezkedés, a nemi szerepek változása vagy a családmódellek alakulása teremthet kontextust a téma érintésére. A művészeti tárgyak (rajz, ének, dráma) szintén lehetőséget kínálnak az érzelmek kifejezésére és közös értelmezésére, amelyben az intimitás szimbolikus vagy gyakorlati módon jelenhet meg.

Ezek az alkalmak általában nem formális, előre meghatározott keretben zajlanak, hanem inkább a tanár érzékenységén, reflexivitásán és a diákok érdeklődésén múlnak. Ez rámutat arra, hogy az intimitás pedagógiai tematizálása sok esetben implicit, helyzetfüggő és spontán módon történik, ami ugyan rugalmasságot ad, de egyúttal bizonytalanságot is hordoz a tanári szerep és a professzionális határok szempontjából.

A biológiaórák esetében az intimitás főként a szexualitás, a reprodukció és a testiség biológiai aspektusain keresztül kerül elő. Ugyanakkor több pedagógus is hangsúlyozta, hogy ezeknél a témáknál óvatosan kell fogalmazniuk, mivel bár a Nemzeti alaptanterv és a kerettantervek tartalmazzák a biológiai ismeretek alapját (például az emberi szaporodás vagy a nemi különbségek témaköreit), a szexualitás, a párkapcsolati felelősség és a beleegyezés pedagógiai megközelítésére nincsenek egyértelmű, támogatott oktatási irányelvek. A tanárok így gyakran saját megítélésükre és tapasztalataikra támaszkodva alakítják ki a témákhoz való viszonyukat, ami bizonytalanságot és önkorlátozást eredményezhet az iskolai gyakorlatban.

Az etikaórák ezzel szemben rugalmasabb keretet biztosítanak. Több tanár kiemelte, hogy ezek az alkalmak lehetőséget adnak arra, hogy a diákok saját tapasztalataikról, értékeikről és dilemmáikról beszéljenek. Ahogy az egyik etikatanár fogalmazott:

„...az erkölcsstan órákon nincs rossz válasz, tehát ott mindenkit meghallgatunk... nagyon-nagyon szívesen beszélgetnek. És számtalanszor, ahogy elkanyarodik a beszélgetés, de az mindig egy jó fogódzó, hogy na innen indulunk, aztán majd meglátjuk, mi lesz belőle.” (Ildikó, etika)

Az osztályfőnöki órák különösen fontosak a spontán helyzetek kezelésében. Ezekon az alkalmakon a tananyag kevésbé kötött, így nagyobb tér nyílik az aktuális osztályközösségi történések megbeszélésére.

„Van tematikája az osztályfőnöki órának is, de meg kell mondanom őszintén, hogy még sokkal kevésbé tartja be bármelyik kollégánk, és én magam is, mint az összes többi tantárgyét. Mindig van, ugye ez heti egy óra és egy ilyen osztályban mindig van olyasmi, amit aktuálisan meg kell beszélni, tisztába kell tenni, el kell intézni, meg kell szervezni stb. Az osztályfőnöki órák többnyire elmennek erre.” (Dóra, osztályfőnök)

A módszertani megoldások sokszínűek. A frontális tanítás mellett gyakori a beszélgetés, a vita, illetve a projektek vagy csoportmunkák alkalmazása. A tanárok szerint az intimitásról való tanórai beszélgetések akkor a legeredményesebbek, ha spontán kérdésekre reagálnak, mivel ezek hitelesebbek, és a diákok számára relevánsabbak. E megközelítés összhangban áll Giddens (1992) reflexív modernitásról szóló értelmezésével, amely szerint az egyének – és tágabb értelemben az intézmények – akkor tudnak hitelesen reagálni az intimitással kapcsolatos dilemmákra, ha képesek reflektálni a mindennapi interakciók során felmerülő kérdésekre és bizonytalanságokra.

Tehát az interjúk azt mutatják, hogy az intimitás tantárgyi megjelenése erősen kontextusfüggő. A biológia-, etika- és osztályfőnöki órák kínálnak explicit lehetőségeket a téma feldolgozására, de a tanárok attitűdje, módszertani felkészültsége és az intézményi-társadalmi keretek határozzák meg, hogy az intimitás a nevelés alapvető céljaként vagy inkább kerülendő, kockázatos területként jelenik meg.

Nevelési célok és értékek

Az interjúk tanúsága szerint a pedagógusok az intimitással kapcsolatos nevelési célokat nem önálló, elkülönült területként, hanem a személyiségfejlesztés és az erkölcsi nevelés részhalmazaként értelmezik. A hangsúly többnyire a tiszteletteljes emberi viszony, a felelősségvállalás, a másik elfogadása, az önismeret és a „nemet mondás” képességének fejlesztésére kerül.

A tanárok beszédében azonban ezek az értékek nem mindig jelennek meg expliciten az intimitás kontextusában, hanem gyakran rejtett tantervként (Bernstein 1975) vagy mindennapi helyzetek kezelésén keresztül közvetítődnak:

„Tulajdonképpen így nagyon tanulságokat nem szoktunk megfogalmazni, hanem inkább az, hogy látják, hogy mik azok, amikről beszélgetünk, tehát mindig a tisztelet, az idősebbeknek a tisztelet, a másnak az elfogadása, hogy nem mindenkinek ugyanazt jelenti a családi minta, mint amit mi egy személyben gondolunk, és hogy inkább ezt a segítőkézséget, ezeket szoktuk így kiemelni.” (Erika, osztályfőnök)

Ez a gyakorlat jól illeszkedik Giddens (1992) reflexív projektként értelmezett intimitásfelfogásához: a pedagógusok nem egyszerűen normákat adnak át, hanem lehetőséget teremtenek a diákok számára, hogy saját kapcsolati és erkölcsi döntéseiket átgondolják és újratárgyalják. Giddens (1992) az intimitást a késő modern társadalmakban a „reflexív projekt” részeként értelmezi, amelyben az egyének – és tágabb értelemben az intézmények – folyamatosan értelmezik,

újrátárgyalják és fenntartják kapcsolataikat a kölcsönös megértés és önreflexió révén. Az intimitás ebben a felfogásban nem statikus állapot, hanem folyamatos kommunikációs és önismereti folyamat, amely a bizalom, a párbeszéd és a reflexivitás elveire épül.

A tanári gyakorlatokban ez a reflexív logika abban érhető tetten, hogy a pedagógusok az intimitással kapcsolatos kérdéseket nem előre megírt tananyagként kezelik, hanem a diákok spontán felvetéseire reagálva, közös értelmezési folyamatként dolgozzák fel. Ez a gyakorlat jól illeszkedik Giddens reflexív projektként értelmezett intimitásfelfogásához, hiszen a tanárok a nevelés terében is az interakciók kölcsönös, folyamatos reflexióján keresztül alakítják a normákhoz és érzékeny témákhoz való viszonyt.

Nemek szerinti eltérések és a normák internalizálása

Az interjúk rávilágítottak arra, hogy a pedagógiai értékközvetítés gyakran nemi alapon differenciált. Különösen a lányok esetében jelenik meg fokozott óvatosságra intés, amely a szexualitás következményeire helyezi a hangsúlyt:

„Mindig el szoktam mondani, hogy különösen a lányoknál kell ugye nagyon odafigyelni, mert az ő életüket fogja onnantól kezdve meghatározni. Most durván mondva a fiú veszi a kalapját... de a lányélet onnantól kezdve akár így dönt, akár úgy dönt, de mindenképpen meg fog változni.” (Krisztina, biológia)

Ez a diskurzus összhangban áll Plummer (2003) megfigyelésével, miszerint az intimitás megélésének és kifejezésének lehetősége társadalmilag nem egyenlően biztosított: a nemi szerepelvárások, a kulturális tabuk és a családpolitikai diskurzusok (pl. a konzervatív magyar családmodell) eltérő kereteket szabnak a fiúk és a lányok számára. Ez a fajta nemi aszimmetria a nevelési üzenetekben illeszkedik azokhoz a magyar közéleti diskurzusokhoz, amelyek a női szexualitást nagyobb társadalmi kontroll alá helyezik, és a nőket a családi reprodukció elsődleges hordozóiként konstruálják (Szalma & Takács 2015).

Az iskola mint normatív tér

Az iskola a pedagógusok elbeszélése szerint nemcsak a tudásátadás, hanem a társadalmi normák és értékek újratermelésének terepe.

„Az iskola az a klasszikus konzervatív értéket közvetíti.” (Gábor, osztályfőnök, történelem)

Ez a normaközvetítés nemcsak formális tananyagon keresztül, hanem a tanárok életmódján és kapcsolati mintáin keresztül is megjelenik:

„Nálunk elég sok házaspár tanít... látják, hogy ilyen átlag hétköznapi családokban élünk mi magunk, nevelők. És azért a legtöbb gyerek is ilyen családokban él.” (Dóra, osztályfőnök)

Weeks (2017) szerint az intimitás tágabb társadalmi értelmezése arra mutat rá, hogy az oktatási intézmények nem pusztán a „privát szférától” elkülönült terek, hanem aktív alakítói annak, hogy milyen párkapcsolati, családi és szexuális normák nyernek legitimációt.

A pedagógusok érték közvetítő szerepét gyakran feszültség kíséri: miközben szeretnék támogatni a diákok önrendelkezését és felelősségteljes döntéshozatalát az intimitás terén, alkalmazkodniuk kell a szülők, az intézményi szabályok és az állami irányelvek által megszabott korlátokhoz. Ennek következtében az intimitással kapcsolatos pedagógiai gyakorlatok sokszor implicit, eseti és helyzetfüggő módon jelennek meg, nem pedig átfogó, tudatosan tervezett keretben.

Makroszintű normák internalizálása: közéleti diskurzusok a pedagógusi beszédben

Az interjúk elemzése rávilágít arra, hogy a pedagógusi értelmezésekben és nevelési célokban számos makroszintű társadalmi és politikai diskurzus közvetett vagy közvetlen módon tükröződik. Ezek közül kiemelkednek a konzervatív családpolitikai irányvonalak, a nemi szerepekről szóló társadalmi narratívák, valamint a nemzeti oktatáspolitikai normatív célkitűzései.

A tanári elbeszélések gyakran rezonálnak a magyar kormányzat által képviselt, „hagyományos” családmódellet hangsúlyozó diskurzussal, amelyben a család definíciója heteroszexuális, gyermekvállalásra irányuló együttélésként jelenik meg:

„Együttélési forma sokféle létezhet, de ebből a család az, amikor férfi és nő él együtt, és lehetőleg gyereket is szeretnének, mert azt gondoljuk, hogy ez a társadalom, meg egyáltalán a világ fennmaradásának a kulcsa.” (Zoltán, osztályfőnök, biológia)

Ez a megközelítés összhangban van azzal a kulturális logikával, amelyet Plummer (2003) úgy ír le, hogy bizonyos kapcsolati és identitásformák társadalmilag legitimnek tekinthetők, míg mások marginálisnak vagy elfogadhatatlannak minősülnek.

Az iskolai érték közvetítés terepe tehát nem steril, hanem mélyen beágyazott a makroszintű politikai és kulturális környezetbe. Weeks (2017) rámutat, hogy az intimitáshoz kapcsolódó gyakorlatok és normák nem választhatók el a társadalmi erőterektől, az állam által támogatott családmódellek, a nemzeti identitásdiskurzusok és a vallási-erkölcsi normák mind hatással vannak arra, hogy az iskolában milyen intimitás felfogás válik legitimálttá, és mely kérdések maradnak tabuként kezelve.

Ez az interjúkban is megjelenik, hogy a tanárok többsége tudatosan vagy tudattalanul beépíti saját nevelési gyakorlataiba azokat a mintákat, amelyek a közéleti diskurzusokban dominánsak. Ugyanakkor előfordul, hogy a pedagógusok egyéni szinten árnyalják vagy újraértelmezik ezeket a normákat – például amikor a család fogalmát szélesebb értelemben, többféle életformát befogadó módon tanítják.

Konklúzió

A kutatás eredményei megerősítik, hogy az intimitás – bár látszólag a privát szféra része – az iskola intézményi közegében is folyamatosan jelen van, és különböző formákban tematizálódik. A pedagógusok elbeszéléseiből kirajzolódik, hogy az intimitás nem csupán a szexualitás kérdésében jelenik meg, hanem a baráti kapcsolatok, a családi minták, az osztályközösségben kialakuló kötelékek, valamint a tanár–diák viszony érzelmi dimenzióiban is.

A tanulmány rávilágít arra, hogy a tanárok értelmezéseiben az intimitás iskolai helye és funkciója kettős: egyfelől alapvető nevelési célként jelenik meg (pl. tisztelet, elfogadás, felelősség), másfelől bizonyos aspektusai – különösen a testiség és a szexualitás – tabusított vagy óvatosan kezelt témaként maradnak a mindennapi pedagógiai gyakorlatban. Ez a kettősség jól illusztrálja Weeks (1996, 2017) megfigyelését, miszerint az érzelmi és kapcsolati döntések szabadsága nem légyeres térben érvényesül, hanem társadalmi normák és intézményi keretek között formálódik.

A tantárgyi kontextus elemzése megmutatta, hogy az intimitás expliciten elsősorban az etika-, biológia- és osztályfőnöki órákon kerül elő, de sok esetben spontán helyzetek – konfliktusok, ünnepek, diákok közötti kapcsolatok – is alkalmat adnak a témához való kapcsolódásra. A tanári attitűdök ezzel kapcsolatban ambivalensek: egyesek lehetőségként tekintenek ezekre a helyzetekre az érték közvetítés szempontjából, mások kockázatot látnak bennük, különösen a szülői reakciók vagy az intézményi elvárások miatt.

Az eredmények azt is jelzik, hogy a pedagógusi diskurzusokban markánsan jelen vannak makroszintű társadalmi és politikai narratívák – például a konzervatív családmódel előtérbe helyezése vagy a nemi szerepek hagyományos értelmezése –, amelyek befolyásolják, milyen intimitásfelfogás válik az iskolában legitimáltá. Ez alátámasztja Giddens (1992) állítását, miszerint az intimitás modern átalakulása nem érhető meg a szélesebb társadalmi erőterek figyelembevétele nélkül.

A tanulmány hozzájárul ahhoz a társadalomtudományi diskurzushoz, amely az iskolát nem csupán tudásátadási, hanem normatív és érzelmi térként értelmezi. Eredményei rámutatnak arra, hogy az intimitás iskolai jelenléte komplex, többszintű jelenség: egyszerre magában foglalja a hétköznapi kapcsolatok érzelmi dimenzióit, a nevelési célokba ágyazott értékeket, és a tágabb társadalmi-politikai kontextusból származó normákat.

A kutatás korlátai között meg kell említeni, hogy az interjúk nem fedik le az összes lehetséges intézménytípust és földrajzi régiót, így a megállapítások nem általánosíthatók minden iskolai kontextusra. Ugyanakkor a kutatás célja nem az általánosítás, hanem egyfajta „problématérkép” felvázolása volt, annak feltárása, hogy az iskolai nevelés terében milyen normák, dilemmák és stratégiák jelennek meg az intimitás és a szexualitás közvetítésében. A vizsgálat ezért inkább interpretatív és feltáró jellegű, amely az intézményi szereplők diskurzusaiban megmutatkozó mintázatokra és feszültségekre koncentrált. Ebből következően az eredmények nem reprezentatívak, de hozzájárulnak ahhoz, hogy jobban megértsük azokat a strukturális és kulturális mechanizmusokat, amelyek a fiatalok intim állampolgárságának alakulását befolyásolják. Ugyanakkor a feltárt mintázatok értékes alapot nyújtanak a jövőbeli kutatásokhoz, különösen a pedagógusok felkészítésének, a szexuális nevelés kereteinek, valamint az iskolai érzelmi munka tudatosításának vizsgálatában.

Összességében a kutatás arra világít rá, hogy az intimitás az iskolában – akár nyíltan, akár burkoltan – mindig jelen van, és a pedagógusok kulcsszerepet játszanak abban, hogyan értelmezik és közvetítik ennek normáit a jövő állampolgárai felé.

Irodalomjegyzék:

- Albert, F. (szerk.) (2022). *Emberi kapcsolatok: A személyes kapcsolathálózatok szociológiai szempontú elemzése*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, DUPress.
- Albert, F., & Dávid, B. (2021). A felnőttek negyedének egyetlen barátja sincs – a barátságok alakulása Magyarországon. *Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet*.
- Benjamin, J. (2013). *The bonds of love: Psychoanalysis, feminism, and the problem of domination*. Pantheon.
- Bernstein, B. (1975). Class and pedagogies: Visible and invisible. *Educational studies*, 1(1), 23–41.
- Bernstein, B. (2000). *Pedagogy, symbolic control, and identity* (Vol. 5). Bloomsbury Publishing PLC.
- Fine, G. (2012). Group Culture and the Interaction Order: Local Sociology on the Meso-Level. *Annual Review of Sociology*, 38, 159–179. [10.1146/annurev-soc-071811-145518](https://doi.org/10.1146/annurev-soc-071811-145518).
- Forstie, C. (2017). A new framing for an old sociology of intimacy. *Sociology compass*, 11(4), e12467.
- Gagnon, J. H., and Simon, W. (1973). *Sexual Conduct: The Social Sources of Human Sexuality*. Aldine, Chicago.
- Giddens, A. (1992). *The Transformation of Intimacy. Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Cambridge: Polity.
- Gillies, V. (2003). *Family and intimate relationships: A review of the sociological research*. Families & Social Capital Research Group, South Bank University.
- Hargreaves, A. (1998). The emotional practice of teaching. *Teaching and teacher education*, 14(8), 835–854. [https://doi.org/10.1016/S0742-051X\(98\)00025-0](https://doi.org/10.1016/S0742-051X(98)00025-0)
- Hatfield, E., & Rapson, R. L. (1993). *Love, sex, and intimacy: Their psychology, biology, and history*. HarperCollins College Publishers.

- Illouz, E. (2012). *Why love hurts: A sociological explanation*. Polity.
- Jamieson, L. (1999). Intimacy transformed? A critical look at the 'pure relationship'. *Sociology*, 33(3), 477–494.
- Judit, L., Szilvia, N., & Judit, S. (2018). Szegregáló deszegregáció. *Fejes József Balázs és Szűcs Norbert (szerk.), Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról. Szeged: Motiváció Oktatási Egyesület*, 285–300.
- Plummer, K. (2001). The square of intimate citizenship: Some preliminary proposals. *Citizenship studies*, 5(3), 237–253.
- Plummer, K. (2003). *Intimate citizenship: Private decisions and public dialogues*. University of Washington Press.
- Russell Hochschild, A. (2012). The managed heart: commercialization of human feeling.
- Szalma, I., & Takács, J. (2015). Who remains childless? Unrealised fertility plans in Hungary. *Sociologicky Casopis*, 51(6), 1047.
- Zembylas, M. (2011). Investigating the emotional geographies of exclusion at a multicultural school. *Emotion, Space and Society*, 4(3), 151–159.
- Weeks, J. (1996). *Sexual cultures: Communities, values and intimacy*. Springer.
- Weeks, J. (2017) *Sex, Politics and Society: The Regulation of Sexuality Since 1800* (4th ed.). Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9781315161525>

HELYZETKÉP A FOGYATÉKOSSÁGGAL ÉLŐ NŐK REPRODUKCIÓS EGÉSZSÉGÉRŐL¹

MENYHÁRT BARBARA

ÖSSZEFOGLALÁS

Jelen tanulmány a fogyatékossgal élő nők reprodukciós egészségének és jogának helyzetképét tárja fel Magyarországon, különös tekintettel az intézményi környezetre. A kutatás abból a megállapításból indul ki, hogy a fogyatékossgal élő emberek szexualitását és gyermekvállalását társadalmi tabuk és előítéletek övezik, melyek az egészségügyi intézményrendszert is áthatják.

A kutatás kvalitatív és kvantitatív módszereket egyaránt alkalmaz, az *Európai lakossági egészségfelmérés (ELEF)*² adattábláin végzett statisztikai másodelemzés azonosítja a reprodukciós egészség hazai jellemzőit és mintázatait, a fogyatékossgal élő nőkkel és szakemberekkel készített félig-strukturált interjúk pedig rámutatnak az egyéni perspektívákra, láthatóvá teszik a fogyatékossgal élő nők reprodukciós egészségét és jogaik érvényesülését akadályozó, illetve támogató tényezőket.

Az eredmények világossá teszik, hogy bár a fogyatékossgal élő nők igényei és reprodukciós törekvései megegyeznek a többségi társadalomban látható tendenciákkal, komoly strukturális akadályokkal szembesülnek, ideértve a megfelelő reprodukciós szolgáltatásokhoz való hozzáférést, az akadálymentesítés problematikáját, a szakemberek felkészültségét és a szélesebb társadalmi attitűdöket.

A kutatás eredményei és azok nemzetközi kontextusba ágyazott értelmezése azt a célt szolgálják, hogy a beazonosított támogató tényezők és jó gyakorlatok szélesebb körben ismertté váljanak, az akadályozó tényezők pedig a szakmai diskurzusba kerüljenek, végső soron hozzájárulva ahhoz, hogy a fogyatékossgal élő nők másokkal egyenlő módon érvényesíthessék reprodukciós jogukat, és megőrizzék egészségüket, testi autonómiájukat, emberi méltóságukat és társadalmi részvételüket.

Kulcsszavak: fogyatékossgal élő nők, reprodukciós jogok és egészség, egészségügyi hozzáférés, interszekcionalitás

---

¹ A Kulturális és Innovációs Minisztérium EKÖP-25 kódszámú Egyetemi Kiválósági Ösztöndíj Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült. (Supported by the EKÖP-25 University Excellence Scholarship Program of the Ministry for Culture and Innovation from the source of the National Research, Development and Innovation Fund.)

² Jelen kutatás a KSH/ADKI/1291/2024 számú kutatószobai hozzáférést engedélyező szerződés keretei között, a Központi Statisztikai Hivatal következő adatállományai felhasználásával készült. A KSH a Kutatószobában előállított kutatási eredményeket felfedés elleni védelem szempontjából, a kutatási eredmények kiadása előtt teljeskörűen ellenőrizte. A kutatási eredmények ellenőrzése kizárólag adatvédelmi jellegű, azok minőségi hibái kizárólag a Kutató felelősségi körébe tartoznak. Jelen tanulmányban bemutatott számítások és az azokból levont következtetések kizárólag Menyhárt Barbara mint szerző szellemi termékei.

Problémafelvetés és bevezetés

A fogyatékossgal élő emberek szexualitása és gyermekvállalása rendkívül alulkutatott téma Magyarországon. Míg a fogyatékossgügyi szakirodalomban számtalan olyan tanulmánnyal találkozunk, mely a fogyatékossggal élő vagy sajátos nevelési igényű gyermekeket nevelő családokkal foglalkozik, a fogyatékossggal élő szülők helyzete kevesebb figyelmet kap. Kálmán és Könczei már 2002-ben ráirányították a figyelmet arra, hogy „*Amennyire a bőség zavara tapasztalható a sérült gyermeket nevelő családok témakörében, annyira szűkölködik a szakirodalom az ellenkező felállású családokról írottakban, nevezetesen, ha a sérült/ fogyatékossggal élő szülő(k) vállal(nak) gyermeket*”. (Kálmán – Könczei, 2002: 422). Huszonhárom évvel az idézett szöveg publikálását követően még mindig nem bővelkedik a szakirodalom a fogyatékossggal élő szülők tapasztalatairól és kihívásairól szóló kutatásokban, bár kétségtelen, hogy a közelmúltban is születtek olyan eredmények, melyek ráirányítják a figyelmet erre a marginalizált csoportra.

A 2022-es Népszámlálás adatai szerint Magyarországon közel 275.000 ember él fogyatékossggal, akiknek több mint 30%-a házasságban él, további 10%-uk elvált, közel 20%-uk pedig özvegy. Ezek az arányok azt mutatják, hogy a fogyatékossggal élő személyek családi élete egyáltalán nem elhanyagolható terület, mégis jelentős társadalmi tabuk övezik. A fogyatékossggal élő emberek ezen felül gyakran válnak szülővé, azonban a társadalmi előítéletek és az intézményi diszkrimináció gyakran megnehezíti számukra ennek a szerepnek a betöltését. A társadalom szövetében mélyen gyökerező sztereotípiák nemcsak egyéni szinten vannak jelen, hanem az egészségügyi ellátórendszert is áthatják.

A fogyatékossggal élő nők reprodukciós jogainak és egészségének kutatása elengedhetetlen ahhoz, hogy láthatóvá és érthetővé váljanak azok a strukturális akadályok és rejtett diszkriminációs mintázatok, amelyek a csoport testi autonómiáját és emberi méltóságát a mai napig veszélyeztetik.

Jelen tanulmány célja annak feltárása, hogy milyen tényezők támogatják, illetve milyen akadályok nehezítik a fogyatékossggal élő nők reprodukciós jogainak és egészségének érvényesülését Magyarországon. A kutatás célja nem az érintettek „vizsgálata”, hanem az ő tapasztalataik, tudásaik, cselekvési stratégiáik közvetítése és az őket körülvevő rendszerek kritikai elemzése a nemzetközi kontextusban. A kutatási kérdés az alábbi formában fogalmazható meg: *Milyen egyéni, társadalmi és intézményi tényezők támogatják és melyek akadályozzák a fogyatékossggal élő nők reprodukciós jogainak és egészségének gyakorlását Magyarországon, és hogyan konstruálódnak ezek a tényezők a jelenlegi egészségügyi ellátórendszerben?*

Elméleti keretrendszer

A fogyatékossgal élő személyekről szóló társadalomtudományi és közpolitikai diskurzusokban hosszú ideig háttérbe szorultak a nemi szempontú különbségek, így a fogyatékossgal élő nők helyzetének önálló vizsgálata is. Az interszekcionális szemlélet térnyerésével azonban egyre világosabbá válik, hogy a fogyatékossgal és a női társadalmi pozíció metszéspontja egyedi és sajátos kihívásokat eredményez, amelyek nem ragadhatók meg pusztán a fogyatékossgal vagy a nőiesség önmagukban vett fogalmaival. Az interszekcionalitás fogalma arra a jelenségre utal, amikor többféle társadalmi hátrány és megjelöltség, például a nem, a fogyatékossgal, az etnikai hovatartozás vagy a társadalmi-gazdasági státusz egyszerre és egymással kölcsönhatásban határozza meg az egyén élethelyzetét. Nem pusztán halmozódó hátrányokról van tehát szó, hanem egy sajátos, a különböző dimenziók metszéspontjában létrejövő társadalmi pozícióról, amely új és minőségileg eltérő tapasztalatokat eredményez (Crenshaw, 1991). Ennek megfelelően elengedhetetlen, hogy a fogyatékossgal élő nőket ne csupán a fogyatékossgal élő személyek tág csoportján belül vizsgáljuk, hanem önálló társadalmi csoportként is tekintsünk rájuk, figyelembe véve azokat a strukturális hátrányokat, amelyek a kettős, vagy adott esetben többszörös társadalmi megjelöltségből fakadnak. Az interszekcionalitás persze nem pusztán elméleti keret, sokkal inkább a fogyatékossgal élő nők társadalmi valóságának megértéséhez nélkülözhetetlen elemzési perspektíva.

A fogyatékossgal élő nők és férfiak helyzetét bármilyen szempontrendszer alapján vetjük is össze, megállapítható, hogy az eleve adott biológiai és pszichológiai eltérések mellett olyan nemi különbségek ismerhetők fel, melyek a társadalom patriarchális berendezkedésében gyökereznek, és máshogy nem magyarázhatóak (Kálmán, 2002). Balogh (2016) és Keveházi (2016) kutatásai nyomán tudjuk, hogy a fogyatékossgal élő nők speciális hátrányai megjelennek az életük minden területén és szakaszában.

Az interszekcionalitás jelensége feltehetően már gyermekkorban tetten érhető (Rékasi et al. 2024), a fogyatékossgal élő lányokat már kevésbé készítik fel az önállóságra a fiúkhöz képest, ugyanis a fogyatékossgal élő gyermeket nevelők gondolkodása is gyakran nemi sztereotípiákkal terhelt. Kálmán (2002) szavaival: *„a túlféltés ép, problémamentes lányok esetében is sokkal gyakoribb, mint a fiúgyermekéknél, fogyatékossgal felnövő lányoknál pedig kifejezetten hangsúlyossá válik... maguk veszik körül a lányukat, mintha önmagukkal szeretnék pótolni a barátnőikkel való viháncolást, a flörtölési próbálkozásokat a fiúkkal, a soha nem lesz férjet és gyermeket”* (p. 433). Ehhez kapcsolódóan a fogyatékossgal élő nők gyermekvállalása gyakran akadályozott, sőt jellemzően a szexuális edukációjuk sem valósul meg olyan formában, ahogy a nem fogyatékossgal élő lányok felkészítése és informálása.

Szintén Kálmán (2002) úgy magyarázza ezt a jelenséget, hogy: *„egyrészt féltik, hogy a terhesség és az anyaság fizikai terbei veszélybe sodornák, meghaladnák erőit, másrészt minnek is beszélnének egy koldusnak egy számára amúgy is elérhetetlen, kincsekkel teli világról”* (p. 436). Továbbá a gyermekneveléshez kapcsolódó jogaik is korlátozottak, válás esetén a gyermek felügyeleti joga tekintetében gyakran diszkrimináció éri őket. Sajátos akadályokba ütköznek az egészségügyi

szolgáltatáshoz való hozzáférés területén, küzdeniük kell például azért, hogy részt vehessenek az egészségügyi ellátásuk kapcsán hozott döntésekben. De korlátozott a rehabilitációs szolgáltatásokhoz való hozzáférésük is, kevesebb eséllyel jutnak gyógyászati segédeszközökhöz és protéziseket nyújtó szolgáltatásokhoz. A prostitúció áldozatai között is felülreprezentáltak és nem utolsósorban különösen kiszolgáltatottak a nemi alapú erőszak, illetve a szexuális visszaélések különböző formáival szemben (Kevházi, 2016). A fogyatékossgal élő nők és lányok rendkívül kiszolgáltatottak a nemi alapú erőszak, illetve a szexuális visszaélések különböző formáinak, a párkapcsolaton vagy családon belül, illetve az ellátást nyújtó egészségügyi és szociális intézményekben egyaránt (Pechan & Gurbai, 2018).

A fogyatékossgal élő személyek szexualitásával és reprodukciójával kapcsolatban a társadalmi reakciók igen széles spektrumával találkozhatunk: a tagadással, az ellenőrzéssel, a figyelmen kívül hagyással és persze a jelentőség- és professzionális figyelem tulajdonításával (Kulick & Rydström, 2015; Zagyi & Csángó, 2019). Pedig a fogyatékossgal élő nők és férfiak szexualitása alapvetően nem különbözik a nem fogyatékossgal élő populációtól, a fogyatékossgal élő nőknek és férfiaknak, a nem fogyatékossgal élő személyekhez hasonlóan, természetes igénye van a szexualitásra, párkapcsolat kialakítására, házasságra és családalapításra, még akkor is, ha Gill (1996) szerint a fogyatékossgal élő nők nemiségét semmisnek tekintő társadalom nem képes és nem is kívánja felismerni és elfogadni, hogy a fogyatékossgal élő nők képesek a szeretetteljes kapcsolatokra, a szerelemre és az anyaságra. Bár a fogyatékossgal élő személyek szexualitását és reprodukcióját erőteljes társadalmi tabuk övezik, számos empirikus bizonyíték mutat rá arra, hogy a fogyatékossgal élő emberek aktív érzelmi és szexuális életet élnek, párkapcsolatokat alakítanak ki, családot alapítanak és szülővé válnak éppúgy, mint a nem fogyatékossgal élő népesség tagjai. Mindehhez azonban nemcsak személyes elköteleződésük, hanem számos esetben rendkívüli alkalmazkodóképességük és erőfeszítésük is hozzájárul, mivel gyakran strukturális akadályok, előítéletek és támogatáshiány nehezítik a szerepek betöltését.

Módszertan

A vizsgálat vegyes módszertanra épül, a statisztikai másodelemzés és a félig strukturált interjúk egymásra épülése lehetővé teszi a vizsgálati témakör komplex és árnyalt bemutatását, és hozzájárul a fogyatékossgal élő nők reprodukzív jogainak és egészségügyi hozzáféréseinek mélyebb megértéséhez.

A kutatás kvantitatív részének alapját az *Európai Lakossági Egészségfelmérés* (ELEF) 2009-es, 2014-es és 2019-es hullámai képezik. Az elemzések során a szexuális és reprodukciós egészséghez kapcsolódó indikátorok kerülnek górcső alá azzal a céllal, hogy feltáruljanak a társadalmi és egészségügyi tényezők összefüggései, különös tekintettel a reprodukatív egészséget befolyásoló viselkedésekre.

A félig strukturált interjúk lehetőséget adnak a mélyfúrásra és a hazai egészségügyi ellátórendszer reprodukciós egészséget támogató vagy akadályozó aspektusainak az egyéni szintű vizsgálatára. A kutatásba a „*semmit róluk, nélkülük*” szakmai alapelv mentén 16 fogyatékossgal élő nő került bevonásra, akik rendelkeznek személyes tapasztalattal a nőgyógyászati ellátás és beavatkozások tekintetében. A tapasztalati szakértő interjúalanyok átlagéletkora 39 év, a legfiatalabb interjúalany 27, míg a legidősebb 55 éves, így feltárul egy teljes reprodukciós életpálya. A minta kiválasztásánál a fogyatékossgal tekintetében a heterogenitás volt a cél, a résztvevő nők fele látásában korlátozott, két fő él hallássérüléssel, két fő egyidejűleg látásában és hallásában is korlátozott, illetve négy fő mozgáskorlátozott változóan, alsó és felső végtagi érintettséggel.

A kutatásban a fogyatékossgal élő tapasztalati szakértők mellett 10 olyan szakember is megjelenik, akik munkájuk során kapcsolatba kerültek fogyatékossgal élő nőkkel. A szakemberek mintájába általános orvosok, szülész-nőgyógyászok és reprodukciós szaktanácsadók kerültek, akik beszámolnak a fogyatékossgal élő klienseikkel vagy betegekkel kapcsolatos tapasztalataikról, attitűdjeikről, és saját nézőpontjukból mutatják be az intézményrendszer akadályozottságát vagy éppen akadálymentességét és hozzáférhetőségét.

Eredmények

A FOGYATÉKOSSÁGGAL ÉLŐ NŐK REPRODUKCIÓS EGÉSZSÉGE

Több külföldi szerző, köztük Iezzoni (et al. 2015), Malouf, Henderson és Redshaw (2017), Mitra és társai (2016), valamint Zahra (2023) kutatásai mind arra mutatnak, hogy a reprodukcióval összefüggő szolgáltatások nem mindig veszik figyelembe a fogyatékossgal élő nők szempontjait és igényeit. A fogyatékossgal élő nők reprodukciós jogainak és egészségének érvényesülése Magyarországon is korlátozott, és több szinten akadályokba ütközik.

A fogyatékossgal élő nők menstruációs szokásai hasonlóak a nem fogyatékossgal élő nőkéhez, és ugyanolyan valószínűséggel lesznek szexuálisan aktívak, és élnek meg a terhességet, ennek ellenére a fogyatékossgal élő nőknél aránytalanul alacsony a fogamzásgátlók használata, és kevesebb a hozzáférhető információ (Fletcher et al 2023). A fogamzásgátlás tekintetében az ELEF adattábláján végzett statisztikai másodelemzés eredményei azt mutatják, hogy a súlyos fogyatékossgal élő nők esetében lényegében nem regisztráltak orvos által felírt fogamzásgátló tablettahasználatot a kérdőív felvételét megelőző időszakban, míg a többségi populációba tartozó nők negyede használ ilyen készítményeket. Az interjúk során megszólaló fogyatékossgal élő nők, akik többségükben magas végzettséggel, jó önértékeléssel rendelkező személyek, visszatérően arról számoltak be, hogy nem kaptak megfelelő tájékoztatást a számukra elérhető fogamzásgátlási lehetőségekről. Az is gyakran előfordult, hogy a felkínált megoldások nem vették figyelembe az egyéni élethelyzetüket, testi adottságaikat vagy preferenciáikat. Több beszámolóban is megjelent,

hogyan az egészségügyi szakemberek tudatosan vagy anélkül figyelmen kívül hagyták a fogyatékossgal élő nők szexuális élethez, gyermekvállaláshoz és önrendelkezéshez való jogát, és döntéseikben inkább saját előfeltevéseik vagy paternalista attitűdjük dominált. A nemzetközi tapasztalatok is összhangban állnak ezekkel a megfigyelésekkel, Conder és munkatársai (2011) tanulási nehézséggel élő nőkkel készített interjúiban több résztvevő arról számolt be, hogy egyáltalán nem ismeri a különböző fogamzásgátlási alternatívákat. De más kutatók is hangsúlyozzák, hogy a fogamzásgátlással kapcsolatos szolgáltatások tervezése továbbra is a többségi társadalom normáira épül, ami súlyosan hátrányos helyzetbe hozza a fogyatékossgal élő nőket (Horner-Johnson et al, 2021; Biggs, 2023).

A rendelkezésre álló adatok alapján Magyarországon a nők egy jelentős része nem vesz részt rendszeresen a javasolt mammográfiái vizsgálatokon és méhnyakrákszűréseken, de a fogyatékossgal élő nők körére még inkább jellemző, hogy távol maradnak vagy csak esetlegesen veszik igénybe az alapvető reprodukciós egészségügyi vizsgálatokat (Horner-Johnson, 2014). Az ELEF adatok alapján az életük során mammográfiái vizsgálaton részt vevő, fogyatékossgal élő nők aránya nem marad el jelentősen a többségi csoporttól, ugyanakkor számottevő eltérés mutatkozott abban, hogy mi motiválja a vizsgálaton való részvételt. A fogyatékossgal élő nők esetében az utolsó mammográfia leggyakoribb oka a családi kórelőzmény volt, míg a többségi női csoportban a leggyakoribb okként az országos vagy helyi szűrőprogramra történő behívás jelent meg, ami arra utalhat, hogy a szűrőprogramok elérésében és hatékonyságában különbségek lehetnek a vizsgált társadalmi csoportok között. A citológiai (méhnyakrák-szűrés) vizsgálatok esetében már egyértelműbb különbségek figyelhetők meg, és a fogyatékossgal élő nők kisebb arányban jutnak hozzá a szűrővizsgálatokhoz. Az utolsó citológiai vizsgálat időpontját tekintve a fogyatékossgal élő nők jellemzően több mint három évvel a lekérdezés előtt vettek részt utoljára ilyen vizsgálaton, míg a többségi csoportnál a leggyakoribb válasz az elmúlt 12 hónap volt. Ez az időbeli különbség arra utal, hogy a fogyatékossgal élő nők nemcsak ritkábban vesznek részt szűrővizsgálatokon, hanem azok rendszeressége is elmarad a szakemberek által ajánlott gyakoriságtól. A felvett interjúk megerősítették ezeket a megállapításokat, ugyanis a résztvevők többsége arról számolt be, hogy igyekszik rendszeresen részt venni a nőgyógyászati szűrővizsgálatokon, ugyanakkor a hozzáférés során számos gyakorlati nehézségbe ütközik. Ezek a nehézségek nem feltétlenül a fogyatékossgal, hanem gyakran az egészségügyi rendszer strukturális hiányosságaiából erednek, az ellátóhelyek fizikai távolsága és az akadálymentesség hiánya, a közlekedési lehetőségek korlátozottsága, a hosszú várakozási idők és az időpontok korlátozott elérhetősége gyakran megnehezítik az ellátáshoz való hozzájutást. Az interjúalanyok több esetben számoltak be olyan tapasztalatokról, amikor az egészségügyi személyzet hozzáállása, akár tájékoztatás hiánya, akár lekezelő kommunikáció formájában hosszú távon is eltántorította őket a szűrővizsgálatoktól. Az ellátás során tapasztalt bizalmatlanság, tárgyiasítás vagy a páciensek testi-lelki komfortjának figyelmen kívül hagyása nemcsak az aktuális orvos–beteg kapcsolatot, hanem a későbbi egészségügyi ellátáshoz való viszonyt is negatívan befolyásolhatja, különösen érzékeny a nőgyógyászati vizsgálatok esete, amelyek eleve kiszolgáltatott helyzetet jelentenek.

A fogyatékossgal élő nők reprodukciós egészségügyi tapasztalatai között megjelenik az infantilizáló hozzáállás, az egészségügyi dolgozók sok esetben nem felnőtt, kompetens döntéshozóként tekintenek a fogyatékossgal élő nőkre, hanem gyermekszerepbe helyezik őket. A Callus és Azzopardi-Lane (2016) kutatásában résztvevő máltai fogyatékossgal élő nők hasonló tapasztalatokat írtak le, gyakran említettek kommunikációs nehézségeket a szakemberekkel, és elmesélték, hogy várandósságuk alatt az egészségügyi szakemberek gyakran inkább a kísérőiket szólították meg a kórházi látogatások alkalmával, mint magukat a fogyatékossgal élő édesanyákat.

A szakemberek hozzáállása, gyakorlata főként a társadalmi attitűdökből táplálkozik, a fogyatékossgal élő személyeket érintő többségi attitűdök hazai felmérésének a Társadalmi Riportban publikált eredményei pedig különösen beszédesek. Bernát és szerzőtársai (2022) alapján a magyarok zömmel elfogadók, vagy legalábbis így nyilatkoznak magukról. A többségi társadalom toleránsabb a mozgáskorlátozott és érzékszervi fogyatékossgal élő emberekkel a házasságkötés, gyermeknevelés, nyílt munkaerőpiaci munkavállalás, a választásokon való részvétel és a szabadidős tevékenységek tekintetében. A társadalom ugyanakkor kifejezetten a gyermekvállalás,- nevelés kérdésében igen elutasító, a felnőtt magyar társadalom csupán fele gondolja, hogy az értelmi akadályozottsággal élő embereknek joguk van gyermeket nevelni, és alig kétharmaduk szerint van joguk házasodni. Az autizmussal élő emberekkel kapcsolatban valamivel elfogadóbb a magyar társadalom ezeken a területeken, a válaszadók háromnegyede szerint van a többségi társadalomhoz képest azonos joguk gyermeket nevelni, és 80% körül vélik úgy, hogy van joguk házasodni. Ezek az előítéletek mélyen beleivódnak a társadalom szövetébe, és az egészségügyi intézményrendszert is áthatják, így a gyermekvállalást tervező, fogyatékossgal élő nők speciális akadályokkal szembesülhetnek.

Lappeteläinen, Sevón és Vehkakoski (2017) finn mozgáskorlátozott nők vizsgálata során azt találták, hogy a fogyatékossgal élő nők sok esetben előítéletekkel és negatív hozzáállással találkoznak, amikor teherbe esnek, vagy akár csak említést tesznek arról, hogy gyermeket szeretnének. A jelen kutatás keretein belül felvett interjúk alapján ez a csoport gyakran szembesül előítéletekkel nemcsak a szélesebb körben vett társadalom, de az ellátást nyújtó egészségügyi vagy szociális rendszer szereplői részéről is.

Rosenblum és munkatársai (2009) kutatásából kiderül, hogy a fogyatékossgal élő szülők gyakran találkoznak olyan hozzáállással, mely megkérdőjelezi, hogy képesek-e megfelelően ellátni a szülői feladataikat. Hasonló eredményre jutott itthon Lendvai és Nguyen (2019), akik kiemelik, hogy a látássérült édesanyák gyakran tapasztalták, hogy az egészségügyi dolgozók nem tekintenek rájuk kompetens szülőként. Francis, Silvers és Badesch (2019) munkája alapján a fogyatékossgal élő nők jellemzően azt tapasztalják, hogy megítélik a szülőkéességüket, és ennek következtében nagyon gyakran nem kínálnak nekik termékenységi szolgáltatásokat, vagy valamilyen módon arra ösztönzik őket, hogy szakítsák meg a terhességet, esetleg adják örökbe a gyermeküket. Ugyan a jelen kutatásban részt vevő nők zömében magasan képzett, önérvényesítésre képes fogyatékossgal élő nők, többen is beszámoltak arról, hogy orvosaik kétségeiket fejezték ki a gyermekvállalásukkal kapcsolatban.

Francis, Silvers és Badesch (2019) a meddőégi ellátáshoz való hozzáférést korlátozó társadalmi és strukturális akadályokat vizsgálva arra a következtetésre jutnak, hogy a szakemberek és az ellátórendszer gyakran különböző indokokkal magyarázzák a fogyatékossgal élő nők kizárását az ellátásból. Ezek közé tartozik a fogyatékossgal élő nők és leendő gyermekeik egészségét érintő feltételezett kockázat, a beleegyezésre való képtelenség feltételezése, a lelkiismereti okokra hivatkozó elutasítás, valamint a fizetőképességgel kapcsolatos aggályok. A szakemberekkel készült hazai interjúk szintén rámutattak arra, hogy a meddőégi szolgáltatásokhoz való hozzáférést nem csupán egészségügyi, hanem társadalmi és gazdasági tényezők is meghatározzák. A megkérdezettek kiemelték, hogy a rendszerbe kódolt egyenlőtlenségek miatt a társadalmi presztízs és a jövedelmi státusz jelentősen befolyásolja az ellátásokhoz való hozzáférés lehetőségét.

Iezzoni és munkatársai (2015) alapján a nem megfelelő vizsgálóasztalok és súlymérlegek megakadályozzák, hogy egyes mozgáskorlátozott várandós nők rutinszerű terhesgondozáson vegyenek részt. Jelen kutatás tapasztalatai szerint az egészségügyi intézmények sokszor nincsenek felkészülve arra, hogy akadálymentesen és az autonómiát tiszteletben tartva nyújtsanak ellátást a fogyatékossgal élő nők számára, ebben maguk az érintettek és a megkérdezett szakemberek is egyetértenek. A fizikai és információs akadálymentesség és a megfelelő eszközpark hiánya, a szakemberek tájékozatlansága és mélyről fakadó előítéletei akár ki is szoríthatják a várandós fogyatékossgal élő nőket a szükséges és előírt ellátásból. Gyakori stratégia ilyenkor a magánellátás igénybevétele, de ez nem csak többletköltségeket, de logisztikai terhet is ró az érintettekre. Az intézményrendszer kiszámíthatatlanságát ugyan az egyéni kapcsolatok ellensúlyozzák, ami azonban hosszú távon sértheti a méltányos hozzáférés elvét.

A fogyatékossgal élő nőkkel és egészségügyi szakemberekkel készített interjúk alapján a szülés körüli tapasztalatok is igen sokszínűek. Az interjúalanyok egy része arról számolt be, hogy a szülés során korlátozott autonómiát tapasztaltak, többen jelezték, hogy döntéseiket megkérdőjelezték, illetve testi adottságaik vagy fogyatékossguk alapján automatikusan császármetszést javasoltak számukra, gyakran anélkül, hogy részletes orvosi vizsgálat vagy konzultáció történt volna. Francis, Silvers és Badesch (2016) szerint a fogyatékossgal élő nők gyakran ki vannak téve annak, hogy terheségüket magas kockázatúnak bélyegzik, még akkor is, ha fogyatékossguk teljesen független a nőgyógyászati funkcióiktól. Azt is észrevették, hogy a császármetszés és a szülés megindítása gyakrabban fordulhat elő fogyatékossgal élő nőknél, még a szokásos orvosi indikációk hiányában is. Jelen kutatás keretén belül meginterjúvolt mozgáskorlátozott nők esetében különösen jellemző volt, hogy az egészségügyi rendszer előfeltevések alapján kizárta a természetes szülés lehetőségét, függetlenül az adott nő egészségi állapotától vagy személyes preferenciájától. Mercerat és Sais (2020) szerint ugyanakkor a mozgáskorlátozott nők szüléssel kapcsolatos szükségletei nem különböztek nagymértékben a nők általános szükségleteitől, azonban a fogyatékossgal élő nőket nagyobb eséllyel éri diszkrimináció a folyamat során, főleg abban az esetben, ha a társadalmi-gazdasági státuszuk is alacsonyabb.

A fogyatékoság és anyaság összeegyeztethetlenségének társadalmi narratívája nemcsak a gyermekvállalással kapcsolatos döntéshozatalkor, de a szülőszobán is visszaköszönhet, ugyanis az egészségügy alapvetően a „*tökély anyák és tökéletes gyermekeik*” ellátására fókuszál (Kálmán, 2010 p. 6). A fogyatékosággal élő nőkkel felvett interjúkból érezhető, hogy az érintettek nehezen élik meg, ha fogyatékoságuk miatt nem kívánt figyelem irányul rájuk, vagy „*csodájára járnak*” nem hétköznapi tünő vállalásuknak. A megkérdezett szülész-nőgyógyászok is azt erősítették meg, hogy a fogyatékosággal élő édesanyák igyekeznek láthatatlanok maradni, panaszaikkal, igényeikkel próbálják nem felhívni magukra a figyelmet.

A gyermekük születését követően gyakran nem önálló szülőként, hanem segítségre szoruló személyként tekintenek a fogyatékosággal élő nőkre. Többük megélése alapján személyes és szülői kompetenciáikat folyamatosan bizonyítaniuk kell, és többlet-erőfeszítéseket szükséges tenniük. A fogyatékosággal élő nők így nemcsak az anyaságot vállalják, hanem azt is, hogy folyamatosan bizonyítaniuk kell az alkalmasságukat akár egy egyszerű gyermekorvosi viziten, akár a védőnői látogatások alkalmával. A nők kompetenciájának megkérdőjelezése és az ezt kísérő intézményi reakciók sok esetben persze előítéleteken és ismerethiányon alapulnak.

AKADÁLYOZÓ ÉS TÁMOGATÓ TÉNYEZŐK

A kutatómunka során azonosított, a fogyatékosággal élő nők reprodukciós jogainak és egészségének érvényesítését akadályozó, illetve támogató tényezők az emberi, fizikai, jogi, rendszerszintű és személyes tényezők kategóriákba rendezhetőek (1. táblázat).

Az azonosított tényezők közül némelyik megjelenik a hasonló témájú nemzetközi kutatásokban is. Mitra és kutatótársai (2016) huszonöt telefonos interjút készítettek olyan fogyatékosággal élő nőekkel az Egyesült Államokból, akiknek az elmúlt tíz évben született gyermekük. Ezek alapján olyan kulcsterületeket azonosítottak, mint (1) a klinikusok tudása és hozzáállása, (2) az egészségügyi létesítmények és berendezések fizikai hozzáférhetősége, (3) és a terhességgel és a szülés utáni támogatásokkal kapcsolatos információigény. Malouf, Henderson és Redshaw (2017) másodlagos statisztikai elemzést végeztek a nők szülészeti ellátással kapcsolatos tapasztalatairól szóló országos felmérés adatain. A felmérésben részt vevő 1.958 fogyatékosággal élő nő válasza alapján a kutatók kulcsterületként azonosították az (1) információk hatékony terjesztését, (2) a megfelelő kommunikáció és megértés biztosítását, (3) valamint a nők kontrollérzetének támogatását az egészségügyi szolgáltatókkal való bizalmi kapcsolat kiépítése érdekében.

Kategória	Támogató tényező (+)	Akadályozó tényező (-)
Emberi tényezők	képzett, felkészült szakemberek; empatikus és támogató szakemberek	a szakemberképzésből hiányzó fogyatékoságspecifikus ismeretek; előítéletes szakemberi attitűdök: megalázó, tárgyasító vagy infantilizáló bánásmód, paternalista hozzáállás
Fizikai tényezők	magánellátás rugalmassága, elérhetősége; fizikai és információs akadálymentesség; egyéni vagy családi szoba rendelkezésre állása; interneten elérhető információk lehetősége	szolgáltatásokhoz való hozzáférés nehézségei (fizikai távolság, közlekedés vagy hosszú várakozási idő miatt); akadálymentesség hiányosságai; az ellátás és a támogató szolgáltatások esetlegessége; reprodukív egészségügyi információkhoz való hozzáférés hiánya akadálymentes formátumban
Jogi tényezők	protokollok rugalmassága	szabad orvosválasztás korlátozása
Személyes tényezők	egyéni stratégiák és tudatosság, önérvényesítőképeség	korábbi negatív élményekből fakadó elzárkózás az egészségügyi ellátástól; büntudat, félelem a stigmától vagy a megalázástól
Rendszerszintű tényezők	egy-egy fogyatékoságtípusok mentén támogató közösségek, sorstárs csoportok, célzott tréningek	egy-egy fogyatékoságtípusok mentén ezek hiánya

1. táblázat: A fogyatékosággal élő nők reprodukciós egészségét és jogát támogató, illetve akadályozó tényezők kategóriák szerint

1. Emberi tényezők

Azokban a szüléstörténetekben vagy bármilyen reprodukciós egészséggel kapcsolatos beavatkozás esetén, melyek során a fogyatékosággal élő nők pozitív tapasztalatokról számoltak be, kivétel nélkül megjelent egy képzett, támogató és elfogadó szakember. Ezzel szemben állnak, az akadályozó tényezők sorában az előítéletes szakemberi attitűdök, a megalázó, tárgyasító vagy infantilizáló bánásmód, illetve a paternalista hozzáállás. A szakemberek személyes attitűdje és az ellátás során nyújtott szakmai teljesítménye nagyban függ attól, hogy az élete folyamán vagy a képzése alatt

mennyire találkozott a fogyatékossgal, mint jelenséggel, milyen tapasztalatokat szerzett a fogyatékossgal élő személyekkel kapcsolatban, és mennyire rendelkezik információkkal, speciális tudással vagy akár konkrét stratégiákkal és gyakorlatokkal a fogyatékossgal élő emberek orvosilag és emberileg is megfelelő ellátása szempontjából. A hazai orvosképzési gyakorlat arra mutat, hogy a fogyatékossgal élő emberek ellátásának jellemzői célzottan nem jelennek meg a kurrikulumban, de a reprodukciós egészséghez kapcsolódó egyéb szakmák képzési tartalmából is hiányzik, hogy felismerjék a megnevezett csoportban felmerülő különleges bánásmód igényét, sőt szükségességét.

2. Fizikai tényezők

Az ELEF-adattáblák elemzése alapján megállapítható, hogy a fogyatékossgal élő csoportok esetében az egészségügyi ellátáshoz való általános hozzáférés jellemzően korlátozottabb. A statisztikai adatok szerint a legfőbb akadályt a hosszú várakozási idők jelentik, de jelentős nehézséget okoz az egészségügyi intézmények fizikai távolsága, valamint a közlekedési lehetőségek korlátozottsága is. Bár a hozzáférés elsősorban a szolgáltatások szabad igénybevételének lehetőségét jelenti, legalább ennyire meghatározó tényező az ellátások akadálymentességének biztosítása is.

A nőgyógyászati klinikákon vagy osztályokon és a várandósgondozás terepein tapasztalt fizikai és információs akadályok gyakran megjelentek az interjúkban, sőt a különböző fogyatékossgáltípusok mentén eltérő szükségleteket sikerült azonosítani. Hasonlóan, Zahra (2023) az akadálymentesítés hiányára hívja fel a figyelmet a máltai nőgyógyászati és szülészeti klinikákon, és kiemeli, hogy egyes testi fogyatékossgal élő anyák azt tapasztalják, hogy a szülés előtti és utáni néhány napban a kórházak egyes alapvető felszereléseit, mint például a zuhanyzók, WC-k és kádak, elérhetetlenek számukra. A fogyatékossgal élő anyáknak gyakran saját segédeszközöket, így sámlit vagy zuhanyszéket kell magukkal vinniük a kórházba, mivel ezeket az alapvető szükségleteket az egészségügyi intézmények gyakran figyelmen kívül hagyják. Kirschbaum és Olkin (2002) arra jut, hogy a speciális eszközök nagyobb önállóságot nyújthatnak a mozgáskorlátozott szülők számára, illetve lehetővé teszik, hogy a gondozási tevékenységek kevesebb fizikai terhet jelentsenek számukra. Lampe és munkatársai (2019) szerint azonban a valóság nagyon távol áll ettől és megfelelő adaptált eszközök csak kis számban készülnek, jellemzően prototípusok, így kereskedelmi forgalomban nem elérhetőek, vagy ha mégis, akkor megfizethetetlenek. A jelen kutatásban megjelenő tapasztalatok kevésbé az adaptált eszközök elérhetőségéről, inkább az alapvető akadálymentesség hiányáról szóltak a fogyatékossgal élő nők és a szakemberek perspektívájából egyaránt.

A kutatás során a szülészeti osztályokon elérhető egyéni vagy családi szobák megléte és azok igénybevétele jelentős támogató tényezőként jelenik meg, és kiemelt szerepet játszhat abban, hogy a fogyatékossgal élő édesanyák biztonságban érezzék magukat, és a kórház falai között megfelelően el tudják látni gyermeküket. A pozitív élmények mögött azonban gyakran az egyéni rugalmasság és együttműködés áll, ezek a szobák ugyanis kapacitás és támogató személyzet függvényében vehetőek csak igénybe, ami a megfelelő ellátás és támogatás esetlegességére hívja fel a figyelmet.

3. Jogi tényezők

A jogi és intézményi szabályozás alapvetően alakítja azt a keretrendszert, amelyben a fogyatékossgal élő nők élhetnek a reprodukciós jogaikkal. A vizsgálat során pozitív példaként jelent meg az egészségügyi protokollok bizonyos elemeinek rugalmas alkalmazása, különösen akkor, amikor a szakembereknek módjukban állt figyelembe venni a nők képességeit, egyéni szükségleteit és preferenciáit, például több segítő személy jelenlétének engedélyezésével, egyéni szoba biztosításával vagy a kommunikációs módokhoz való alkalmazkodással.

A 1997. évi CLIV. egészségügyről szóló törvény (Eütv.) 8. § (1) alapján a várandós nőknek alapvető joga, hogy megválasszák orvosukat a tervezhető ellátási szakaszokban, például a várandósgondozás során, feltéve, hogy az orvos ehhez hozzájárul és az egészségügyi intézmény működési rendje ezt lehetővé teszi. Ugyanakkor a szülés maga nem tervezhető, ezért ezen a fázison a szabad választás joga nem alkalmazható, a vajúdó nőt így az adott intézményben éppen ügyeletes orvos látja el. 2021-től a magán- és hálapénzes gyakorlat korlátozásával csökkent a betegek lehetősége arra, hogy ugyanaz a választott orvos kezelje őket a várandósgondozástól a szülésig, különösen az állami ellátási rendszerben. Ez a változás különösen azok számára hátrányos, akik esetében még inkább kulcsfontosságú a biztonságos és bizalomra épülő kapcsolat az egészségügyi szakemberekkel. Több interjúalany is aggályosnak tartja az aktuális gyakorlatot, amely kizárja a személyes preferenciák és akár korábbi pozitív tapasztalatok mentén történő szabad orvosválasztást. Ez különösen sérülékeny helyzetbe hozza azokat, akiknek ellátása speciális kompetenciákat vagy különösen érzékeny hozzáállást igényel.

4. Személyes tényezők

A fogyatékossgal élő nők reprodukatív egészségének érvényesülésében kulcsszerepet játszanak a személyes erőforrások és az egyéni megküzdési stratégiák. Az interjúk tanúsága szerint sok érintett nő tudatosan és aktívan képviseli saját érdekeit az orvosi vizsgálatok és beavatkozások során, így például előre jelzi speciális szükségleteit, tájékozódik a rendelkezésre álló lehetőségekről, vagy másodvéleményt kér. Ezek az önérvényesítő gyakorlatok gyakran csökkentik a kiszolgáltatottság érzését, és hozzájárultak a pozitív egészségügyi élmények kialakulásához.

Ugyanakkor a korábbi negatív tapasztalatok, így a megalázó bánásmód vagy az elutasító attitűdök sok esetben maradó nyomot hagynak, több interjúalany is beszámolt arról, hogy tudatosan kerüli az egészségügyi ellátás bizonyos formáit vagy szegmenseit, különösen a női egészség kapcsán. Az is jellemző, hogy a nők gyakran büntudatot éreztek amiatt, hogy segítséget igényelnek, vagy úgy érzik, terhet jelentenek a rendszer számára. Ez a belsővé tett stigma és önkorlátozás súlyosan akadályozhatja a joggyakorlást, és hosszú távon rombolja a testi önrendelkezés gyakorlatát. Ez részben magyarázhatja azt is, hogy a fogyatékossgal élő nők kisebb arányban vesznek részt preventív szűrővizsgálatokon, ami a betegségek késői felismeréséhez és súlyosabb egészségi kimenetekhez vezethet.

5. Rendszerszintű tényezők

Végül a rendszerszintű tényezők közül kiemelkedő jelentőséggel bírnak a fogyatékossgal élő nők számára elérhető formális és informális támogató közösségek, sorstárs csoportok és szakmai szervezetek. Ezek azonban jelenleg csak korlátozott számban állnak rendelkezésre, és jellemzően egy-egy fogyatékossgáltípus mentén szerveződnek, így lefedettségük és elérhetőségük egyenlőtlen. Lampe és munkatársai (2018) a segítő technológiák és adaptált eszközök jelentősége mellett hangsúlyozzák az olyan komplex támogatási formák szerepét is, mint a foglalkozásterápia, amely keretében a fogyatékossgal élő szülők célzott segítséget kaphatnak szülői szerepük gyakorlásához. Az ilyen típusú szolgáltatások Magyarországon jelenleg szintén csak szórványosan és korlátozottan érhetőek el, így elterjesztésük és rendszerszintű megerősítésük a jövőbeni fejlesztések egyik kiemelt irányát jelenthetné.

A digitális eszközök és közösségek térnyerésével egyre nagyobb szerepet kapnak az egyéni élettörténeteket megosztó online platformok, amelyek új lehetőséget kínálnak a fogyatékossgal élő nők tapasztalatainak láthatóvá tételére, sorstárs közösségek kialakulására, valamint a társadalmi szemlélet formálására. Litchman és munkatársai (2019) fogyatékossgal élő nők blogjait vizsgálva ezekből négy fő témát emeltek ki: az anyaság fizikai és társadalmi hozzáférhetőségét, a támogató vagy épp elutasító környezet hatásait, az anyai élmények hasonlóságát más nőkéhez, valamint a társadalmi előítéletek jelenlétét. Az idézett és jelen kutatásban vizsgált nők gyakran aktívan kerestek információt, megosztották gyakorlati megoldásaikat, és blogjaikon keresztül közösségi támogatást nyújtottak más sorstársaknak. Mindez arra utal, hogy az online tér nem egyszerűen információforrás, hanem akár az érzelmi és identitásbeli megerősítés eszközeként is működhet, főleg amikor az intézményi vagy helyi támogató struktúrák nem, vagy csak részben elérhetőek.

Limitációk és további kutatási irányok

A kutatómunka során elvégzett statisztikai másodelemzés egyik fő előnye, hogy lehetőséget biztosított nagymintás, országosan reprezentatív adatok feldolgozására, ugyanakkor az adatbázis másodlagos felhasználása lényeges módszertani kompromisszumokat követelt. Az alkalmazott adatfelvétel nem kifejezetten a fogyatékossgal élő személyek reprodukciós egészségére fókuszált, így a kutatási kérdésekhez szükséges változók sok esetben nem álltak rendelkezésre, vagy csak közvetett módon voltak mérhetőek. További fontos korlátot jelent, hogy az ELEF kizárólag a magánháztartásban élő személyekre terjed ki, így az intézményi ellátásban részesülő, jellemzően halmozottan hátrányos helyzetű fogyatékossgal élő nők teljes egészében kimaradtak az elemzésből.

A kvalitatív kutatási szakasz érzékletes betekintést nyújtott az érintettek élethelyzeteibe, ugyanakkor a félig strukturált interjúk esetében is több olyan tényező volt azonosítható, amely a válaszok torzulásához vezethetett. A résztvevők mind magánháztartásban, viszonylag önálló életet élő nők közül kerültek ki, akik nyitottságot mutattak a kutatásban való részvételre, és tapasztalataikat, sőt javaslataikat, észrevételeiket kifejezésre tudták juttatni. Az értelmileg

akadályozott vagy autizmus-spektrumzavarral élő nők nem jelentek meg közvetlenül a vizsgálatban, ahogy az intézményi keretek között élők sem. Így éppen azoknak a nőknek a tapasztalatai hiányoznak, akik valószínűsíthetően a legsúlyosabb akadályozottságot tapasztalják a reprodukciós szolgáltatásokhoz való hozzáférés során.

A szakértői interjúk esetében a legfőbb nehézséget a résztvevők elérése jelentette, a megszólított szakemberek közül csak azok vállalták az interjút, akiknek már volt tapasztalatuk fogyatékossgal élő nőkkel, és érzékenyebbek voltak a téma iránt, ez értelemszerűen torzítja a szakértői mintát is, hiszen az elutasított vagy kevésbé elkötelezett szakmai attitűdök csupán közvetve, az érintetti elbeszéléseken keresztül jelennek meg. Emellett további hiányosság, hogy a reprodukciós egészségügyi ellátásban kulcsszerepet betöltő védőnőket és szülésznőket nem sikerült bevonni a kutatás aktuális fázisába.

Jelen kutatás több szempontból is hozzájárult a fogyatékossgal élő nők szexuális és reprodukciós egészségének és jogának a megismeréséhez, ugyanakkor számos olyan kérdést is felszínre hozott, amelyek további vizsgálatot igényelnek. Kiemelten fontos lenne olyan kvantitatív adatfelvételek megvalósítása, amelyek célzottan vizsgálják az értelmileg akadályozott nők reprodukciós tapasztalatait, valamint az intézményi ellátásban élők helyzetét, akik jelenleg teljes mértékben hiányoznak a hazai egészségügyi felmérésekből. A kvalitatív kutatások jövőbeli fókuszai között hangsúlyosan megjelenhet a fogyatékossgal élő nők anyasághoz fűződő tapasztalatainak és társadalmi megítélésének vizsgálata, valamint azoknak a diszkriminációs helyzeteknek az elemzése, amelyek az interszekcionális hátrányok metszetében jelennek meg. Ezen túlmenően indokolt lenne a fogyatékossgal élő nők tapasztalatainak mélyebb feltárása más társadalmi jellemzők, például az etnikai hovatartozás, a szocio-ökonómiai státusz vagy a lakóhely mentén, amelyek tovább árnyalhatják az egészségügyi hozzáférés kérdését, és hozzájárulhatnak egy érzékenyebb, célzottabb szakpolitikai választásrendszer kialakításához.

Összegzés

A tanulmány célja az volt, hogy nemzetközi kontextusba ágyazva feltárja, miként férnek hozzá a fogyatékossgal élő nők Magyarországon a reprodukciós egészségügyi szolgáltatásokhoz, valamint milyen akadályokkal és lehetőségekkel szembesülnek reprodukciós jogaik gyakorlása során. A kutatás vegyes módszertani megközelítésre épült: egyrészt statisztikai másodelemzésre, amely az Európai lakossági egészségfelmérés (ELEF) adatain keresztül vizsgálta a reprodukciós egészség hazai mintázatait, másrészt félig strukturált interjúkra, amelyek fogyatékossgal élő nőkkel, valamint a reprodukciós egészségügyi területén dolgozó szakemberekkel készültek.

Az empirikus eredmények egyértelműen rámutattak arra, hogy a fogyatékossgal élő nők alacsonyabb arányban vesznek részt a reprodukciós egészségügyi szűrővizsgálatokon, nagyobb valószínűséggel szembesülnek az egészségügyi

ellátáshoz való hozzáférést akadályozó tényezőkkel, mint a többségi társadalom női tagjai, illetve a rendelkezésre álló támogató rendszerek, szolgáltatások és gyakorlatok hozzáférhetősége esetleges.

A kutatás egyik legfontosabb üzenete, hogy a szexualitás, a gyermekvállalás és az anyaság alapvető jog, ami a fogyatékkal élő nőket is megilleti, másokhoz hasonlóan. E jog gyakorlása nem csupán egyéni választás, hanem olyan társadalmi és intézményi feltételek meglétén is múlik, amelyek biztosítják az önrendelkezést, a méltóságot és a szükséges mértékű támogatást.

Irodalomjegyzék

1997. évi CLIV. törvény az egészségügyről. Magyar Közlöny, 1997/117.
- Balogh L. (2016). A Magyar Női Érdekvédelem Szövetsége közpolitikai ajánlásai a nőket érintő többszörös diszkrimináció és interszekcionális hátrányok elleni fellépés területén. In Juhász B. (szerk.). *A Magyar Női Érdekvédelem Szövetsége közpolitikai ajánlásai*. Budapest, Magyar Női Érdekvédelem Szövetsége, 24–31.
- Bernát A. Petri G., Vajda D., Kozma Á. (2022). A fogyatékkal élő emberek jogaival és társadalmi részvételével kapcsolatos lakossági attitűdök. In Kolosi T., Szelényi I., Tóth I. *Társadalmi Riport 2022*. Budapest: TÁRKI
- Callus, A. M., and C. Azzopardi-Lane. (2016). Disability and Parenting: The Experiences of Four Women with Disability. *Considering Disability Journal* 1 (3, 4).
- Conder, J., Mirfin-Veitch, B., Sanders, J., & Munford, R. (2011). Planned pregnancy, planned parenting: Enabling choice for adults with a learning disability. *British Journal of Learning Disabilities*, 39(2), 105–112.
- Crenshaw K. (1991). *Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence Against Women of Color*. Stanford Law Review, 43: 1241–1299.
- Gill C. (1996). Dating and relationship issues. *Sexuality and Disability*, 14(3), 183–190.
- Fletcher J, Yee H, Ong B, Roden R.C. (2023). Centering disability visibility in reproductive health care: Dismantling barriers to achieve reproductive equity. *Womens Health*.
- Francis, L., A. Silvers, and B. Badesch (2019). Women with Disabilities: Ethics of Access and Accommodation for Infertility Care. In *Ethical Issues in Women's Healthcare: Practice and Policy*, edited by L. d'Agincourt-Canning and C. Ells. Oxford: Oxford University Press
- Horner-Johnson W, Dobbertin K, Andresen EM, Iezzoni L (2014). Breast and Cervical Cancer Screening Disparities Associated with Disability Severity. *Women's Health Issues*, Elsevier.
- Iezzoni, L. I., A. J. Wint, S. C. Smeltzer, and J. L. Ecker. (2015). Physical Accessibility of Routine Prenatal Care for Women with Mobility Disability. *Journal of Women's Health* 24 (12): 1006–1012.
- Kálmán Zs., Könczei Gy. (2002). *A Taigetosztól az esélyegyenlőségig*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kálmán Zs. (2002). A család, a nők, a fiatalok és a szexualitás kérdései. In Kálmán Zs., Könczei Gy. (szerk.) *A Taigetosztól az esélyegyenlőségig*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kálmán Zs. (2010). *Aki álmában is látja a fényt... : Anyaság – akadálymentesítés nélkül*. De Jure Alapítvány, Budapest.

- Keveházi K. (2016). Fogyatékoságról gender-szemüvegen át. A Magyar Női Érdekvégyesítő Szövetség közpolitikai ajánlása a fogyatékosággal élő nők társadalmi esélyegyenlőségének előmozdításához. In Juhász B. (szerk.) *A Magyar Női Érdekvégyesítő Szövetség közpolitikai ajánlása*. Magyar Női Érdekvégyesítő Szövetség, Budapest.
- Kirschbaum M., Olkin, R. (2002). Parents with Physical, or Visual Disabilities. *Sexuality and Disability*, 20 (1).
- Kulick, D. & Rydström, J. (2015). *Loneliness and It's Opposite: Sex, Disability, and the Ethics of Engagement*. Durham: Duke University Press.
- Lampe A., Gabriel, L., Blanchard, S., (2019). Practice, Knowledge and Needs of Occupational Therapy Practitioners Providing Services to Parents with Physical Impairments: A Pilot Study. *Occupational Therapy In Health Care*, 33 (3).
- Lappeteläinen, A., E. Sevón, and T. Vehkakoski. (2017). Forbidden Option or Planned Decision? Physically Disabled Women's Narratives on the Choice of Motherhood. *Scandinavian Journal of Disability Research* 19 (2): 140–150.
- Lendvai L., Nguyen L.L.A. (2019). The lived experiences of visually impaired mothers and their perception of social attitudes towards them. *Alkalmazott pszichológia*, 19.
- Litchman, M. L., Tran, M. J., Dearden, S. E., Guo, J.-W., Simonsen, S. E., & Clark, L. (2019). What Women With Disabilities Write in Personal Blogs About Pregnancy and Early Motherhood: Qualitative Analysis of Blogs. *JMIR Pediatrics and Parenting*, 2(1), e12355.
- Malouf, R., Henderson, J., & Redshaw, M. (2017). *Access and quality of maternity care for disabled women during pregnancy, birth and the postnatal period in England: data from a national survey*. *BMJ open*, 7(7).
- Mercerat, C., Saias, T. (2020). Parents with physical disabilities and parental services: defining parents' needs and their access to services. *Disability and Society*, 36 (8).
- Mitra, M., L. M. Long-Bellil, L. I. Iezzoni, S. C. Smeltzer, and L. D. Smith. (2016). Pregnancy among Women with Physical Disabilities: Unmet Needs and Recommendations on Navigating Pregnancy. *Disability and Health Journal* 9(3): 457–463.
- Pechan E., Gurbai S. (2018). Az intézetben lakó intellektuális és/vagy pszichoszociális fogyatékosággal élő nők szexualitása, gyermekvállalása és az őket érő erőszak. In Sándor A., Cserti-Szauer Cs., Katona V. (szerk.) *Sokféleség mint társadalmi érték? Hatodik Fogyatékoságtudományi Konferencia*. Konferenciakötet, Budapest, ELTE BGGyK, 87–90.
- Rékasi, N., Papp, G., & Sándor, A. (2024). *Látássérült nők iskolai életútja*. *Gyógynevelés*, 52(1), 17–36.
- Rosenblum, L., Penny- Hong, S. (2009). Experiences of Parents with Visual Impairments who are Raising Children. *Journal of Visual Impairment and Blindness*, 103 (2).
- Zagyai E., Csángó D. (2019). A szexuális asszisztencia fogalma és jelensége. *Fogyatékoság és társadalom* 2019/1. 125–142.
- Zahra A. (2023). Accessibility for parents with disability: is it reality or fantasy? *Disability & society*, 2023, Vol. 38, No. 5, 887–892.

A LÁTHATÓ LÁTHATATLANSÁG: LIMINALITÁS ÉS NŐI SZAKMAI IDENTITÁS A KÖZJEGYZŐSÉGBEN A GYERMEKVÁLLALÁS UTÁNI MUNKAHELYI REINTEGRÁCIÓ TÜKRÉBEN

GYURSÁNSZKY ÁGNES

Összefoglalás

A tanulmány a liminalitás és a női szakmai identitás összefüggéseit vizsgálja a közjegyzőség területén, különös tekintettel a gyermekvállalást követő munkahelyi reintegrációra. A vizsgálat egy közjegyzőhelyettessel készült családtörténeti és életútinterjúra épül, amelyet a hermeneutikai esetrekonstrukció módszerével elemeztem. Az elemzés mikro–mezo–makroszinten tárja fel, miként fonódnak össze az affektív, strukturális és narratív dimenziók az identitás alakulásában. Az eredmények szerint a gyermekvállalás és a részmunkaidő a *látható láthatatlanság* paradox helyzetét teremti meg; a szakmai jelenlét fennmarad, de az előmenetel korlátozott. A narratív toposzelemzés rámutat, hogy a lojalitás, a konfliktuskerülés és a biztonságkeresés kettős funkciót tölt be, egyszerre működnek erőforrásként és akadályként, miközben más társadalmi és intézményi kontextusokban eltérő konfigurációkban jelenhetnek meg. A tanulmány célja hozzájárulni a női szakmai életutak árnyaltabb értelmezéséhez azáltal, hogy bemutatja, miként kapcsolódnak össze az élettörténeti narratívák, az affektív tapasztalatok és a strukturális keretek a későmodern munka világában.

Kulcsszavak: liminalitás, női szakmai identitás, közjegyzőség, narratív toposz, mikro–mezo–makroszint

*„én egyelőre még nem érzem azt, hogy erre az útra szeretnék rálépni, és még az is lehet, hogy soha nem fogok közjegyzői kinevezést kapni, de lehet az is, hogy nem fogom megpróbálni se”
(Eliza, 47, közjegyzőhelyettes)*

Bevezetés

A késő modernitás társadalmi szerkezetében a munka és az identitás kapcsolata alapvető átalakuláson ment keresztül. Bauman (2000) *folyékony modernitás*-konceptiója megmutatja, hogy a stabil, élethosszig tartó pályákat a rugalmas, újrátárgyalt szerepek váltották fel. Ez különösen erősen érinti a nőket, akik a munka és gondoskodás kettős terében gyakran munkaerőpiaci és identitásbeli újrapozicionálásokat élnek át (Giddens, 1991). A gyermekvállalást követő munkába való visszatérés társadalmi és egyéni szinten egyaránt kihívás; a korábbi szakmai identitás már fellazult, az új

szerep még nem stabilizálódott, ami *küszöbhelyzetet* eredményez. A késő modern munkaerőpiacon az átmenet folyamattá válik az életút ismételt újrapozicionálásaival, például a szülővé válás közvetlenül formálja az identitást, hiszen a munkába való visszatérés a régi és új státusz közötti feszültséget eredményezhet. E tapasztalat *liminális helyzetként* értelmezhető (Turner, 1969; Szokolczai, 2000).

A láthatatlanság, az elismerés hiánya és az érzelmi munka kényszerei (Fraser, 1997; Hochschild, 1983; Honneth, 1995) szükségessé teszik az affektív dimenziók elemzését. Míg Bourdieu (1977) a habitust egységes diszpozíciós rendszerként írja le, Lahire (2001) szerint a modern individuum több, akár egymásnak ellentmondó diszpozícióval rendelkezik a különböző szocializációs közegek eredményeként. Így a liminális helyzetekben az identitás epizodikussá, mozaikszerűvé és kontextusfüggővé válhat (Lahire, 2002).

A hazai szakirodalom a gyermekvállalás utáni szakmai visszatérést elsősorban makroszinten vizsgálja: munkaerőpiaci egyenlőtlenségeket, intézményi hiányosságokat és nemi alapú diszkriminációt tárva fel. Kevésbé hangsúlyozott azonban az a mikroszintű tapasztalatvilág, amelyben e strukturális tendenciák konkrét élethelyzetekben és érzelmi folyamatokban öltenek testet (Riessman, 2008). Jelen tanulmány erre a hiányra reflektál: az egyéni életutak felől vizsgálja a női szakmai identitás liminális tapasztalatait a munkaerőpiaci reintegrációban. Az elemzés arra keresi a választ, hogyan jelenik meg a liminalitás tapasztalata a női szakmai identitásban a közjegyzőségben, különösen a gyermekvállalást követő visszatérés során. Ennek empirikus alapját egy közjegyzőhelyettessel, Elizával (47) készült esettanulmány képezi, amely bemutatja, miként válhatnak akadályozottá a szakmai előmenetel lehetőségei akkor is, ha a személyi és szakmai feltételek teljesülnek. A tanulmány módszertani kísérlet is: hermeneutikai esetrekonstrukcióval az affektív tapasztalatokat strukturális kontextusba ágyazza, és mikro–mezo–makroszinten integrálja. Jelen munka témájában és módszertanában egyaránt kapcsolódik az „I always envied their freedom – Women in the Notariat in Hungary: past and present című” tanulmányhoz (Kiss, Gyursánszky, Tóth és Gulya 2025).

A dolgozat a liminalitás tapasztalatát három dimenzió mentén vizsgálja: a makroszintű strukturális keretek, az affektív átélések és az identitásra gyakorolt hatásokon keresztül. A mikroszintű narratívák így egyszerre jelenítik meg az egyéni élettörténetet és a társadalmi viszonyok affektív-strukturális lenyomatát.

Elméleti keret

LIMINALITÁS, IDENTITÁS ÉS HABITUS

Van Gennep (1909) szerint a társadalmi fordulópontok, mint a születés, a házasság vagy a halál rítusokkal társulnak, amelyek *elkülönítésből*, *liminális állapotból* és *reintegrációból* állnak. A liminalitás olyan küszöbhelyzet, amelyben az egyén kilép korábbi státuszából, de még nem integrálódott az újba. Victor Turner (1969) hangsúlyozta, hogy ez

a normák felfüggesztésével, identitás-átmenetiséggel és köztes létélménnyel jár, lehetőséget nyújtva identitás és kapcsolatok újrendezésére.

Turner (1969) szerint a liminalitás a normák felfüggesztésével és identitásátmenettel járó köztes lét, amely a modern társadalmakban – Szokolczai (2000) nyomán – tartós tapasztalattá válik. Erikson (1968) szerint az identitás krízisekben formálódik, míg Marcia (1980) az ifjúkor moratóriumát az elköteleződés nélküli keresés időszakaként írja le.

Az identitás alakulása azonban nehezen érthető meg a társadalmi struktúrák figyelembevétele nélkül. Bourdieu (1977, 1978) habitusfogalma az egyéni történeteket a társadalmi mezők kontextusában értelmezi: a gyermekkortól belsővé tett sémák irányítják az észlelést és cselekvést. A habitus egyszerre korlátoz, és biztosít beágyazottságot. A családi normák, a szakmai minták vagy épp a testvéri összehasonlítás egyszerre közvetítik a mezők logikáját. Az identitás formálódása kettős, hiszen az öröklött diszpozíciók mellett jelen van a reflexív újraértelmezés lehetősége is. A habitus pedig hidat képez a mikro-, mezo- és makroszintek között, meghatározva az egyén liminális tapasztalatait.

REFLEXÍV MODERNITÁS ÉS IDENTITÁSPLURALITÁS

A késő modernitásban az identitás reflexív projekt (Giddens, 1991), amelyben az egyén folyamatosan újraalkotja önmagát. Lahire (2001, 2002) szerint a modern individuuum nem egységes habitus hordozója, hanem több, gyakran ellentmondásos diszpozícióval rendelkező entitás. Az identitás így fragmentált és újratárgyalandó konstrukció, amely egyszerre *erőforrás és akadály*: a lehetőségek bővülnek, de nő a széttöredezettség is, különösen a liminális életszakaszokban.

Az identitás egyik alapidenziója a „nemi rend”. Acker (1990) és Connell (2002) nyomán a szervezetek férfinormákra épülő nemi rendje társadalmi szinten is újratermelődik. Fraser (1997, 2000) rámutatott, hogy a gondoskodási munka alulértékelése különösen a nőket sújtja, hiszen a gyermekvállalás és családi kötelezettségek láthatatlan akadályokat teremtenek számukra. Ahmed (2010, 2013) érzelmelmélete szerint a boldogság és lojalitás olyan normatív érzelmek, amelyek a női identitásokat áthatják, konformitásra kényszerítve őket. Ezáltal a „jó anya” és „jó munkatárs” normái igazságtalanul korlátozzák e személyek autonómiát. A nemi-rend tehát egyszerre állít fel strukturális akadályokat és érzelmi-lojalitási kényszereket, amelyeket ezért különösen az anyaság, a részmunkaidő vagy a válás liminális szakaszainak elemzése során lehetséges feltárni.

Az identitás alakulásában az affektív dimenziók is alapvetők. Hochschild (1983) szerint az érzelmi munka – az affektusok szabályozása társadalmi normák szerint – a modern munka láthatatlan, mégis meghatározó eleme. Ez különösen azokon a pályákon elvárt, ahol a nők vannak többségben, így a láthatatlan munka magát a „nemi rendet” is újratermeli.

Berlant (2011) *cruel optimism* fogalma azt mutatja, hogy a „jó anya” és „sikeres szakember” ideáljai gyakran rendszer szinten akadályozzák az identitás kibontakozását. Az affektív dimenziók ezért a strukturális helyzetek szerves részei.

Amellett érvelek, hogy az identitás megértéséhez a strukturális és affektív dimenziók együttes vizsgálata szükséges, mivel a tapasztalatok mindig érzelmi szűrőn keresztül szerveződnek. Az objektív korlátok affektív formában jelennek meg, a *habitus* pedig az érzelmek hordozójaként működik (Bourdieu, 1977). Lahire (2001) pluralizált diszpozíciói az ellentmondásos mintázatok összjátékát, míg Giddens (1991) reflexív önalkotása a narratív önértelmezés lehetőségét hangsúlyozza.

Értelmezési keretem három pillére: a *struktúra* (a társadalmi feltételek), az *affektus* (az érzelmek révén közvetített tapasztalat) és az *identitásra gyakorolt hatás* (belsővé tett diszpozíciók által áthatva). E szintek összefonódása teszi érthetővé, hogy a liminális konfigurációkban az egyén külső korlátokkal és érzelmi és identitásbeli lenyomataival egyaránt szembesül.

Módszertan

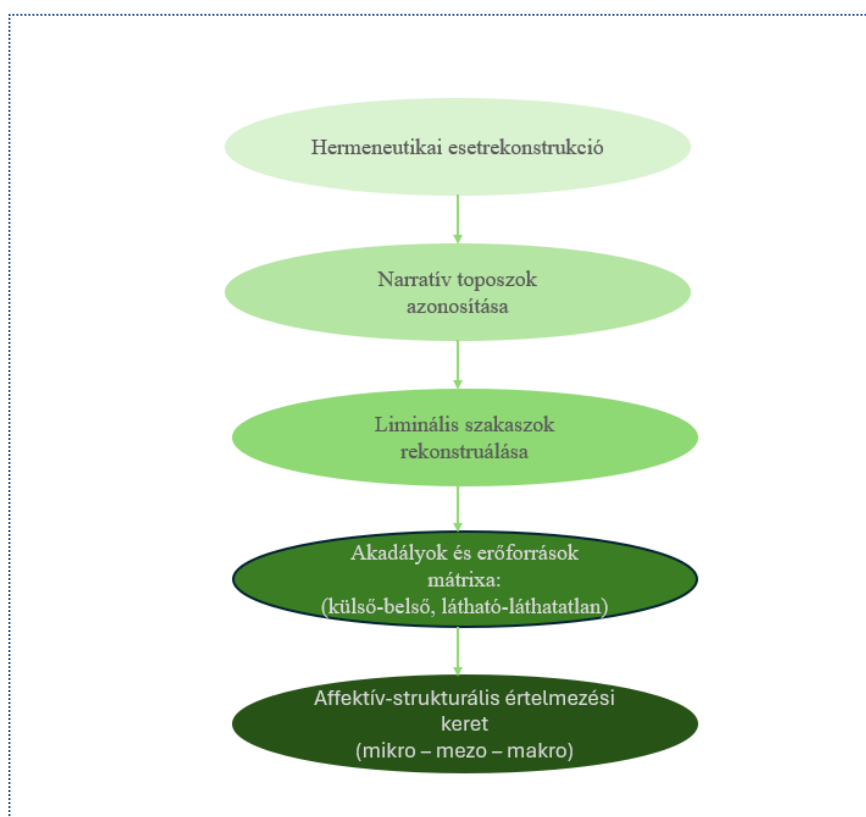
A tanulmány Rosenthal (1993) narratív életútinterjú-módszertanára és hermeneutikai esetrekonstrukcióra épül, amelyet a hazai kutatásban Vajda Júlia és Kovács Éva fejlesztettek tovább (Kovács és Vajda 2002a, 2002b; Vajda 2020). Rosenthal értelmezése szerint az élettörténet társadalmi konstrukció, amely az egyén tapasztalatait és azok társadalmi kontextusát egyaránt megjeleníti. E megközelítés megkülönbözteti a megélt és az elbeszélte élettörténetet; míg előbbi a biográfiai adatok, az utóbbi az életút narratív szerkezetének feltárását szolgálja. Interjúalanyom, Eliza (47) közjegyzőhelyettes, akivel két ülésben készítettem narratív interjút. A narratív kutatómódszertan lényegi eleme a minimális beavatkozás és az érintett nézőpontjára épülő értelmezés, amely rejtett tapasztalatokat és alternatív olvasatokat is felszínre hozhat (MacKinnon és Dworkin 1997, idézi Kiss és Tóth 2021: 58–59). Az interjú során Eliza családi és élettörténeti elbeszélését narratív visszakerdezővel mélyítettem, az anyagot pedig hermeneutikai esetrekonstrukciós módszerrel dolgoztam fel (Rosenthal, 1993; Breckner 1998; Kovács és Vajda 2002), vagyis a magyarázó és megértő elemzés összekapcsolása két lépésben történt: a tényszerű élettörténet és a narratív szerveződések rekonstrukciójával (Ricoeur, 1991, 1999; Kovács és Vajda 2002). Ez tette lehetővé a megélt és elbeszélte élettörténet közötti feszültségek azonosítását.

A kutatás a *Nagykorúak cselekvőképességének korlátozása Magyarországon* című tanulmány (Gulya, Katona, Légmán, Sándor és Tóth 2024) és Vajda Júlia *Demokratikus viselkedés és joghoz való viszony* című vizsgálatának módszertani tapasztalataira is épít.¹ Míg előbbieket a családi emlékezet és a demokratikus értékek kapcsolatát elemezték, jelen

---

¹ Vajda, Júlia (2022–2026): *Demokratikus viselkedés és joghoz való viszony családtörténeti háttérben*. NKFIH K-143092 kutatási projekt, ELTE Társadalomtudományi Kar.

tanulmány a munkaerőpiaci liminalitás és a szakmai identitás formálódását vizsgálja. A cél nem általános törvényszerűségek megfogalmazása, hanem az életút kontextuális értelmezése (vö. Takács 2017). Elemzésemben az átmeneti szakaszokat narratív toposzelemzéssel ragadtam meg, ahol a metaforák és ismétlődő motívumok az affektív élmények és a strukturális keretek összefonódását mutatják. A toposzok narratív csomópontként és elemző kategóriaként működtek, majd tipológiában sűrűsödtek. Ezt követően affektív-strukturális megközelítést alkalmaztam; a mikroszint az érzelmi tapasztalatokat, a mezoszint a szervezeti logikákat, a makroszint pedig a társadalmi struktúrákat tárta fel. A három szint integrációja segítette az identitás alakulásának értelmezését a liminális helyzetekben, az akadályok és erőforrások feltérképezésével. Az alkalmazott eljárás módszertani kísérletként a hermeneutikai esetrekonstrukciót affektív-strukturális kerettel egészíti ki, hogy a liminális szakaszokban kirajzolódó identitásállapotokat komplex módon tegye láthatóvá.

Ábra 1. Az elemzés módszertani folyamata (Saját szerkesztés)

Elemzés

MEGÉLT ÉLET

Eliza 1978-ban született Pécsen, értelmiségi családban, szülei első gyermekeként. Édesapja mérnökként nemzetközi projekteken dolgozott, rendszeresen utazott külföldre, tárgyalt angolul és németül, valamint aktívan egyeztetett külföldi partnerekkel. Édesanyja jogászként, az eljárásjog szakértőjeként sikeres szakmai pályát épített, rendszeres résztvevője volt hazai és nemzetközi konferenciáknak. A család 1982-ben bővült húga, Eszter születésével. Eliza 1984-ben kezdte meg általános iskolai tanulmányait Pécsen, 1988-ban felső tagozatba lépett, majd 1992-ben megkezdte gimnáziumi tanulmányait. 1994–1995-ben egy tanévet külföldön töltött, amelynek során magas szintű spanyol és angol nyelvtudásra tett szert. 1996-ban érettségizett Pécsen, és a Pécsi Jogi Egyetemre nyert felvételt.

Jogi egyetemi tanulmányait 1996 és 2001 között végezte, közben jogi szaknyelvi képesítést szerzett angolból és németből. 2000-ben szakmai gyakorlatát ugyanannál a közjegyzőnél, Elviránál töltötte, aki később több évtizeden át közvetlen felettese maradt. 2001-ben megszerezte jogi diplomáját, és elfogadta a felajánlott közjegyzői irodai állást, elvetve egy német nyelvű nemzetközi ügyvédi iroda lehetőségét. Ekkortól jogi asszisztensként, majd ügyintézőként dolgozott ugyanabban az irodában, Elvira vezetése alatt. 2003-ban megismerkedett későbbi párjával, akivel hosszabb ideig kapcsolatban élt. 2006-ban húga férjhez ment, 2007-ben jogi diplomát szerzett, majd 2008 és 2012 között két gyermeket hozott világra. 2009-ben Eliza letette a jogi szakvizsgát, és közjegyzőhelyettesi kinevezést kapott. 2010-től kamarai feladatokban is részt vett, többek között külföldi delegációk fogadásában és rövid külföldi ösztöndíjakon. 2012-ben megszületett Eliza fia, Erik. 2014-ben párkapcsolata megromlott, fiát ettől kezdve egyedül nevelte. 2014 és 2016 között részmunkaidőben dolgozott a gyermeknevelés mellett. Ugyancsak 2014-ben húga jogászként kezdte meg pályafutását a vidéki igazságszolgáltatásban, polgári ügyekre specializálódva, peres iratok előkészítésében és szakmai elemzések készítésében. 2016-tól Eliza ismét teljes munkaidőben folytatta pályáját a közjegyzői irodában. A 2020-as COVID-időszak alatt is megszakítás nélkül dolgozott, alkalmazkodva a digitális ügyintézés és az online munkavégzés új követelményeihez. A 2020-as években kisgyermekes családoknak szóló online közösséget és blogot indított, több ezres olvasótáborral. Civil tevékenysége a társadalmi részvétel és jogtudatosság erősítésére, valamint a helyi közösségi aktivitás előmozdítására irányult; ennek keretében alkotóműhelyeket, kézműves- és digitális alkotótáborokat szervezett. 2022-ben spanyol nyelvtanulásba kezdett hobbiként.

2025-ben, az interjú évében, főnöke, Elvira nyugdíjba vonult, ezzel lezárva egy több mint két évtizedes szakmai együttműködést. Eliza életútja a szakmai stabilitás, a folyamatos önfejlesztés és a családi, valamint közösségi szerepek összehangolásának mintaszerű példája.

AZ ELBESZÉLT ÉLET LIMINÁLIS SZAKASZ- ÉS IDENTITÁSRA HATÓ NARRATÍV TOPOSZELEMZÉSE

A kisgyermekkortól a pályaválasztásig: küszöbön állás

1. Szocializáció az egyetemig: a „burok” védelme és ára, család

Eliza gyermekkori szocializációját a polgári-értelmiségi értékrend hatotta át, amelyben a diploma a társadalmi mobilitás alapfeltételeként jelent meg. A családi narratívában az anya jogászai pályája és az „útravalót adok” attitűd egyszerre adott biztonságot, és szabott láthatatlan korlátokat. Ezt a kettősséget sűrítette a sokszor emlegetett „burok” metaforája: „*burokban éltem, kevesebb rálátásom volt nagyon sok gyakorlati dologra, meg hogy a világ ténylegesen hogy működik*”, miközben szülei „*valahogy olyan gyermeki lelkek (...) van bennük valami ártatlanság*”, és mint mondja, sosem változtak meg. Ebben az életszakaszban a strukturális presztízselvárások, az anyai árnyék affektív terhei és a belsővé tett lojalitás-habitus együtt formálták az identitását.

Az anya alakja különösen meghatározó volt, mint fogalmaz: „*meghatározza valakinek az életét, hogy milyen csomaggal indul (...) nyilván anyukám egy ilyen meghatározó karakter volt a családban*”. A „csomag” és „útravaló” toposza egyszerre értékközvetítő és elváráshordozó, amelyhez a diploma státuszszimbólumként kapcsolódott: „*ez ilyen belépőszint volt szerintem, hogy valamilyen diplomája legyen az embernek*”.

A testvéri összehasonlítás tovább erősítette Eliza esetében a tapasztalt habitusok kettősségét: „*én azért egy bizonyos fekete bárányságot vittem a családba (...) a húgom (...) ő is jogász, mintalány*”. A „mintalány” és „fekete bárány” opozíciója az identitás paradox keretét rajzolta ki. A családi zártságot a bensőséges beszélgetések hiánya jelezte: „*a szüleim is inkább ilyen magányosabb karakterek (...) nekem fontos ez a baráti megtartó erő*”. A baráti közösség így egyfajta választott családként pótolta a hiányt. A szülők „okosság”-narratívája, vagy ahogy szó szerint elhangzik: „*már kiskoromtól mondták, hogy jaj, én ilyen okos vagyok*”, állandó feszültségben állt Eliza önképével: „*látszódott, hogy nem vagyok ambiciózus*”.

2. Pécsi Jogi Egyetem: anyai árnyék és baráti védőháló

A felsőoktatásba való belépés, az egyetemválasztás Eliza számára liminális küszöbhelyzetet jelentett: egyszerre jelképezte a felnőtté válás küszöbét és a döntés tétjét. A diploma makroszinten maga a társadalmi mobilitás normatív útja volt, hiszen – saját szavaival megfogalmazva – „*nyilván már a küszöböm volt amúgy is az, hogy a felsőoktatásba kell jelentkezni*”. A felsőoktatás azonban nem egyszerűen továbbtanulási lehetőségként, hanem státuszszimbólumként működött, amelynek elérése a családi habitus által kijelölt kötelező pályának tűnik. A döntést ugyanakkor nem kizárólag személyes motiváció vezérelte. A mezoszinten ható kortárshatások jelentős szerepet játszottak döntésében: „*ez a*

barátnőm (...) Budapestre jogra járt, és valahogy ez is engem arra ambicionált, hogy akkor is jogra menjek (...) végül kortársak hatására is mentem a jogra”. Eliza ugyanarra az egyetemre került, ahol édesanyja tanított: „érdekes helyzet volt, hogy arra az egyetemre mentem, ahol édesanyám is tanított (...) nyilván egy ilyen kuriózum volt (...) nem is mentem el a gólyatáborba (...) én meghúztam magamat az évfolyamban, egy közepes tanuló voltam, és semmilyen módon nem vettem úgy észre magam, maximum a bulikon (...) inkább ne borzoljuk a kedélyeket (...) el lehetett volna intézni, de annyira nem éreztem, hogy ezt kéne”.

Az egyetemi évek Eliza számára egyszerre jelentettek makroszintű mobilitási elvárásokat, mezoszintű kortársi és családi mintákat, valamint mikroszintű önkorlátozó és háttérbe húzódó stratégiák metszéspontjait. A „baráti védőháló” – amely lojalításban és támogató közösségben tartotta – ellensúlyozta az „anyai árnyékot”, amely a lojalítás és alkalmazkodás terében korlátozta az autonómiát. Az ambivalencia állandó jelenléte előrevetítette későbbi dilemmáit: a függetlenség keresése mindig a lojalítás és a konformitás mezőiben formálódott.

Pályakezdés

1. A közjegyzői pálya presztízse: az internalizált unalomtól a Kamaráig

Az egyetem utáni pályakezdés Eliza számára kettős élményt jelentett: a lojalítás biztonságát és az unalom belsővé tett tapasztalatát. Makroszinten a közjegyzőség sokáig a jogász pálya hierarchiájának alsóbb szintjét jelentette számára. Amint visszaemlékezett anyja kollégájával, egy pécsi oktatóval való találkozás kapcsán: „megrökönyödött, meg hogy hű, hát ez elég unalmas”. A külső vélekedés így belsővé vált: „ez bennem is valahogy egy ilyen internalizált dolog volt (...) hogy igazából nem olyan nagy szám”. Mezoszinten a szakmai közeg és a kamarai keretek a lojalitást erősítették, miközben a szakmai kihívás hiánya folyamatos frusztrációt szült: „nem igényel akkora elméleti kihívást”.

A szakma presztízse a Kamara erőfeszítései révén azonban elmondása alapján emelkedett: „sikerült a közjegyzői kamarának emelni a szakmának a színvonalát is és a presztízst is (...) talán most már javult azért a presztízse, és lehet, hogy aki most fiatal (...) annak már lehet vonzóbb”. Mikroszinten ez a folyamat ambivalens affektusokban érhető tetten: a biztonság és státusz iránti lojalítás szemben állt az önmegvalósítás hiányával.

2. Szakmai gyakorlat személyes kapcsolaton keresztül

Eliza szakmai életútjának egyik meghatározó tapasztalata a munka világába való belépés elkerülése volt. Visszaemlékezése szerint: „tulajdonképpen az interjúztatás meg ez az álláskeresés (...) ezt a fázist én így megúsztam”. A belépés tehát nem versenyhelyzetben, hanem közvetett csatornákon keresztül történt. A makroszintű elvárások – a huszonegyedik

század flexibilis munkaerőpiacának normái – számára is szemben álltak ezzel: „*ami talán azt hiszem, hogy ebben a huszonegyedik században már kevésbé dívik, hogy ugyanazon a munkahelyen dolgozom, ahol elkezdtem*”.

A személyes kapcsolatok hálózata ekkorra már döntővé vált. Eliza így idézte fel a közvetlen előzményeket: „*ismertük már egymást az Elvirával (...) egy ilyen személyes kapcsolat van az ő unokanővére és az én anyukám között – ők régi barátok (...) és hát így is kerültem oda szakmai gyakorlatra*”. A szakmai gyakorlat tehát nem piaci logika szerint, hanem családi-baráti közvetítéssel jött létre. A társadalmi tőke konvertálódása, a bizalmi viszonyok szakmai erőforrássá váltak (Bourdieu 1980).

Affektív tapasztalata ambivalens volt. Egyrészt hiányzott a meritokratikus próbatétel élménye – „*megúsztam*” –, másrészt a kapcsolatok lojalitásmintázatai hosszú távon is meghatározták az elköteleződést. Az a tény, hogy „*ugyanazon a munkahelyen dolgozom, ahol elkezdtem*”, egyszerre jelentett stabilitást és mozgástérhiányt. A személyes kapcsolatok hálózata tehát nemcsak ajtót nyitott, hanem kijelölte a mozgás irányát is.

Párkapcsolat, terhesség és szülés – a „közepes élet” manifeszt tapasztalata

Családalapítás a karrier csúcspontján

A családalapítás Eliza számára a kamarai karrier csúcspontján következett be, amikor szakmailag már „*nem voltam kezdő, már volt a hátam mögött néhány év szakmai tapasztalat, de azért még fiatal voltam*”. A szakmai siker így éppen akkor érte el tetőpontját, amikor az anyaság új prioritásokat nyitott meg. A gyermekvállalás felülírta a munka logikáját: „*nyilván én akkor (...) úgyis arra jutottam volna, hogy most akkor tartok egy szünetet, és engem nem érdekel, hogy ennek milyen következményei lesznek, mert hogy most már itt az ideje*”. Az időzítés imperatívusza (vö. „*itt az ideje*”) erősebbnek bizonyult, mint a karrierkalkuláció.

Miközben a szakmai pálya átmenetileg háttérbe szorult, a bizonytalanság érzése is jelen volt ebben az életszakaszban: „*néha úgy nézett ki, hogy nem tudok ott maradni, de azért az a bizonytalanság nem, hogy egyik napról a másikra elveszítsem a munkám (...) meg hát ott volt a családi háló, aki tudtam, hogy megtart*”.

Az anyaság azonban nemcsak megszakítás volt, hanem felszabadulás is: „*nem is törekedtem arra, hogy hamar visszamegyek dolgozni (...) nagy örömmel kimaradtam a következő két évből (...) egyáltalán nem hiányzott egy porcikámnak se az egész munka*”. A munkahelyi lojalitás így ideiglenesen háttérbe szorult, miközben a családalapítás sajátos „liminális szünete” új önazonosság-élményt kínált. Makroszinten a munka és anyaság strukturális feszültségei, mezoszinten a családi háló megtartó ereje, mikroszinten pedig a hiány nélküli kimaradás tapasztalata szervezte ezt az életszakaszt. Eliza életútjában a karrier csúcspontja így egyben a szakmai ritmus megszakadását és az identitás újrendeződését is jelentette.

A közjegyzőség mint családbarát munkahely

A közjegyzői munka intézményi keretei Eliza számára szintén megtartó erőt jelentettek: a szakma stabilitása és a családi háttér együttese olyan biztonsági hálót biztosított, amelyben a szülés és a szünet nem veszélyeztette a pályát. Visszaemlékezésében hangsúlyozta: *„nem mondom, hogy nincs stressz ebben a munkában, de azt valahogy le tudja a munkaidőn belül, és ezt nem kell hazavinni (...) ez a közjegyzői pálya (...) főleg nőként is az ideális választás (...) családbarát (...) a munkaidőbeosztás (...) a családi szerepet nem befolyásolja negatívan, sőt támogatja”*.

Mezoszinten a közjegyzői hivatal biztonsági hálóként működött, amely a hibák ellenére sem sodorta veszélybe az egzisztenciát: *„volt olyan, hogy valamit nem jól csináltam (...) de jó, hogy egy ilyen biztonsági hálót érezhet az ember maga alatt, mert nem kell veszélyben éreznie a munkáját”*. Mikroszinten ez a tapasztalat felszabadulást hozott: a gyermekvállalás szakaszában Eliza tudatosan szakított a munkaközpontú életvitellel, és a szünetet nem hiányként, hanem erőforrásként élte meg.

Visszatérés részmunkaidőben: a „látható láthatatlanság”

Részmunkaidő – karrier-liminalitás a „pixis” peremén

A gyermekvállalás után Eliza számára a visszatérés központi kérdése nem a kamarai pozíció, hanem a részmunkaidő lehetősége volt: *„nekem nyilván az volt a fontos, hogy milyen feltételekkel tudok (...) visszamenni dolgozni, hogy tudok-e részmunkaidőre menni, hogy tudok-e a kisfiammal is elég időt tölteni (...) az nekem negyedrangú volt (...) hogy a kamarai pozícióm az éppen, hogy alakul”*. A család és a magánélet prioritása ebben a liminális szakaszban egyértelműen háttérbe szorította a karrierépítést: *„nem kapaszkodtam így foggal-körömmel, hogy akkor visszakerüljek ebbe a körbe (...) egyáltalán nem volt nekem az fontos, hogy ezt visszacsináljam”*. Ugyanakkor ott maradt az ambivalencia, ahogy ő maga is elismerte: *„egy nagyon kicsi részem (...) azt mondta, hogy hát azért kár, hogy most engem nem hívnak”*.

Makroszinten a részmunkaidő a munka és család strukturális összeegyeztetésének eszközeként jelent meg; mezoszinten a kamarai „pixis” közösségéhez fűződő laza, de tartós kötődés mutatkozott; mikroszinten pedig a szabadság és a veszteség kettős tapasztalata formálta identitását. Ekkor Eliza a „pixis peremén” volt: egyszerre bent és kint, biztonságban, de nem a fősodorban. Ez a liminális tér lehetővé tette, hogy az identitás súlypontja a magánélet felé billenjen, miközben a szakmai lojalitás sem szűnt meg teljesen.

Munka-magánélet-egyensúly: a „közepes élet” dilemmája

A munkába való visszatérés időszakát Eliza a munkahely és a házasság párhuzamaként értelmezte: *„hát ugye a munkahely kicsit olyan, mint egy házasság (...) hogyha nincsenek ilyen szélsőségek, akkor egy munkahelyen is, meg egy*

kapcsolatban is könnyen benne maradni, hogyha olyan közepesen minden úgy nagyjából megvan". A „közepesség” a stabilitás feltételeként jelent meg, ugyanakkor idővel krízis forrásává vált: *„volt egy időszak az életemben, úgy éreztem, hogy a munkahelyen is olyan épp, hogy jó, meg a párkapcsolatom is olyan épp, hogy jó (...) valamelyik területen muszáj lenne változást elérnem, mert (...) mind a két nagy területe ilyen közepes legyen, az nem működik*".

Ez a tapasztalat makroszinten a munka–család összeegyeztetés strukturális feszültségét tükrözte; mezoszinten a tartós, de kiüresedő intézményi és kapcsolati kereteket jelezte; mikroszinten pedig az ambivalens érzelmi állapotot, amelyben a biztonság és az elégedetlenség egyszerre volt jelen. A „középszerűség” érzése feszültséget eredményezett.

Válás és újrapozicionálás – „az autonóm–sebezhető” permanens liminalitás

Válás – a láthatatlan munka és az önállóság ára

Eliza reflexiói a válás kapcsán egyszerre világítottak rá a láthatatlan munka és a fizetett munka közti aszimmetriára, valamint az anyai szerep elsőlegességére. Ahogy fogalmazott: *„nem vagyok akkora feminista, hogy (...) ne tudtam volna belenyugodni abba, hogy mondjuk többet keres nálam és akkor mondjuk többet rak bele a közösbe (...) én meg sok munkát rakok bele, aminek meg nincsen ellentételezése más formában*". A belső feszültséget jól sűrítik következők: *„az igazságosságot (...) magammal szemben valahogy kevésbé sikerül érvényesíteni, a saját érdekeimet*". Az ambivalens önreflexió a női munka devalváltságát mutatja, amely Bourdieu (1998) szimbolikus erőszak-fogalmával értelmezhető leginkább; a társadalmi struktúrák által természetesként elfogadott egyenlőtlenség belülről is újratermelődik.

A válás tehát érzelmi és gazdasági döntés is volt Eliza életében, és csak akkor tudta vállalni, *„amikor anyagilag is úgy láttam, hogy megvan a lehetőségem*”, hiszen – mint mondta – *„amíg én GYED-en vagyok, addig nyilván nem fogom fenntartani a lakást meg a gyereket meg magamat abból a pénzből*". Az anyagi függetlenség tehát a felszabadulás előfeltétele lett.

A „láthatatlan munka áraként” a válás egyszerre volt veszteség és felszabadulás, amelyben a gazdasági függetlenség teremtette meg az önállóság feltételét. A válás tapasztalatában egyszerre játszott szerepet a strukturális gazdasági függés, az affektív veszteség és felszabadulás, valamint a felelősséghabitus megerősödése.

Az egyedülálló anya – szabadság és kívülállás

A válás után Eliza számára új identitásformáló állapot kezdődött: az *„egyedülálló anyuka”* szerepe. Ez egyszerre hozott nehézségeket és felszabadító erőt. Ahogy hangsúlyozta: *„én inkább szeretem most már azt az állapotot, hogy magamra számíthatok (...) és ez egyfajta szabadságot ad számomra, meg elvárásnélküliséget*". Az önálló döntéshozatal

és a teljes felelősség vállalása nemcsak kényszer, hanem identitáserősítő tapasztalattá vált. Az új helyzet ugyanakkor a gyermeke életében is visszhangzott. Eliza tudatosan törekedett arra, hogy a fiának megfelelő párkapcsolati mintát adjon át: *„nekem ez is egy szempont volt, hogy a gyerekem egy olyan párkapcsolati mintát lásson, amit én szívesen adok neki örökül”*. Az óvodai közösségben azonban a többség *„együtt lévő házaspár”* volt, ami Eliza értelmezésében a fia számára is a „kívülállás” tapasztalatát eredményezte.

Ez az állapot makroszinten a családmodellek sokféleségét és az egyedülálló szülők társadalmi helyzetét tükrözte; mezoszinten az óvodai közösség normái és a gyermeki társas beágyazottság kérdése jelent meg; mikroszinten pedig a szabadság és a felelősség ambivalens élménye formálta Eliza identitását. A válás így nem pusztán egy kapcsolat végét, hanem egy új identitásállapot kezdetét jelentette, amelyben az önállóság és a szülői felelősség paradox módon egymást erősítették. A válás élményében egyszerre van jelen a strukturális gazdasági függés, az affektív veszteség és felszabadulás, valamint a felelősséghabitus megerősödése.

Közjegyzőségi pálya és karrier-liminalitás – „nem akarok taposni”

Kisfőnök-identitás – mentoráltságból önállóságba

A szakmai szocializáció következő állomásaként Eliza a „kisfőnök” identitását írta le, amelyben egyszerre jelent meg a mentoráltság tapasztalata és a saját vezetői szerep csírája. A szakmai közegezh való kötődését elsősorban a személyes kapcsolatok alapozták meg: *„Elvirával sokat voltunk együtt, úgyhogy nyilván van köztünk egy ilyen mentor (...) sokat tanított nekem, de úgy érzem, hogy az emberi hozzáállása is biztos, hogy hatott rám”*. A mentor–tanítvány viszony így nem pusztán szakmai, hanem etikai és személyes dimenzióban is formálta identitását. A főnöki alakhoz kötődő reflexióiban a szakmaiság mellett az élettapasztalatok átadása is hangsúlyt kapott: *„a főnököm (...) megmaradtak bennem mondatai, akár nem szakmai dolgok, hanem az életről, közélettel kapcsolatos elképzelések meg útravalók (...) olyan mondatai, amik így megragadtak”*.

A tapasztalatok belsővé tételével Eliza maga is belekóstolt a vezetői szerepbe: *„most már úgy érzem, hogy azért van jogom nekem így kisfőnökként néha valamit így megjegyezni a többieknek”*. A „hatalom” élménye a szakmai autonómia és a felelősségvállalás új szakaszát jelölte ki.

Ez a folyamat makroszinten a szakmai szocializáció intézményes rendjébe ágyazódott; mezoszinten a munkahelyi mentor–tanítvány és főnök–beosztott viszonyok alakították; mikroszinten pedig az egyéni kompetenciaélmény és az „útravalók” belsővé tétele adta az identitás alapját. A lojalitásból, mentoráltságból fakadó tanulás és a fokozatos önállóság együttese az identitás liminális terében a követőből a vezetővé válás átmenetét tükrözi.

Előrelépés az úton? – a küzdelem és nyomulás dilemmája

Eliza karrierje sosem volt „küzdelmes”: „nem tekinthető egy küzdelmes útnak az én karrierem (...) eleve nem vagyok kompetitív személyiség (...) ha akartam volna rivalizálni, lehet, de nem éreztem szükségét”. A rivalizálás lehetőségét látta, de nem azonosult vele. A „nyomulás” toposzát főként férfiakkal kötötte: „ezek a nyomulós emberek (...) inkább férfiak (...) ha az elnök is férfi, vele is úgy lehet összehaverkodni, ha az ember maga is férfi (...) nem tudom, mennyire lehet nőként magasabb pozíciót szerezni”. A férfinálzatok előnyeit kívülről érezte, miközben habitusa a tartózkodás felé sodorta. A közösségi munka szerinte érték, de egyben „ugródeszka” is: „a közösségért végzett munka szép dolog, de sokan ezt a kinevezésnél pontokban is értékelik (...) emiatt ettől tartózkodom”.

Ezt erősítette a belső kör elutasítása: „nem akarok ebbe a belső körbe tartozni (...) nem akarok abba a hibába esni, hogy többet gondoljak magamról, mint ami vagyok”.

A „küzdelem és nyomulás dilemmája” Elizánál mint liminális életszakasz a szakmai előmenetelhez vezető utakhoz, látható volt, de számára az önazonosság és autonómia fontosabb maradt a formális pozíciók elnyerésénél. Az előmenetel dilemmáiban a férfinálzat strukturális előnyei, az ambivalens érzelmek és a tartózkodó habitus rajzolódta ki. A közjegyzőségi pályán a férfidominancia strukturális keretei, a lojalitás affektív terhei és a konfliktuskerülő habitus egyszerre tartják fenn a liminalitást.

Új egyensúly: „a második út liminalitás”

Új egyensúly

Eliza pályáivében mindig jelen volt a „lehetne másként” gondolata. Visszaemlékezve így fogalmazott: „néha így gondolkodtam rajta, hogy akkor a szociológia szakot is föl kéne venni (...) érdekelt a politikai élet (...) még ez is olyan dolog, ami nem állna távol”. A politikai és civil szféra is alternatív útként merült fel, de inkább lehetőségként, mint tényleges tervként. Ez a nyitottság kiegészült a személyes önfejlesztés gesztusával: „most éppen elkezdtem spanyolt tanulni, most csak így hobbiból”. A spanyolnyelv-tanulás nem karrierlehetőség, hanem identitásbővítő hobbi, amely a szakmai kereteken túlmutató önmegvalósítást képviseli.

Mikroszinten a spanyol nyelv tanulása a személyes kíváncsiság és öröm tere, mezoszinten a civil szféra és helyi politika mint alternatív pályalehetőség rajzolódik ki, makroszinten pedig a közéleti aktivitás és a tudásbővítés igénye kapcsolódik ahhoz a tágabb értelmiségi horizonthoz, amely meghatározza életútját ebben a szakaszban. Eliza „nyitott horizonton” mozog: a civil és politikai szféra irányába való nyitás, illetve a nyelvtanulás szimbolikus gesztusa egyaránt azt jelzik, hogy identitása nem záródott be a közjegyzőség világába, hanem folyamatosan keresi azokat a lehetőségeket, amelyek a szakmai kereteken túl is értelmet adnak a pályájának és életének.

Nyugdíj, saját közjegyzői iroda – bizonytalan burok és beletörődés

A narratíva végpontján Eliza jövőképe kettős: a közjegyzőség mint „burok” egyszerre jelentett védelmet és bizonytalanságot. Ahogy fogalmaz: *„kicsit egy ilyen burokban érzem magam ezen a munkahelyen, és kicsit tartok is majd tőle, hogy ha nyugdíjba megy a főnököm, akkor addigra ki kell találnom, mit akarok utána csinálni”*. A pályája során kimaradtak számára azok a tapasztalatok, amelyek mások életében természetesen – kiválasztási folyamatok, visszautasítások, munkahelyváltás –, így helyzete végig védett maradt. A jövő felé fordulva az „ismerősök” példája intő jel számára, a saját iroda vezetése nagy munkaterhet jelent, amelytől inkább visszahúzódik: *„én egyelőre még nem érzem azt, hogy erre az útra szeretnék rálépni”*. Bár anyagilag vonzó számára, és a szükséges gyakorlati idő is régóta rendelkezésére állna, a pályázás gondolatát eddig elutasította. A döntést részben a női életciklus és a szülőkorban való „kívülmaradás” tapasztalata is befolyásolta: *„végül egy férfit vettek föl... gondolkoztam is, hogy ez azért van-e, mert szülőkorban lévő nő vagyok”*.

„(...) maradtam ezen a pályán, ugyanabban az irodában... most már ebbe beletörődtem.” Eliza számára a szakmai előrelépésnél fontosabb a nyugalom, a gyermek iskolakezdése és a stabilitás.

Összegzés: a liminalitás identitáslakító ereje

Eliza teljes életútjában az önállóság folyamatos halasztása Turner (1969) liminalitás-fogalmával ragadható meg, míg a döntések elodázása és az ambivalens „identitáskísérletek” Erikson (1968) moratórium-konceptiójában nyerneket értenet. Az fő akadályok a szülői elvárásokban, a testvéri összevetésben, a férfiuralmi normákban és a lojalitás belső kényszereiben tömörülnek, míg a fő erőforrásokat az értelmiségi háttér, a nyelvi kompetenciák, a kitartás és a felelősségtudat biztosították.

Az egész élettörténet központi metaforájává a „burok liminalitás” vált; az egyszerre védelmet nyújtó háló és korlátozó keret, amelyben a lojalitás és a lázadás feszültsége mikroszinten a családi dinamika és az anyaság, mezoszinten a szakmai árnyék és a közösségi körök, makroszinten pedig a diploma presztízse, a férfinálzatok és a perfekcionizmus normái mentén szerveződött. Eliza identitása liminális szakaszok sorozataként értelmezhető, ahol minden küszöbhelyzet újrakonfigurálta a lojalitás, az autonómia és az elismerés közötti törékeny egyensúlyt.

Összefoglalás és záró reflexiók

Az elemzés eredményeként az egyes liminális szakaszokhoz rendelt narratív toposzokból egy akadály–erőforrás tipológia rajzolódott ki, amely a strukturális, affektív és identitásformáló tényezők összefonódását szemlélteti. A külső–belső és látható–láthatatlan tengelyek a mikro–mezo–makroszintek metszéspontjában azt mutatják meg, hogy az életút

fordulópontjai az egyéni döntéseken túl szerepváltások, visszalépések és alternatív utak mérlegelésének eredményei. A Függelékben szereplő *1. táblázat* összegzi, miként jelentek meg az akadályok és erőforrások az egyes életszakaszokban, és hogyan szerveződtek liminális tapasztalatokká.

Eliza élettörténetének bemutatása arra kíván rávilágítani, hogy a szakmai életút csak korlátozottan értelmezhető lineáris karrierlogika mentén; a közjegyzőségi pályán való tartós jelenlét és a közjegyzővé válás elmaradása nem ellentmondás, hanem strukturális és affektív logikák kölcsönhatásának következménye. A gyermekvállalás cezúrája nem megszakítás, hanem az identitás és a szakmai prioritások újraszervezésének szimbolikus pillanata. A részmunkaidő és a gondoskodási kötelezettségek a „látható láthatatlanság” paradox helyzetét teremtették meg: Eliza jelenléte vitathatatlan, de előmeneteli lehetőségei tartósan beszűkültek. A válás és az egyedülálló anyaság egyszerre növelte sérülékenységét, és mozgósította azokat az erőforrásokat – például a civil szerepvállalást és a nyelvi kompetenciákat –, amelyek az identitás sokszínűségét erősítették. A lojalitás, biztonságkeresés és konfliktuskerülés habitusa stabilitást biztosított, ugyanakkor kizárta a versengő stratégiák alkalmazását. A közjegyzőségi pálya biztonságot és kiszámíthatóságot kínál, de férfiak által dominált és informális hálózatokba zárt struktúrája hozzájárult ahhoz, hogy Eliza pályája egyensúlyi, ugyanakkor immobil ívként rajzolódjon ki.

Az életút így liminalitások sorozataként írható le: a szocializáció, a pályakezdés, a gyermekvállalás, a válás és a mentori ciklus lezárása egyaránt új küszöbhelyzeteket teremtettek, amelyeken keresztül a személyes döntések strukturális hálózatba ágyazottsága érhető tetten. A tanulmány célja e többdimenziós nézőpont érvényesítése volt, amely a klasszikus liminalitás-elméletek és a későmodern identitásértelmezések párbeszédét mikroperspektívából, empirikus alapokon igyekezett mozgásba hozni. Ezzel egy új értelmezési keretet lehetőségét is felkínálja a női szakmai életutak vizsgálatához, rávilágítva arra, miként fonódnak össze a személyes döntések és a strukturális logikák, és hogyan válik a liminalitás a későmodern női szakmai identitás egyik alapvető tapasztalatává.

Lehetséges, hogy a későmodern munka világában az átmenet vált normatív állapottá, míg a stabilitás csupán kivételként létezik? Ha ez így van, vajon az identitás kérdése ma már nem is az állandóság megtalálásáról, hanem inkább annak fenntartásáról és újratermeléséről szól? Az eset elemzésével a tanulmány arra hívja fel a figyelmet, hogy a megszakítások, küszöbhelyzetek és újratekintések nem rendellenességek, hanem a későmodern női szakmai lét strukturális mintázatai. Ugyanazon tényezők – lojalitás, biztonságkeresés, konfliktuskerülés – egyszerre szolgálhatják a stabilitást és korlátozhatják az előrelépést; Eliza „paxis peremén” tartós jelenléte e kettősség belátásaként is értelmezhető.

A további kutatások számára a különböző társadalmi rétegek és szakmai mezők összehasonlító vizsgálata, valamint a férfiak bevonása – különösen az apaság és munka kapcsolatának feltárása – új perspektívát nyithat a nemi különbségek dinamikájának értelmezésében.

Az eredmények szakmapolitikai implikációi egyértelműek: a rész munkaidő strukturális hátrányai, a gondoskodási terhek láthatatlansága és az informális kapcsolathálókat zártsága hozzájárulnak a nők karrierútjainak beszűküléséhez. Ebből következően az esélyegyenlőségi politikák csak akkor lehetnek hatékonyak, ha a formális intézkedéseken túl valódi láthatóságot és elismerést biztosítanak a nők szakmai teljesítményének.

Irodalomjegyzék

- Acker, J. (1990). Hierarchies, jobs, bodies: A Theory of gendered organizations. *Gender and Society*, 4(2), 139–158. <https://doi.org/10.1177/089124390004002002>
- Ahmed, S. (2010). *The promise of happiness*. Duke University Press. <https://doi.org/10.1515/9780822392781>
- Ahmed, S. (2013). *The cultural politics of emotion*. Edinburgh. Edinburgh University Press.
- Bauman, Z. (2000). *Liquid modernity*. Polity Press.
- Berlant, L. (2011). *Cruel Optimism*. Duke University Press. <https://doi.org/10.1515/9780822394716-003>
- Bourdieu, P. (1977). *Outline of a theory of practice*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511812507>
- Bourdieu, P. (1978). *La distinction: Critique sociale du jugement*. Éditions de Minuit.
- Breckner, R. (1998). The biographical-interpretative method – Principles and procedures. In P. Chamberlayne, J. Bornat & T. Wengraf (Eds.), *The turn to biographical methods in social science* (pp. 217–240). Routledge.
- Connell, R. W. (2002). *Gender*. Polity Press.
- Erikson, E. H. (1968). *Identity: Youth and crisis*. W. W. Norton.
- Fraser, N. (1997). *Justice interruptus: Critical reflections on the “postsocialist” condition*. Routledge.
- Fraser, N. (2000). Rethinking recognition. *New Left Review*, 3, 107–120.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age*. Polity Press.
- Gulya F., Katona, V., Kiss, V., Légmán, A., Sándor, A. és Tóth F. R. (2024). *Gondnokság és támogatott döntéshozatal a gyakorlatban: Egy kutatás módszertani alapvetései*. ELTE Digitális Intézményi Tudástár. <https://doi.org/10.21862/-ncskm.9789632586151.146.167>
- Hochschild, A. R. (1983). *The Managed Heart: Commercialization of human feeling*. University of California Press.
- Honneth, A. (1995). *The struggle for recognition: The moral grammar of social conflicts*. MIT Press.
- Kiss, V., Gyursánszky, Á., Tóth, F. R., & Gulya, F. (2025). “I always envied their freedom” women in the Notariat in Hungary: past and present. *International Journal of the Legal Profession*, 3(1), 1–22. <https://doi.org/10.1080/09695958-2025.2498552>
- Kiss, V. & Tóth, F. R. (2021). Kutatásmódszertani megjegyzések az alávetett csoportok joghoz való viszonyának megismeréséhez. *Állam-és Jogtudomány*, 62(3), 43–73.
- Kovács, É. & Vajda, J. (2002a). Interchanged identities – the role of a jewish school in a mixed marriage. *History of the Family*, 7(3), 239–257.
- Kovács, É. & Vajda, J. (2002b). *Mutatkozások. Zsidó identitástörténetek*. Múlt és Jövő Kiadó.
- Lahire, B. (2001). *L’homme pluriel: Les ressorts de l’action*. Nathan.

- Lahire, B. (2002). *Portraits sociologiques: Dispositions et variations individuelles*. Nathan.
- Marcia, J. (1980). Identity in Adolescence. In J. Adelson (ed.): *Handbook of adolescent psychology* (159–187). Wiley.
- Riessman, C. K. (2008). *Narrative methods for the human sciences*. Sage.
- Rosenthal, G. (1993). Reconstruction of life stories: principles of selection in generating stories for narrative biographical interviews. *The Narrative Studies of Lives 1*, 59–91.
- Szakolczai, A. (2000). *Reflexive historical sociology*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203193617>
- Takács, F. (2017). Az esettanulmány mint módszertan a szociológiában. *Szociológiai Szemle*, 27(1), 126–132.
- Turner, V. (1969). *The Ritual process: Structure and Anti-Structure*. Aldine.
- Van Gennep, A. (1909). *Les rites de passage*. Émile Nourry.
- Vajda, J. (2020). *Ott, akkor: Túléléstörténetek a soábol*. Múlt és Jövő Kiadó.

Függelék

TIPOLÓGIÁK ÖSSZEGZÉSE

Az életút-elemzés eredményeit az alábbi tipológiákban foglalom össze, amelyek az akadályokat és erőforrásokat a külső–belső és látható–láthatatlan tengelyek, valamint a mikro–mezo–makroszintek kereszteződésében rendezik el. A toposzok itt nem illusztrációként, hanem a mátrix tartalmi kitöltőiként jelennek meg: a narratív önértelmezésből kiemelkedve a strukturális tipológia hermeneutikai dimenzióját hozzák létre.

1. táblázat: Akadálytipológia – külső/belső × látható/láthatatlan (mikro–mezo–makro)

	Külső – látható	Külső – láthatatlan	Belső – látható	Belső – láthatatlan
Mikro	Részmunkaidő, időkorlátok („látható láthatatlanság”)	Anyaság normatív elvárásai, érzelmi munka természetesnek kezelése	Döntések halasztása, kompromisszumok („közepes élet”)	Belsővé tett lojalitás, perfekcionizmus, ambivalens önkép („mindentudó” vs. „fekete bárány”)
Mezo	Előléptetés hiánya, hierarchia	Informális kiválasztódás („boys’ club”, „pixis”), anyai árnyék	Túlvállalás, konfliktuskerülés	Elismerési deficit, láthatóság hiánya („látható, de kívül”)
Makro	Női karrierpályák strukturális hátrányai	Gondoskodási munka alulértékelése	Alternatív mezők keresésének kényszere (civil, írás, nyelv)	Identitásfragmentáció, autonómia–függés kettőssége („autonóm, de kötött”)

2. táblázat: Erőforrástipológia – külső/belső × látható/láthatatlan (mikro–mezo–makro)

	Külső – látható	Külső – láthatatlan	Belső – látható	Belső – láthatatlan
Mikro	Diploma, nyelvtudás, szakmai rutin	Mentori támogatás, baráti háló („baráti védőháló”), burok védelme	Kitartás, munkafegyelem, szerepvállalás	Morális tartás („nem taposok”), reziliencia, biztonságkeresés
Mezo	Stabil munkahelyi pozíció, szervezeti védelem	Bizalom, részleges informális kapcsolatok	Lojalitás, együttműködés, békítői szerep	Önreflexív képesség, plurális szerepkezelés („második út”)
Makro	Szakmai presztízshez való hozzáférés, közjegyzőségi mező stabilitása	Civil aktivitás, nyelvtanulás, írás („B-terv”)	Többirányú identitás (anya, jogász, civil aktivista)	Alternatív sikerdefiníciók („stabil bent maradás”, „második út”)

3. táblázat: Liminális szakaszok identitásmintázata narratív toposzokkal

Narratív szakasz	Meghatározó toposzok	Identitásra ható dimenziók
I. A kisgyermekkortól a pályaválasztásig: Küszöbön állás		
1. Szocializáció az egyetemig: a „burok” védelme és ára, család	burok, gyakorlati, a világ működése, csomag, útravaló, anya, diploma, belépő, fekete bárány, anyám, húgom, elméleti, jogász, minta, mintalány, programok, barátok, magányos, bensőséges, megtartó erő, okos, elvárások, ambiciózus	„Burok-identitás” Habitus alapozása: lojalitás és lázadás kettőssége, „mintalány” versus „fekete bárány” oppozíció, az ambivalens önértékelés első formái
2. Pécsi Jogi Egyetem: anyai árnyék és baráti védőháló	küszöb, felsőoktatás, jog, barátnő, ambicionál, kell jelentkezni, kortárs, jog, ott tanított, kuriózum, nem befolyásol negatívan, kihagynám, meghúztam magam, közepes tanuló, buli, kivételes dolog, ne borzoljunk, el lehet intézni	„Árnyék-identitás” Liminalitás: külső kényszer és kortársi megerősítés együttes hatása, visszahúzó stratégia az önvédelem érdekében

II. Pályakezdés		
3. A közjegyzői pálya presztízse: az internalizált unalomtól a Kamaráig	idősebb, közjegyző, közjegyzőhelyettes, megrökönyödött, unalmas, internalizált, nem nagy szám, presztízs, jog, megbecsül, elméleti, kihívás, presztízs	„Presztízs-identitás” Moratórium + reflexív önalkotás: presztízs és unalom feszültsége, lojalitás dilemmája, az önértékelés külső tekintélyekhez kötődése
4. Szakmai gyakorlat személyes kapcsolaton keresztül	interjúztatás, megúsztam, huszonegyedik század, dívik, ugyanazon a munkahelyen,	„Megúsztás-identitás” Társadalmi tőke: lojalitás-mintázat, a „megúsztottság” élménye, stabilitás és kötöttség paradox identitása
III. Párkapcsolat, terhesség és szülés – a „közepes élet” manifeszt tapasztalata		
5. Családalapítás a karrier csúcspontján	csúcspont, kamara, fiatal, szakmai tapasztalat, nem kezdő, szakmai tapasztalat, szünet, következmény, mérlegel, itt az ideje, bizonytalanság, ottmaradni, elveszít, munka, családi háló, bevétel, nem törekedtem, nem hiányzott, kimarad	„Anyaság-identitás” Anyaság liminalitása – prioritásváltás, szakmai lojalitás háttérbe szorul, új identitásrendezés
6. A közjegyzőség mint családbarát munkahely	stressz, nőként ideális, családbarát, GYED, idő, gyerek, családi szerep, hiba, biztonsági háló, veszély, munka	„Biztonság-identitás” Biztonságos liminalitás: a háló megtartó ereje, a munkahely mint családbarát tér, identitás egyensúlyban
IV. Visszatérés részmunkaidőben: a „látható láthatatlanság”		
7. Részmunkaidő: karrier-liminalitás a „pixis” peremén	feltétel, fontos, részmunkaidő, kisfiam, magánélet, negyedrangú, hatodrangú, kamara, pozíció, kapaszkodás, visszakerül, nem hívnak	„Perem-identitás” Karrier-liminalitás: bent is és kint is, szakmai ambíciók háttérben, családi prioritások előtérben

<p>8. Munka– magánélet egyensúly: a közepes élet dilemmája</p>	<p>munkahely, házasság, család, szélsőség, emberi, szélsőség, benne marad, közepes, kárkapcsolat, munka</p>	<p>„Közepes-identitás” „Cruel optimism”: stabilitás és elégedetlenség feszültsége, lojalitás és változás igénye</p>
<p>V. Válás és újrapozicionálás – „az autonóm–sebezhető” permanens liminalitás</p>		
<p>9. Válás</p>	<p>feminista, láthatatlan munka, közös, munka, ellentételezés, igazságosság, érvényesítés, GYED, pénz, lakás, gyerek, lehetőség</p>	<p>„Egyedül-identitás” Autonómia és sebezhetőség: láthatatlan munka ára, gazdasági függetlenség feltétele az önállóságnak</p>
<p>10. Az egyedülálló anya</p>	<p>elvárás, magamra számíthatok, mit lát, óvoda, párkapcsolati minta, házaspár, kívülállás</p>	<p>„Kívülállóság-identitás” Autonómia és kívülállás: szabadság és felelősség egyszerre, identitás újratermelése a „kívülállás” tapasztalatával</p>
<p>VI. Közjegyzőségi pálya és karrier- liminalitás – „nem akarok taposni”</p>		
<p>11. Lojalitás és kisleány- identitás</p>	<p>sokat együtt, mentor, emberi, hozzáállás, főnököm, szakmai dolgok, mondatai, útravalók, közélet, bölcsességek, megragadtak, jogom van, kisleány, többiek</p>	<p>„Kisleány-identitás” Habitus és mentoráltság: lojalitásból fakadó tanulás, vezetői autonómia csírái</p>
<p>12. Előrelépés az úton? – a küzdelem és nyomulás dilemmája</p>	<p>küzdelmes, kompetitív, személyiség, rivalizál, szükséges, nyomulás, férfi, haverkodni, magasabb pozíció, nő, közösség, pozíció, értékel, előmenetel, kinevezés, nyomul, tartózkodom, ugródeszka, erkölcsileg, belső, kör, nem akarok, fontosság</p>	<p>„Visszafogott-identitás” Gender-rend és rivalizálás elutasítása: férfi hálózatok kívülről érzékelése, lojalitás az önazonosság mellett</p>

VII. Új egyensúly: „a második út liminalitás”		
13. Új egyensúly	szociológia, politika, civil, helyi szint, nem áll távol, spanyol, hobbi	<p>„Nyitottság-identitás” Plurális identitás: reflexív önalkotás, stabilitás és nyitottság dialektikája, alternatív utak keresése</p>
14. Nyugdíj és saját közjegyző iroda – bizonytalan burok és beletörődés	burok, nyugdíj, tartok tőle, készülni, kimaradt, természetes, kiválasztás, visszautasítás, kudarc, rossz, váltás, védett, ismerős, sok munka, belegebed, kiszámolva, első idők, útra lépni, anyagilag, megéri, ezért megy, közjegyző, közjegyző helyettes, régóta letelt, gyakorlat, különböző okok, ambicionált, nem tartok ott, iskola, gyerek, nyugalom, maradtam, beletörődtem	<p>„Beletörődő-identitás” Bizonytalan burok: védettség és beletörődés kettőssége, önállóság elhalasztott lehetősége</p>

MEDIA REPRESENTATIONS OF WOMEN WHO KILL: A STUDY IN TÜRKIYE

IREM SANLI

Abstract

It is observed from empirical studies conducted in Global North that the media portrayal of female perpetrators of murder perpetuates the gendered representation of crime and marginalizes women. This research aims to shift the focus from the Global North by including another region and discourse to the debate, a 'non-Western' country: Türkiye. The current empirical study focuses on media representations of women who kill in Turkish media. To investigate the issue, we will combine the study with discourse analysis and thematic analysis. The data to be used for this combined analysis are obtained from one of the famous Turkish online newspapers, Sabah.

Keywords: criminology, media and crime, female criminality, discourse analysis, social constructions

Introduction

With the advancement of communication tools and varieties, we are exposed to different content daily. Regarding crime, we can observe that soap operas, reality shows, newspapers, governmental announcements, and even computer games include various stories with a crime focus. Most of the time, they focus on criminal stories to boost ratings and intrigue the audience. Therefore, media discourse becomes essential and sometimes problematic in depicting crime and offenders.

It is well argued and studied that media representations create an impression of events rather than showing a factual and accurate scenario. News stories, especially those involving crime, provide a narrative that crime is violent, widespread, rampant, and inevitable (Callanan, 2012). For that reason, frequently, there is a distinction between fiction and reality; what happened and what is exaggerated or sensationalized serves the narrative rather than the media's duty for news sharing.

This false or exaggerated reality becomes problematic for multiple reasons regarding crime news. Firstly, researchers ask if the media can successfully engage the public's fascination, and can they equally tap into – and increase – people's fears about crime (Jewkes, 2004)? If they can do so, wouldn't it mean that the media can manipulate public opinion about criminal behavior and criminals as they wish and create moral panic through discourse?

This moral panic and labeling are better observed when the gender difference of offenders comes into the picture. Scholars suggest that media sensationalism around female offending is a long-observed phenomenon. However,

perceptions towards women offenders and convicts have not always been a hot topic in the history of criminology. With the help of feminist studies in criminal research, scholars were able to provide a more comprehensive perspective regarding gender issues.

While there is much to discover, this study focuses on portrayals of female homicide perpetrators in media. As scholars suggest, news stories about female offenders shape our perceptions of them. When reporters dissect criminal incidents, they rely on well-worn clichés and stereotypes associated with men and women (Meloy & Miller, 2009). As these stereotypes differ from men to women, the most common for females is the good girl/bad girl dichotomy, an insinuation of madness, or their emotionality as ‘sad’ women: ‘good’ or ‘bad’, ‘madonnas’ or ‘whores’ (Heidensohn, 1985, p. 90). All these characterizations serve for the misrepresentation of female offenders in media as well as the public sphere: The ‘good’ are treated sympathetically, and the ‘bad’ punitively (Wilczynski, 1991).

This study plans to analyze media representations of female homicide perpetrators from two perspectives: 1) Is the Sabah newspaper presenting events transparently and objectively, or are there signs of categorization, stigmatization and discrimination towards the women who allegedly killed? 2) Are there specific themes in news reporting that align with power relations and gender expectations? 3) How are women who are accused of or convicted for homicide portrayed at Sabah newspaper in 2024? We first briefly explain the potential relationship between media representations and power relations to investigate these questions. Secondly, we present the literature in terms of media representations of women who kill, aiming to explain why we chose the question for potential stigmatization and portrayal of the ‘mad/sad/bad’ woman image in news reporting. Then, we follow the literature review with our empirical research and findings therein.

Media Representations and Power Relations

Greer (2010) states that two theoretical paradigms shaped news media research in the twentieth century: The liberal pluralist and control paradigms. The liberal pluralist paradigm emphasizes democracy and freedom of receiving or spreading information. Those scholars who stand with the liberal pluralist perspective would claim that the media must serve the public interest and the majority’s demands to inform the audience. In contrast, the control paradigm approaches the issue from a critical stance.

The control paradigm suggests that elite interests shape news selection and production, meaning that whoever holds power has the privilege to share/spread information throughout society. For this reason, examining who holds the power and disseminates the information in society is crucially important. As Berger and Luckmann (1967) suggested: ‘To understand the state of the socially constructed universe (of the meaning) at any given time, or its change over time, one must understand the social organization that permits the definers to do their defining. Put a little crudely,

it is essential to keep pushing questions about the historically available conceptualizations of reality from the abstract ‘what?’ to the sociologically concrete ‘says who’ (Berger & Luckmann, 1967, p. 134).

The control paradigm has been diversified to explore the ideological legitimation of inequalities not only in terms of class but also gender, race, and other social divisions (Greer & Reiner, 2015). From a gender perspective, it relates to the tendency of news reports to reinforce gender stereotypes that maintain unequal power relations in a patriarchal society (Greer & Reiner, 2015).

While the unequal representation of women and men in any field is pertinent to the discussion, the representation of criminal women and men is critical. It appears that the majority of society has minimal direct experience with the various types of crimes presented in the news (Ericson, Baranek, & Chan, 1987; Hall et al., 1978). Serious crimes are generally not experienced directly by individuals. Thus, the media would become the primary source of crime news (Chermak, 1994). Due to the influence of the media, the news presented can shape the public’s attitudes, beliefs, and behaviors toward criminal behavior (Barak, 1994). Consequently, this might affect the establishment of criminal justice policies in the entire society.

While establishing the relationship between power and media in crime studies, various themes must be considered: Newsworthiness, sensationalism, possible distortion of reality, moral panic, and the news production process. Newsworthiness corresponds to the audience’s curiosity; what makes a good crime story to be read and reacted to? This usually depends on the societal demands that create ‘news values’ in a country. According to scholars, core values may include immediacy, dramatization, personalization, titillation, and novelty (Greer & Reiner, 2015, p. 23; Chibnall, 1977, p. 22). These themes are usually intertwined with power and media representation of criminals, in this case, women particularly.

Representation of Women Who Kill in Media: Previous Studies

It is statistically observed that females commit significantly fewer crimes than men and are less violent. The belief about females’ non-violence or law-abidance, as mentioned by Weare (2013), reflects the discourses surrounding gender, all of which assume that females possess specific inherent essential characteristics such as passivity and gentleness. Violence is affiliated with maleness and masculinity, whereas concepts like forgiveness, maternity, acceptance, and compassion are linked with femininity.

This belief or discourse is highly challenged and contradicted when women commit violent crimes, especially murder, because it simply does not fit the appropriate feminine gendered behavior. Women who commit serious crimes are often framed as dominated by men in their surroundings (Morrissey, 2003; Sjoberg & Gentry, 2007). When female

killers are portrayed as exceptional, it is necessary, as Morrissey (2003) does, to ask why we are so reluctant to believe that women can mean to kill (Skilbrei, 2012). Some scholars have even observed that feminist scholars have stayed away from the issue of women's violence for political reasons, as victimization of women serves a better purpose within feminist activism (see Shaw, 1995).

The idea that women can behave violently shatters the preestablished norms and characteristics affiliated with female behavior. Female criminality (especially murder) is seen as an anomaly rather than a possibility, and an explanation is often sought for this non-conforming act. Consequently, an outlier is created in the eyes of the public. When a woman finally resorts to violent behavior, this violence would have a 'double fascination'. It simultaneously titillates and horrifies, providing 'not only human drama and emotion but sexualized drama and emotion' (Naylor, 1995, p. 80). Thus, for media, these stories would have a nature of 'infotainment', possibly attracting more viewers and reactions from the masses, consequently helping them make more profit and set the agenda for them.

Unquestionably, seeking more readers instead of news reporting comes with specific media behavior. After this point, the 'infotainment' begins; the female perpetrator's personalized details, such as physical appearance, age, status, and background information, are gathered and shared with the readers. Scholars suggest that in this phase, both society and the law start to come up with labels for female offenders, such as mad, bad, or sad ('victims') because they refuse to believe that women can commit crimes without either of these preconditions existing. This discourse serves the gendered and sexist idea that females cannot be violent, rational, or logical. And as mentioned, they cannot mean to kill for sensible reasons.

Mad/Bad Women – 'Madonna's and 'Whore's

The association between females and madness is not a new story, and 'it has been rooted in a long sociocultural and intellectual tradition in which women have been constructed as 'other' or 'outsiders'' (Jaber, 2016). It is theorized that this issue goes back to the discovery of reproductive roles and society, as well as women's control over procreation. Gainford (2017) interestingly mentions that women's control over procreation and conception further emphasized male anxieties because they could never be sure they were personally responsible for it. This underlying insecurity and feeling of inadequacy made males fear biological processes such as menstruation, childbirth, and the concept of virginity. Thus, pathologizing women's reproductive functions (menstruation, pregnancy, and menopause) has been one way in which medical discourses have been able to link the potential for madness to womanhood. Hence, the feeling of not being able to control this cycle resulted in society seeing the female body as a threat, a danger that must be regulated. The most straightforward label and explanation could be found as their linkage to madness.

The bad/mad women narrative is one of the oldest and most common ones regarding attitudes and representation of female criminality. Going back to Cesare Lombroso and William (Guglielmo) Ferrero and the concept of witchcraft, female perpetrators were commonly labeled as insane or abnormal. Lombroso and Ferrero in their book “The Female Offender” (1895), were among the first positivists who pathologized female offenders’ behaviors. In their work on female criminality, they concluded that as a result of their biological makeup, women who commit crimes are abnormal and pathological since, physiologically, it was believed that they are unable to commit crimes. On the other hand, it is observed that the witches were driven by carnal desire, the hysterical women of the Victorian Era were treated with ‘pelvic massage’, and early criminologists believe that certain aspects of female sexuality are directly linked to their bad behavior (Gainford, 2017).

The reason why historically these reasonings are used to explain female criminality, as mentioned, is because their behavior needs special explanation (especially in comparison to men). Thus, images of female offenders usually tend to be polarized to extreme levels, such as ‘bad’, ‘mad’, or ‘sad’ women (Heidensohn, 1985, p. 90; Wilczynski, 1991).

‘Bad’ woman narrative is one of these extremes, where the women are viewed as ruthless, selfish, cold, callous, neglectful of their children or domestic responsibilities, violent or promiscuous. This image is often combined with another popular stereotype of criminal women, the “not-women” or “masculine, unfeminine women” (Heidensohn, 1985, p. 96; Worrall, 1981: 92; Wilczynski, 1991).

‘Mad’ woman narrative is the other extreme, where the woman who kill are seen as pathological and mentally ill. The madness discourse sees violent women at the mercy of their hormones or their biology (Berrington & Honkatukia, 2002). As hormones and biology are thought to be purely involved, this would imply that the ‘mad’ narrative is seen as non-agentic, irrational, lunatic, hysteric, or insane.

Whereas ‘bad woman’ and ‘mad woman’ discourses are different from each other, there are many situations where they either overlap, compete, or clash. There are cases where the ‘bad woman’ categorization overshadows the ‘mad woman’ (Black, 2020). If her characterization as “bad” overshadows her depiction as “mad,” this has significant consequences—most notably, it prevents her from invoking a *psychiatric plea* or mental state defense. This clearly indicates that societal portrayals and perceptions of women who kill significantly influence the nature of criminal justice responses, affecting processes of trial, sentencing, and rehabilitation.

According to Berrington and Honkatukia’s (2010) study, contrasting public images of female offenders often emerge: one portraying them as evil, callous monsters, and the other as mentally ill women who are not fully responsible for their actions due to their lack of mental capacity. Consequently, women perceived as ‘mad’ rather than ‘bad’ might tend to receive more lenient treatment; for instance, those declared mentally ill are often sent to psychiatric hospitals instead of prison. Overall, research suggests that when a woman’s actions are seen as driven by malicious

intent, societal and judicial responses are significantly harsher compared to cases where her behavior is attributed to mental illness.

Although we have come a long way since we identified criminal behavior with evolutionary inferiority or lack of physiological features, Mayr and Machin (2012) state that media discourses are still stuck in a Lombrosian view of female criminality, evidenced by the continued focus on physical attributes, which are often perceived as evidence of their evil nature (Gainford, 2017).

Female offenders have a distinct disadvantage in the media as coverage frequently disseminates portrayals of masculinized, hyper-violent girls and women (Chesney-Lind & Irwin, 2008). As a result, female offenders can be stigmatized twice – as criminals and as breaking the societal conventions of female submission. This double stigmatization often results in the media labeling female offenders as nasty girls (Barron & Lacombe, 2005), bad girls (Chesney-Lind & Irwin, 2008), and monsters, misfits, and manipulators (Comack, 2006; Collins, 2016).

This issue is significant for two reasons: 1) female offenders who have fallen from grace and are seen as violators of gender norms can be punished more harshly than their male counterparts (Collins, 2016), or 2) the idea that there are mad and uncontrollable individuals -in this case, females- in our society who can suddenly threaten our security might result in stigmatization, moral panic, fear of crime, and finally active discrimination towards female offenders.

Sad Women

Narratives of sad women usually appear when the female perpetrators are seen or portrayed as victims of a prior crime, and somehow, they lose control over their actions and behaviors because they were victimized, or they had a saddening life. Weare, who focuses on infanticide in her paper, mentions that particularly for infanticide cases, an alternative macro-narrative of mad/bad woman is created, which is the ‘sad’ woman. The ‘sad’ woman narrative emerges in cases of filicide where the mother has not presented with any psychiatric disorder, and she was not acting in a particularly heinous or cruel and calculated manner in killing her child. Thus, the ‘sad’ woman narrative typically emerges in those cases where more lenient treatment and empathy are perceived as being appropriate but where this subjectively cannot take the form of the ‘mad’ woman narrative (Weare, 2017).

It is essential to point out that the theories regarding the causality of female criminality are not the focus of this study but only the narrative created by the media. Therefore, it is worth mentioning that theories such as battered women’s syndrome (BWS) and self-defense are crucial angles to focus on female victimization and criminality. However, what we argue is that this narrative of ‘sad’ women removes the idea of female agency over their decisions and insinuates the idea that these women are helpless persons who cannot even act with their right minds. Thus, the agency is denied

for these women, and what's even more problematic is that 'the 'sad' woman narrative is singular and absolute, thus discursively constructing this as the female defendants' dominant identity' (Weare, 2017).

A critical empirical study on this matter was conducted by Noh, Lee, and Feltey (2010), where they evaluated the public discourse on battered women who kill by coding 250 newspaper articles published between 1978 and 2002. In their study, they mentioned that 38.7% of all articles in their sample portrayed the battered woman who kills as irrational or insane and framed her behavior as the product of BWS, PTSD, or a related psychological pathology.

Media Representation of Female Offending in Türkiye

Gender issues on a global scale need to be discovered and understood in criminological thought to be able to extend knowledge on gender and crime studies. We argue that as important as the studies in the West regarding female offending, studies outside of the USA, Australia, and the U.K. should be evaluated and promoted to have an extensive understanding of females' lives and their criminal behavior.

When we look at the media representations of female offenses in Türkiye, we observe a massive lack of empirical studies in this field. Several studies conducted in Türkiye try to explain the dynamics of female offending, and quite a few studies observe media representations using one or two sensational cases; however, there isn't comprehensive or empirical research on this subject. Some scholars focused on a particular crime that is committed by women, such as murder (Sumer, 2001), while others tried to explore sociocultural factors in female offending in Türkiye (Yagmur, 2005; Icli & Ogun, 1988). Unfortunately, media representations of female offending, more particularly women who kill, are almost absent in criminological studies in Türkiye. The current study examines this issue with the intent of filling this gap in Türkiye.

One of the attempts to discover this issue is a study done by Deniz Celikoglu in 2022 focusing on battered women who kill in Türkiye, where three cases with female perpetrators (sensationalized instances around the country) are briefly examined in this master's study. The other one was conducted by Cansu Gul Guclu (2018), who tries to observe the relationship between power, gender, and violence by taking one of these sensationalized cases into examination. Lastly, Kural's (2019) study tries to analyze the representation of women's delinquency in online newspapers by taking into the female perpetrator. All three of these studies use the same cases because of the falsity of the women who committed murder. However, we observe limitations in these studies because of the sample size and the narrowness of alternative news representations. For that reason, we aim to include all homicide news within a period where the woman is the perpetrator of said crime and try to analyze the results without a case study. Due to the lack of criminological research on women who kill in Türkiye, this study becomes vital to establish the need for future studies.

Current Study

This research aims to explore the media representations of women who kill in Türkiye. For this reason, newspaper articles are investigated and analyzed where a woman perpetrator is mentioned. Newspapers, rather than television or radio, provide a greater understanding due to the proportionately larger range and detail in stories reported in the print media (Wykes, 2001). Nowadays, it wouldn't be wrong to state that online newspapers are the new tool for receiving daily and most recent news. For this reason, we have chosen one of the online newspapers to investigate this topic.

To conceptualize the topic, we must briefly describe what is meant by “women who kill”. In this study, women who kill means that there is an event described in the newspaper where a woman is either accused of or convicted for homicide. The term homicide is taken into consideration in line with Turkish Criminal Code Article 81 and 82 where *mens rea* is sought for killing. Actions of self-defense are not necessarily excluded for this study; however, none of the events (35) described are qualified as self-defense as per the Turkish Criminal Code.

Before conducting the study, weekly and monthly circulation reports were checked to see the most popular newspapers in Türkiye. It is observed that the newspaper ‘Sabah’ is always on top three selling newspaper in 2023 and 2024; therefore Sabah is chosen to be analyzed. The study is conducted in March 2024, therefore the sample for this study is chosen for four months between 01/11/2023-29/02/2024. The news of women who allegedly killed another person is the sole focus of this study. Keywords are used to narrow down the relevant news published online at Sabah's daily online news.

To be able to gather the most relevant news, keywords are chosen the following: ‘Woman’, ‘killed’, ‘got killed’, ‘woman killed’, ‘murder’, ‘homicide’, ‘woman perpetrator’, ‘woman criminal’, ‘woman murderer’, ‘infanticide’, ‘found dead’, ‘died’. The translation of the word ‘manslaughter’ in Turkish is already covered with ‘killing...’, therefore as the results for manslaughter also comes up with the keyword ‘killed’ or ‘killing’, it is also covered with this search. The website of this newspaper has a search and filter function; however, the keywords were used both individually and combined with an OR function to not miss out any news. This brought up some irrelevant news that either the perpetrator was not a woman or there wasn't a killing, therefore those had to be read and manually excluded from dataset.

After scanning all news between these periods with these keywords, irrelevant news was filtered out from the study. In total, 52 news were found to be most relevant to this study, where all alleged perpetrators were women in murder investigations. It is worth mentioning as an observation that, during the scanning period from all homicide news, the vast majority consisted of a male perpetrator and a female victim. These news articles were, naturally, not included in the sample; however, they consisted of most of the homicide news that was published.

Thematic analysis combined with discourse analysis is used to analyze 52 news items that have been found and filtered throughout this timeline. In line with the literature, the thematic analysis reflects three main themes: Mad/bad women, sad women, and gender expectations (specifically motherhood). Discourse analysis is used to analyze further the media's attempt to shape public opinion towards female perpetrators, aiming to achieve moral panic to discriminate and sensationalize female perpetrators who are accused of homicide.

Findings, based on Discourse Analysis

There were many repetitive stories from the 52 news stories published throughout the selected months, meaning that the same event was published more than once. Considering the news content and perpetrators' names, we found that 12 of these stories were published 27 times. Therefore, they were repeatedly published 17 times more. Meaning that the same event was represented more than once, with different wording. Since there is a different wording in each publication, they were all included for the analysis; however to be transparent and to observe the number of events, we can conclude that 35 different events were published 52 times in the newspaper between 01/11/2023–29/02/2024. This is an essential indicator for observing two issues in news reporting and crime: Sensationalism and moral panic.

The events that are published are found to have a highly violent nature, mainly with a tabloid twist (such as jealousy, cheating, mother-in-law/daughter-in-law conflict, etc.). It is observed that the media used dramatic language and a variety of most violent events to trigger moral panic in public eyes potentially. Phrases such as 'blood-chilling event', 'horrible story', and 'remorseless mother' were frequently used to excite sensationalism.

Scholars who study media discourse and homicide mainly suggest that there is a division between the reality of numbers and their coverage in the media because some cases are meticulously chosen for their sensational nature over the ones that might be considered less notable (Peelo et al., 2004; Wong & Harraway, 2019). This way, some cases end up with an overrepresentation of violent crimes in comparison to 'less shocking' events. This makes more violence visible in newspapers, creating a 'selective construction of reality' (Wong & Harraway, 2019).

Considering that 35 events were represented 52 times in the selected timespan, overrepresentation is present in the news reporting in this study. While the repetitiveness of most violent cases is a good indicator of sensationalism, it is not the only indicator. Therefore, the content of these events and how they were reflected in the news reporting are also important.

Several news components are considered when analyzing the news published within this period. Headers, pictures, syntax, used adjectives, the physical appearance of the perpetrators or victims (name or picture shown on the news), and possible usage of stigmatic or accusative language towards either victims or perpetrators.

Headers

All the headers use active verbs such as ‘killed’, ‘stabbed’, ‘killer’, and ‘slaughtered’. This awakens the prenotation that the woman is the killer in this case, regardless of the content below. Details are usually given with the header, such as how the person is killed, who the victim is, and the victim/perpetrator relationship. On the other hand, adjectives are frequently used to direct towards the female perpetrator, such as: ‘Villain mother’, ‘jealous wife’, ‘nauseating messages’, ‘husband murderer’.

Syntax and Usage of Language

Informal language was used a notable amount. Only a minority of the news is written in the tone of a newsteller, while the rest is conveyed in the tone of a compelling storyteller. Passive voice is rarely used. They are dominantly directing the reader to the perpetrator rather than the victim.

From 52 news articles, 43 of them notably used the verb ‘killed’ to openly state that the perpetrator killed the victim, even though they were allegations. Only 9 of them used non-determinant phrases such as ‘accused of’ or ‘thought to be killed by’ to report the news. Of these 35 different events, only 8 had a decision from the criminal court, and the 27 remaining were either at the investigation or prosecution stage. Because these cases were vastly on the investigation stage only, it is interesting to see that the public is already being informed that a woman is the killer of the victim while the case is ongoing.

Within these 52 news articles, some adjectives are used, such as ‘villain mother’, ‘monster mother’, ‘jealous wife’, ‘horrifying event’, and ‘blood-chilling event’, irrespective of the fact that the cases were still under investigation:

“The statement of the husband murderer woman was blood-curdling.”

The woman’s relationship with the victim (if there’s any) is always emphasized in an exaggerated way to sensationalize the news even more:

“...killed her 2-day-old baby born from her extramarital affair.”

“She caused the death of her baby, whom she gave birth out of wedlock, in Kayseri...”

“...’s own mother abused him!”

“She killed her third husband’s second wife out of jealousy.”

In addition, in the events where the perpetrator is not a Turkish citizen or of any origin, it is always mentioned and emphasized. This categorization also serves the ‘us’ and ‘them’ discourse.

Pictures

All news articles had one of three main categories of pictures used: 1) the perpetrator’s or victim’s picture only, 2) the perpetrator’s and victim’s picture together, or 3) a crime scene or an ambulance shown. In one case, a video of a child victim is shown, following a video of the perpetrator arrested. Pictures are randomly blurred in a minority of cases, either the victim’s or perpetrator’s face. The perpetrator and the victim’s face are usually linked and presented together if the pictures are obtained. Of the 52 news articles, 33 had the perpetrator’s photograph on the page. Photographs used were either from an archive or taken when the perpetrators were taken into custody with their cuffs shown.

Thematic Analysis

With the analysis of syntax and language usage, several themes are investigated in the news reporting of female perpetrators in homicide cases. These themes are ‘motherhood’, ‘mad/bad woman’, and ‘sad woman’.

Mad/Bad Woman:

The implications of ‘jealousy’ or ‘insanity’ are seen in some of the published news. In a case where the perpetrator is the mother, and the victim is a baby, the header is used to emphasize the insanity defense where the mother is using prescribed drugs:

‘She buried her baby in the hazelnut garden! Her defense was horrifying: Because of the drugs...’

In another case with a mother perpetrator and baby victim, both mad woman and lousy woman appear on the content:

‘She strangled his 3-week-old daughter to death in Kayseri! The punishment of the villain’s mother has been decided...’

‘The incident occurred in the early morning of July 5, 2020...’

X.Y. ‘who was claimed to have psychological problems, came to her father’s house about a month ago because she was about to give birth.’

In some cases, the woman is portrayed as an uncontrollable wife/girlfriend who has gone mad:

'XX, who argued with her 3rd husband because of her ex-wife, succumbed to her anger and killed X. Z. by stabbing him in the heart.'

'Reacting to the citizens who took videos of her, G.K. said, 'This is the price of cheating on me.'

As Collins rightly suggests, over the past two decades, negative images portraying women as 'bad' have become more pervasive (2016), and this issue sometimes might result in the overrepresentation of female criminality in media. In other words, exaggeration or duplication of the same news might create a false reality that women are now more likely to engage in criminal activity than before (Chesney-Lind & Irwin, 2008; Collins, 2016). For the above reasons, it is possible to interpret the findings as the media's attempt to sensationalize female criminality in Türkiye.

Sad Woman

Although not dominant, some stories are supported by the perpetrator's previous life/victimization story to report the crime. While reporting the previous victimization,

'Bloody night in Ankara: Young woman killed her boyfriend!

The young woman, who could no longer stand her ex-lover's sexual harassments, opened fire and killed him in Ankara.'

'He said, 'If I beat you, kill me', so I killed him.'

From this angle, Ruuskanen (2001) observes that 'women who have killed conform neither to the traditional stereotype of masculine nor that of feminine conduct; they did not leave the violent man or call to the police to seek help but resorted to violence to stop the man's violence.' Therefore, the discourse results in two implications: 1) Battered women who did not seek help are 'sad women' who 'act out' instead of seeking legal aid, and 2) Battered women do not have agency in their decisions and therefore are impulsive persons who resort to violence. In the latter case, the male partner's violence nullifies the logical thinking, and the female perpetrator is not portrayed 'as an active participant in defense of herself, but as her partner's victim' (Morrissey, 2003, p. 17).

Gender Expectations (Motherhood)

It is observed in the news reporting that the woman's relationship/role is always emphasized. Especially when the perpetrator is either a wife or a mother, it is mentioned in the content either with a header or content.

It is mainly observed that the language used in the newspaper where there is infanticide has an even harsher tone towards the perpetrators. Normative assumptions of maternity were evident throughout the sample. As stated by Black (2015), 'There is a socially constructed and ideal way of being a 'mother'; in accordance with this idealized

standard of motherhood, there was greater censure shown to those women who directly harmed children.’ In line with these findings, similar patterns are observed throughout the news articles published in Türkiye, where perpetrators are portrayed as dangerous and evil because they have harmed children.

When the perpetrator is the victim’s mother, exaggerated adjectives are used to describe the event and the perpetrator, such as: ‘Unscrupulous’, ‘villain’, etc. It is observed that a harsher tone is used for infanticide cases. This supports the literature’s findings, where gender expectations such as motherhood are challenged with murder, and the media tend to react more to increase moral panic potentially. Because it is expected of a woman to be nurturing and kind, infanticide cases are portrayed as the most disturbing and violent events.

It is worth mentioning that whenever men kill their heterosexual partners, the media tend to portray the victim’s behavior as a legitimate cause for his killing, i.e. she ‘drove him to it’; it was ‘her own fault’; she ‘got what was coming to her’ (Berrington & Honkatukia, 2002). By this discourse and logic, it becomes more acceptable for a man to kill his partner, and the women who kill are usually ‘acting out’ by going outside of patriarchal norms and gender expectations.

Conclusion

Because the media is the primary source of violent crime, news reporting can shape the public’s attitudes, beliefs, and behaviors toward criminal behavior. The premature characterization of homicide as ‘rational’ or ‘logical,’ before any narrative or contextual explanation is provided, fosters an implicit assumption of callousness—one that equates the act with deliberate premeditation and affective disengagement. As seen in many cases, such as the case of Aileen Carol Wuornos or Nevin Yildirim, the perpetrator is given the category of either a ‘psychopath’, or a ‘monster’; a diagnostic which becomes much harder to get out of.

The study shows that in Türkiye, the media’s agenda to report female killers is undeniably focused on sensationalism. The events are not news but ‘infotainment’, where details of the violent event are shared, which way/tool the perpetrator uses, how, when, and where. Graphic and explicit details are shared with the public. Perpetrators and victims’ pictures, background information, and occupations are mentioned. The use of language is almost always to get a shock response, and this aim is supported with headers, pictures, syntax, and repetitive reporting.

It is undeniable that by combining the media’s agenda-setting role with crime reporting, media portrayals of violent females become crucially crucial for policy-making and criminal justice responses. Feminist criminologists have cautioned that atypical and sensationalist depictions of offending women can foment and rationalize harsher responses to such women (Black, 2015).

It is observed in some of the cases that the media emphasizes perpetrators' previous victimization by mentioning that they were most probably battered women who could not think through. These headlines match the hypothesis of the 'sad woman' or 'mad woman' explained above, meaning that their actions are not acknowledged as rational or logical but only as an instant urge because of their prior status as victims. This discourse serves only to deny female agency in decision-making, even if this decision is a crime.

We do believe that a feminist approach should be adopted in news-sharing, but as explained, this movement should not result in females being portrayed as desperate, helpless victims who had no choice but to commit a crime. Instead, empowering language and solutions can be used and discussed while sharing the news.

Lastly, it is essential to mention that this study tried to shift the focus from Western-centric criminological research. Although literature is considered from studies in the West, this study aimed to explore whether these ideas and discussions can be found in a country that is neither located nor considered a 'core country'. As the epistemology of 'southern criminology' is on the rise, we believe that feminist criminology has too much to do to challenge the power imbalances that so far have privileged bits of knowledge produced in the metropolitan centers of the Global North. This study found similarities in media behavior regarding female perpetrators in Türkiye. Since this is the beginning of comprehensive research in the area, more research shall be done to investigate the power relations and patriarchal gaze for media reporting and women who kill.

References

- Barak, G. (1994). *Media, process, and the social construction of crime: Studies in newsmaking criminology*. Taylor & Francis.
- Balfour, G., & Comack, E. (Eds.). (2021). *Criminalizing women: Gender and (in)justice in neoliberal times*. Fernwood Publishing.
- Barron, C., & Lacombe, D. (2005). Moral panic and the nasty girl. *Canadian Review of Sociology/Revue canadienne de sociologie*, 42(1), 51–69. <https://doi.org/10.1111/j.1755-618X.2005.tb00790.x>
- Berger, P. L. & Luckmann, T. (1966). *The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge*. Garden City, NY: Anchor.
- Berrington, E. & Honkatukia, P. (2002). An Evil Monster and a Poor Thing: Female Violence in the Media, *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention*, 3:1, 50–72, [DOI: 10.1080/140438502762467209](https://doi.org/10.1080/140438502762467209)
- Black, L. (2015). The representation of offending women in the Irish press: A content analysis.
- Black, L. (2020). The pathologisation of women who kill: Three cases from Ireland. *Social History of Medicine*, 33(2), 417–437.
- Brennan, P. K., & Vandenberg, A. L. (2009). Depictions of female offenders in front-page newspaper stories: The importance of race/ethnicity. *International Journal of Social Inquiry*, 2(2), 141–175.
- Callanan, V. J. (2012). Media consumption, perceptions of crime risk and fear of crime: Examining race/ethnic differences. *Sociological Perspectives*, 55(1), 93–115. <https://doi.org/10.1525/sop.2012.55.1.93>

- Celikoglu, D. (2022). *The ambivalent agency: Battered women who kill in Turkey* [Unpublished master's thesis]. Charles University Faculty of Social Sciences.
- Chesney-Lind, M., & Irwin, K. (2013). *Beyond bad girls: Gender, violence and hype*. Routledge.
- Chibnall, S. (1977). *Law-and-Order news*. London: Tavistock.
- Collins, R. E. (2016). 'Beauty and bullets': A content analysis of female offenders and victims in four Canadian newspapers. *Journal of Sociology*, 52(2), 296–310. <https://doi.org/10.1177/1440783314528594>
- Deckert, A. (2020). Indigeneity matters: Portrayal of women offenders in New Zealand newspapers. *Crime, Media, Culture: An International Journal*, 16(3), 337–357. <https://doi.org/10.1177/1741659019873771>
- Ericson, R. V., Baranek, P. M., & Chan, J. B. L. (1987). *Visualizing deviance: A study of news organization*. University of Toronto Press.
- Gainford, A. (2017). Mad, bad or sad? The historical persecution of women and the birth of female criminality. *The Historical Persecution of Women and the Birth of Female Criminality (December 9, 2017)*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3085196>
- Greer, C. (2010). News media criminology. In: McLaughlin, E. & Newburn, T. (Eds.), *The SAGE handbook of criminological theory*. (pp. 490–513). Sage Publications.
- Greer, C. (2012). Sex crime and the media: press representations in Northern Ireland. In *Criminal Visions* (pp. 90–115). Willan.
- Greer, C. & Reiner, R. (2015). Mediated mayhem: Media, crime and criminal justice. (5th ed.) In: Maguire, M., Morgan, R., & Reiner, R. (Eds.), *Oxford handbook of criminology* (pp. 245–278). U.K.: Oxford University Press.
- Guclu, C. G. (2018). *From victimization to agency: Constitution of feminist subject in the face of law, power and violence* [Unpublished master's thesis]. Istanbul Bilgi University.
- Hall, S., Critcher, C., Jefferson, T., Clarke, J., & Roberts, B. (1978). *The social production of news* (pp. 53–77). na.
- Heidensohn, F. (1985). *Women and crime*. New York: University Press.
- Hope, L., Memon, A., & McGeorge, P. (2004). Understanding Pretrial Publicity: Predecisional Distortion of Evidence by Mock Jurors. *Journal of Experimental Psychology: Applied*, 10, 111–119. <https://doi.org/10.1037/1076-898X.10.2.111>
- Icli, T. G., & O, Aslihan. (1988). Sosyal değişme süreci içinde kadın suçluluğu. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5(2).
- Jaber, M. H. (2016). *Criminal femmes fatales in american hardboiled crime fiction*. Springer.
- Jewkes, Y. (2004). *Media and crime: Key approaches to criminology*. SAGE.
- Kural, T. (2019). *Haber sitelerinde kadın suçluluğunun temsili: Çilem Doğan örneği* [Unpublished master's thesis]. Bolu Abant İzzet Baysal University Institute of Social Sciences.
- Mayr, A., & Machin, D. (2011). *The language of crime and deviance: An Introduction to critical linguistic analysis in media and popular culture*. Bloomsbury Publishing.
- Meloy, M. L., & Miller, S. L. (2009). Words that wound: Print media's presentation of gendered violence. *Women, Violence, and the Media: Readings in Feminist Criminology*, 29–56.
- Morrissey, B. (2003). *When women kill: Questions of agency and subjectivity*. Routledge.
- Noh, M. S., Lee, M. T., & Feltey, K. M. (2010). Mad, bad, or reasonable? Newspaper portrayals of the battered woman who kills. *Gender Issues*, 27(3), 110–130. <https://doi.org/10.1007/s12147-010-9093-9>

- Ruuskanen M (2001). The 'good battered woman': A silenced defendant. In Nousiainen, K., Gunnarsson, A., Niemi-Kiesilinen, J., & Lundstrom, K. (Eds.). (2001). *Responsible selves* (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315193656>
- Ruva, C. L., & McEvoy, C. (2008). Negative and positive pretrial publicity affect juror memory and decision making. *Journal of Experimental Psychology: Applied*, 14, 226–235. <https://doi.org/10.1037/1076-898X.14.3.226>
- Shaw, M. (1995). *Conceptualizing violence by women*. 115–131.
- Sumer, S. N. (2001). *Kadın katilleri cinayet işlemeye iten sosyo-kültürel faktörlerin incelenmesi* [Unpublished master's thesis]. Ankara University.
- Sjoberg, L., & Gentry, C. E. (2007). *Mothers, monsters, whores: Women's violence in global politics*. Zed Books.
- Skilbrei, M.-L. (2013). Sisters in crime: Representations of gender and class in the media coverage and court proceedings of the triple homicide at Orderud Farm. *Crime, Media, Culture: An International Journal*, 9(2), 136–152. <https://doi.org/10.1177/1741659012461040>
- Weare, S. (2013). “The mad”, “the bad”, “the victim”: Gendered constructions of women who kill within the criminal justice system. *Laws*, 2, 337–361. <https://doi.org/10.3390/laws2030337>
- Weare, S. (2017). Bad, mad or sad? Legal language, narratives, and identity constructions of women who kill their children in England and Wales. *International Journal for the Semiotics of Law*, 30, 201–222. <https://doi.org/10.1007/s11196-016-9480-y>
- Wilczynski, A. (1991). Images of women who kill their infants: The mad and the bad. *Women & Criminal Justice*, 2(2), 71–88. https://doi.org/10.1300/J012v02n02_05
- Worrall, A. (1981). “Out of Place: Female Offenders in Court”, *Probation Journal*, 28, 90–93.
- Wykes, M. (2001). *News, crime and culture*. London: Pluto Pres.
- Vâlcea, C. S. (2012). Mass-media readiness to biasing gendered narratives about criminals. *Comunicare Interculturală și Literatură*, 18(1), 325–332.
- Yagmur, M., (2005), *Kadın suçluluğunu meydana getiren sosyokültürel etkenler (Çankırı ceza evinde bir uygulama)* [Unpublished master's thesis]. Institute of Defense Sciences of the Turkish Military Academy.

CYBER VICTIMIZATION AND FEAR OF CRIME AMONG FEMALE STUDENTS: AN EMPIRICAL STUDY AT MAWLANA BHASHANI SCIENCE AND TECHNOLOGY UNIVERSITY, BANGLADESH

SUBARNA MOSTAFA CHAITY – MOHAMMAD ASHRAFUL ALAM

Abstract

In this digital era, female university students who are frequent users of online platforms are prone to cybervictimization, which is creating obstacles for their personal and social lives. The current study explores the prevalence, patterns, and psychological consequences of cyber victimization among female students in Bangladesh, with a specific focus on Mawlana Bhashani Science and Technology University (MBSTU) in Tangail. Utilizing a quantitative research approach, a probability sampling method was employed to administer the survey. The findings reveal a high prevalence of various cyber victimization, where numerous respondents reported experiencing multiple forms of abuse repeatedly, a phenomenon characterized in this study as *digital poly-victimization*. These recurring incidents were responsible for increasing the fear of future victimization significantly and contributed to a diminished sense of safety in digital and physical spaces. Consequently, female students encounter various psychological, mental, academic, and health difficulties, which lead to their social withdrawal, and are commonly reported among victims. The study identifies several underlying factors contributing to the risk and severity of victimization, including excessive daily social media use, inadequate digital knowledge, negligent digital habits, a lack of institutional support, and inadequate reporting mechanisms. Broader societal influences such as peer pressure, victim-blaming attitudes, and media exposure further exacerbate both the incidence and impact of cyber victimization. This research underscores the urgent need for universities and policymakers to recognize cyber victimization as a severe form of gender-based violence. It calls for executing comprehensive prevention strategies by introducing robust institutional policies to protect students' digital well-being and academic success.

Keywords: Cyber Victimization, Fear of Crime, Academic Performance, Psychological Impact, Online Harassment

1. Introduction

Digital technology has advanced so rapidly that it has changed the way we communicate, educate, and socialize with one another. All around the world, especially in a digitally literate country like Bangladesh, where more and more youths, including university students, are practically addicted to smartphones and the internet. These technologies provide excellent opportunities for learning and engagement, but are also associated with high-risk behaviour such as cyberbullying, impersonation, hacking, and non-consensual distribution of personal content (UN Women, 2020).

Indeed, studies have shown that online abuse is perpetrated more commonly on women and girls as a whole due to gendered power imbalance, the anonymity of the internet, and cultural acceptance of harassment (Haque & Sultana, 2022). High familiarity with online platforms increases risk factors for female university students, compounded by poor cyber awareness levels and inadequate institutional protection. The Digital Security Act of Bangladesh, despite addressing cybercrime gaps in reporting, inconsistent implementation, and victim-blaming attitudes, often discourages survivors from seeking help (Rahman, 2021).

Digital poly-victimization—i.e., repeat victimization across multiple domains of online abuse shows particularly severe consequences reflected in heightened concerns regarding future re-victimization, increased levels of anxiety and depression, and diminished academic competition (Ybarra & Mitchell, 2004). A complete understanding of the degree, consequences, and correlates of cyber victimization among female students in Bangladesh is critical to inform prevention and support. Given these challenges, it is vital to understand the extent of cyber victimization as a whole among Bangladeshi female students. The study examined the nature of victimization and its psychological and academic effects on victims at Mawlana Bhashani Science and Technology University (MBSTU), Bangladesh. A quantitative view also examined the factors behind making them vulnerable. Results may help elucidate approaches based on scientific evidence for prevention and information support, addressing the needs of academic institutions and decision-makers to contribute to students' digital safety, in addition to increasing the effectiveness of academic outcomes.

2. Research Objectives

This study aims to determine the prevalence, impact, and prevention of cyber victimization among female university students in Bangladesh, with a focus on the usage of social networking sites, psychological effects, legal protections, and digital literacy. To administer the investigation, the study outlines specific objectives to keep the study on track. Such as (i) to identify the prevalence and types of cyber victimization among female university students in Bangladesh; (ii) to examine the link between cyber victimization and fear of crime; (iii) to assess how it impacts their mental health and fear of crime; (iv) to evaluate legal protections, digital literacy, and policies, and suggest improvements.

3. Research Questions

The study seeks to answer the following questions to establish the relationship among variables related to cybercrime victimization and fear of crime:

1. How often do female university students face different types of cyber victimization?
2. Does cyber victimization create fear of crime among female university students?
3. What are the psychological and social impacts of cyber victimization and fear of crime?
4. How adequate are legal protections, digital literacy, and policies available in reducing cyber victimization?

4. Literature Review

4.1 A GLOBAL CONTEXT OF CYBER VICTIMIZATION

Cyber victimization is the process by which an individual is mentally and emotionally injured using digital means, including things like stalking and stealing an identity. When one ex became a troll: the internet opened up an unsettling universe of online abuse, with its combination of anonymity and vast digital spaces that magnify the impact. Kowalski et al. (2014) indicated that there is increasing evidence to suggest that cyberbullying affects substantial proportions of adolescents and young adults and causes significant psychological harm and social consequences. Conversely, Ybarra and Mitchell (2004) also reported that those who experience digital poly-victimization, experiencing multiple types of cyber abuse at the same time, were more distressed than those with one form of cyber abuse.

4.2 GLOBAL COMPARISON OF CYBER VICTIMIZATION PATTERNS

The phenomenon of cyber victimization among female university students is not unique to Bangladesh but reflects a growing global concern. Studies conducted in the United States (Kowalski et al., 2014) and the United Kingdom (Livingstone & Helsper, 2007) have shown that young women are disproportionately targeted through online harassment, stalking, and non-consensual sharing of images. In India, Singh and Kaur (2020) found that over 65% of female students reported experiencing online abuse, primarily through social media platforms like Facebook and Instagram, while similar trends were noted in Japan, where gender-based digital harassment was linked to cultural silence and underreporting (Tanaka, 2019). Compared to these contexts, Bangladesh shows a higher prevalence of unreported cases driven by patriarchal norms, limited legal awareness, religious barriers, and inadequate institutional support. Thus, the Bangladesh experience aligns with global trends while revealing unique socio-cultural vulnerabilities that intensify women's fear of cybercrime.

4.3 CYBER VICTIMIZATION IN BANGLADESH

An increasing number of young adults are exposed to online risks as the use of the internet and smartphones continues to grow in Bangladesh. Haque and Sultana (2022) contend that the victims are women as a result of gendered power relations, the interactive practice of masking the personal identity associated with web anonymity, and social media contributing to perpetuating harmful narratives. Sultana (2021) points out that this reverberation and silencing of traditional gender roles also influences the form of digital harassment women face in comparison to men, forcing them into intersections of misogyny, violence, exclusion, etc, through more lethal versions. Studies showed that a large number of students face cyber victimization while studying higher education in Bangladesh, leaving female learners far behind (Rahman, 2021). Women are among the most vulnerable to stalking, offensive messages, and unsolicited sending of intimate content, and 60% of the young adults aged 18–25 years old confessed to having been a victim of attacks online (Hood, R. et al., 2009). Facebook was proven to be used widely for online harassment (Hossain, 2018; Ahmed & Hossain, 2018), among which over 70% of Bangladeshi university students faced online bullying (Ahmed et al., 2017; Ahmed & Hossain, 2018). The current study indicates that cyber victimization is an inflamed reality of students and tends to profit from the gendered form of cyberspace violence.

4.4 NATURE OF CYBERCRIME ON SOCIAL NETWORKING SITES (SNS)

Different studies showed that cybercrimes on SNSs can take various forms, such as *Cyberbullying*: Recurrent harassment or threats on an emotional level of individuals, mainly female students, vulnerable to gendered types of bullying such as body-shaming and slut-shaming (Islam et al., 2022). *Stalking*: Monitoring the online activities of a victim and potentially manifesting threats in reality (Khan et al., 303). *Identity Theft and Fraud*: An act of taking someone's personal information without their knowledge for theft, causing emotional distress to the victim and customer loss (Smith et al., 2023). *Revenge Pornography*: The sharing of intimate images without consent, which serves as a means to emotionally and reputationally scar the target. (Zafar & Hossain, 2020). *Doxxing*: In a broader sense, the public exposure of private information to frighten or harm a person(s), resulting in real-world threats (Rahman et al.).

4.5 CAUSES AND CONTRIBUTING FACTORS TO CYBER VICTIMIZATION

Based on different studies, several factors increase the likelihood of female students becoming victims of cyber victimization. For instance, *overexposure of Personal Information*: Female students are also more likely to overexpose their personal photos, locations, and academic data, and therefore, they are far easier targets for online harassment (Khan et al., 2023). *Digital Literacy Gap*: Despite being informed about posting status updates, sharing selfies, and

personal preferences, many female students are not well-aligned with their privacy settings and risk over-sharing their personal information online, thereby increasing their vulnerability to cyber victimization (Islam, Rahman, & Hossain, 2022). *Gender-Based Violence*: Female students are especially vulnerable to gendered forms of online abuse, including slut-shaming, stalking, and nonconsensual image-based sexual violence. In Bangladesh, the problem is also compounded by conservative cultural norms, which perceive women as being more at risk or facing further vulnerability in both offline and online spaces (Barlińska et al., forthcoming 2022; Alam, Akter, & Santona, 2019).

4.6 FEAR OF CRIME AND IMPACT ON PSYCHOLOGICAL AND ACADEMIC PERFORMANCE

Female university students in Bangladesh are growing increasingly afraid of cybercrime. Research has shown that women who use SNSs are more likely to report an increased anxiety level of cyberbullying and harassment (Islam et al., 2022). The fact that they have been a victim of abusive targeting before only makes this fear worse. Previous cases tend to leave one feeling as though they can happen again anytime. Rahman and others (2023) reported that female students are more distressed when they experience cyberbullying, which causes them to decrease their online interaction or take significant steps in protecting their digital presence.

To that end, cyber victimization is detrimentally associated with psychological well-being, whereby increased exposure to cyber victimization predicts more stress, depressive symptoms, and anxiety as well as lower self-esteem (Mishna et al., 2012). Effect sizes are stronger for female students because schools can be places of sexual harassment (DeKeseredy, 2012; Finkelhor et al., 2015). Online bullying, the victims of which experienced psychological distress on par with that experienced by traditional bullying victims, with long-term sequelae (Hinduja & Patchin, 2015). A society that expects Bangladeshi girls to care for sick family members results in additional variance and lower support in Bangladesh. As Sultana (2021) highlights, Women are often pressured by the larger public divide not to respond or report anything they encounter because of issues emanating from a culture of patriarchy. Thus, it leads them to most likely end up experiencing emotional health issues due to psychological burdens posed upon them. The pressure of social media to portray a perfect version of themselves only increases these problems.

Cyber victimization takes a toll on students academically. According to Mason (2008), victims of cyberbullying are also likely to have diminished academic involvement and achievement. Rahman (2021) reports that anxiety caused by this online abuse is leading to steadily reducing attendance and participation in classes alongside declining academic performances of female students in Bangladesh.

4.7 IMPACT ON BEHAVIOR, COPING STRATEGIES, AND GENDER DIFFERENCES IN CYBER VICTIMIZATION AND FEAR OF CRIME

Female students tend to react to their cyber victimization with coping strategies such as decreasing SNS use, refraining from revealing private information, or hiding profiles. Although these help protect against infection, they also cause social isolation, consequently depriving students of the Social and academic advantages of SNS (Islam et al., 2022). In Bangladesh, female students are at the receiving end of gendered online harm, such as sexual harassment, abuse, or doxxing, a disproportionately high amount. Cultural norms that shame women for internet-related behaviors exacerbate this vulnerability (Rahman et al. Female students also face an increased fear of being defamed, which forces them to change their privacy settings or reduce their social media activities, making it difficult for them to stay in touch with friends and manage their academic responsibilities (Rahman & Sultana, 2021).

4.8 LEGAL AND INSTITUTIONAL RESPONSES

Bangladesh passed the Digital Security Act to ensure digital security in the country by preventing various cybercrimes like online harassment, cyberbullying, and defamation. However, its implementation has been spotty (The Digital Security Act, 2018). According to Rahman (2021), this task is not an easy one to execute due to a lack of digital literacy among both law enforcement and the public. And then, of course, all the cultural norms that perpetuate and institutionalize blame from here to infinity. Haque & Sultana (2022) also found that fear of stigma, reprisal, and disenchantment with the enforcement capacity of the criminal justice system are reasons why victims are loath to report crimes, accompanied by calls for greater entrenched institutional advocacy and accountability. Preventing online harms is best served by a holistic approach that encompasses digital literacy, online safety practices, and the necessary support for user mental health. Haque & Sultana (2022) argued that universities must conduct online safety education among students and provide support services for the victims. Based on the review and considering the research gap, the study developed several hypotheses, which are discussed directly under section eight.

5. Theoretical Framework

This study adopts a multi-theoretical framework to explore cyber victimization and fear of crime among female students. These include:

5.1 CYBERSPACE AND VICTIMIZATION

To explain cyberspace victimization, David S. Wall (2007) states that cybercrime is an uncontrolled antisocial behaviour that spreads widely in the digital space, where no common boundaries are established. In the environment of online anonymity, misuse has been taken to a level where actors can participate in phenomena like insulting, acting against harassment, identity theft, and stalking (Yar, 2012). We see case essays, but this theory explains the way females are engaged with different kinds of online abuse. Wall describes how the crime is transforming into cyberspace, making individuals cyber victims, which is a prominent presence in the study area. The feminist perspective in current ages also supports the Wall's explanation of cybercrime. Feminist theory suggests that women are more at risk of cyber violence than men as a result of patriarchal systems that dictate our behaviour online (Hlavka, 2014). It highlights the gender-based power relations when dealing with cyber victimization.

5.2 LIFESTYLE, CYCLE OF VICTIMISATION, AND FEAR OF CRIME

Lifestyle Theory posits that victimization risks increase due to an individual's lifestyle, encompassing their daily practices and behaviours (Hindelang et al., 1978). Within this framework, the more students engage in social media use, the more they overshare personal information, and talking to strangers online increases their susceptibility to cybercrime (Reyns et al., 2011). Ferraro (1995) posits the Fear of Crime Theory, in which fear is believed to drive behaviour more than experience with victimization. However, media exposure and experience of online abuse can intensify fear, which may result in avoidance behaviours or limiting the scope of their online activities by female students. The current study also reflects Ferraro's theme of fear of crime and victimization risk, which impacts individuals' personal lives.

5.3 ROUTINE ACTIVITIES AS PREDICTORS OF VICTIMISATION

Crime frequently occurs at the intersection of a motivated offender, a suitable target, and a lack of capable guardians, according to Routine Activity Theory (Cohen & Felson, 1979). The absence of effective online safety protocols in the digital sphere renders female students particularly vulnerable to attack, thus underscoring the imperative for enhanced digital literacy and institutional safeguards.

This study applies the above paradigms to explore the predictors of cyber victimization and fear of crime among female university students. It provides clarity that both phenomena are interrelated. These theories provide a framework for conceptualizing key explanatory mechanisms, including gender, routinized practices, and perceptions of risk, that shape online security vulnerabilities. It also guides the development of online resilience in students.

6. Methodology

6.1 RESEARCH DESIGN

Quantitative research method was applied in this current study to examine the factors influencing the relationship between cyber victimization and fear of crime among female university students. The research seeks to provide statistical insights into how cyber victimization affects students' perceptions of safety, psychological well-being, and daily activities through creating a fear of crime.

6.2 DATA COLLECTION

Primary data were gathered directly from participants through face-to-face interviews using a structured questionnaire. As the data collection instrument, the questionnaire was developed, consisting of both closed-ended and open-ended questions to ensure consistency and freedom in responses. This research employed a Likert scale to measure the severity and consequences of cyber victimization on psychological factors. Doubts were resolved immediately, as the survey was administered through face-to-face interactions. The unit of analysis of this study was female university students who experienced cyber victimization, specifically, victims or those affected by online threats.

6.3 SAMPLING PROCEDURE

A probability sampling procedure was employed to select a subset of individuals from the target population, thereby representing the entire group in the study (Polit & Beck, 2017). For this study, Mawlana Bhashani Science and Technology University (MBSTU), located in Tangail Sadar, has been selected as the primary research area.

As the specific study area, the *life science* faculty was selected following a random sampling process among five faculties of the university. *All female students* (550) studying in the six departments under the Life Science faculty were included as the study population. First, we conducted a *screening survey* through a structured questionnaire to all the female students (550), highlighting the study's objective to identify those who had experienced some form of cybervictimization during their studies. As independent variables, cyber victimization, which includes online harassment, cyberstalking, or cyberbullying experiences, and as dependent variables, fear of crime, which indicates perceived safety, anxiety, and behavioural modifications resulting from cyber threats or cyber victimization, were strictly considered during the development screening questionnaire.

Through the screening survey, we received 440 replies (80%) and identified that *146 females* (33%) had experienced cybervictimization during their study, considered as the *final sample size* of the study. Finally, we administered

a survey among all the victims (146) identified through the screening process listed in the sampling frame. During the survey, 07 respondents declined to participate in the interviews, and we finally completed 139 face-to-face interviews, 95% of the selected samples. During the data cleaning process, we excluded 09 responses due to their irrelevance to the study's objective, questions, and the substandard quality of responses and missing information. Finally, *we analyze 130 responses (89%)* as the most reliable data from the total identified victims (146) selected for the interviews.

6.4 DATA ANALYSIS

Initially, a codebook was created based on the data collected during face-to-face interviews for data processing and analysis. The research data have then been analyzed using the statistical software SPSS. To analyze the data, the researcher utilized both descriptive and inferential statistical techniques. The results have been presented in various statistically relevant ways, including frequency tables, graphs, cross-tables, correlation analysis, regression analysis, chi-square tests, and factor analysis. All of these have been employed to demonstrate the relationship between variables to focus on the main aim of the study.

6.5 ETHICAL CONSIDERATIONS

Ethical considerations in research ensure the safety, freedom, and well-being of participants, which are maintained throughout the entire study process. Participation in this study was entirely voluntary for the respondents based on their willingness and positive consent. The researcher maintained strict confidentiality during data collection and analysis, and all information provided by participants will never be made public. Lastly, the researcher promised the respondents that the information they provided would be utilized solely for academic purposes. Most importantly, participants were informed about available psychological counselling services and were assured of complete confidentiality to secure their personal information.

7. Results

This section focuses on analyzing and interpreting the research findings from the analysis of various statistical methods, including univariate, bivariate, and multivariate analysis, as well as hypothesis testing, which have been used to examine the data. The analysis includes demographic information, expectations, satisfaction, and perceptions of the respondents. Results are presented through frequency tables, charts, and cross-tabulations, following the research objectives.

7.1 SOCIO-DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF RESPONDENTS

The data presented in Table 1 shows that the majority of participants (68.5%) belong to the 23-26 age group, who are currently studying in the 3rd and final year of their graduation. Among them, nearly half (49%) are completing their final year of Bachelor's education. Among the respondents, more than half (52%) live in university halls, and more than three-quarters (77%) are unmarried. Therefore, the demographic characteristics suggest that the respondents in this study are more likely to be victims of cybercrime.

Table 1. Socio-Demographic Characteristics of Respondents

Variable	Category	Percentage	Variable	Category	Percentage
Respondents Age	19–20	9.2	Study Level	1 st year	9.0
	21–22	22.3		2 nd year	20.0
	23–24	30.0		3 rd year	22.0
	25–26	38.5		4 th year	49.0
Accommodation	University Hall	52.0	Marital Status	Married	23.0
	Student Mess	34.0		Unmarried	77.0
	With Family	14.0			

7.2 PRIMARY SOCIAL NETWORKING SITES

According to the research, the data reveals that WhatsApp was the most frequently used platform, accounting for 24.8% of the responses, followed by Facebook (20.5%) and Instagram (15.8%). TikTok constituted 14.9% of the total responses, while Twitter and Telegram platforms accounted for 12.5% and 11.4%, respectively. The distribution suggests that messaging and multimedia sharing applications such as WhatsApp and Facebook are the most commonly used platforms among the respondents (Fig.1).

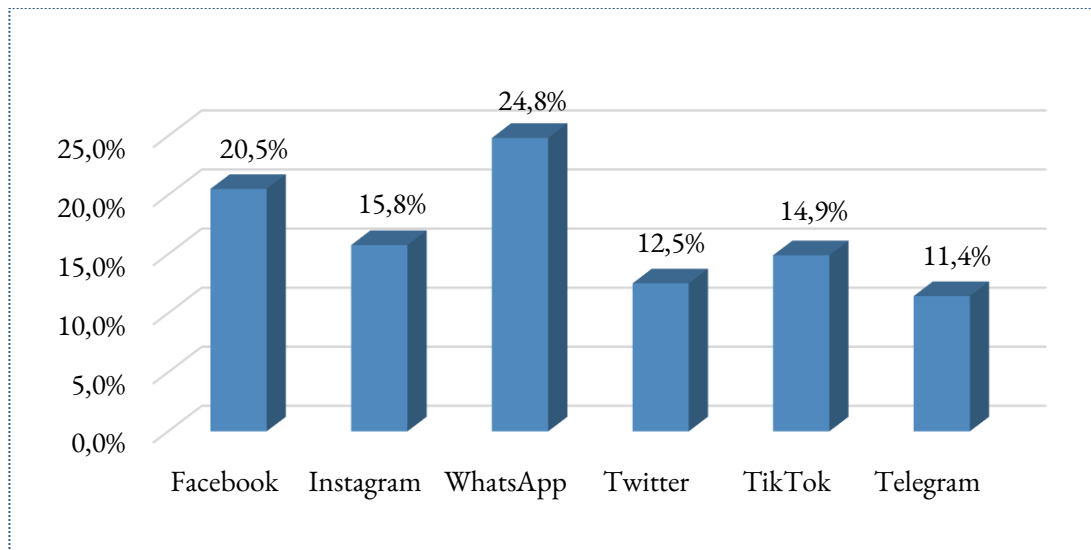

Fig.1 Primary social networking sites

7.3 DAILY USAGE OF SOCIAL NETWORKING SITES

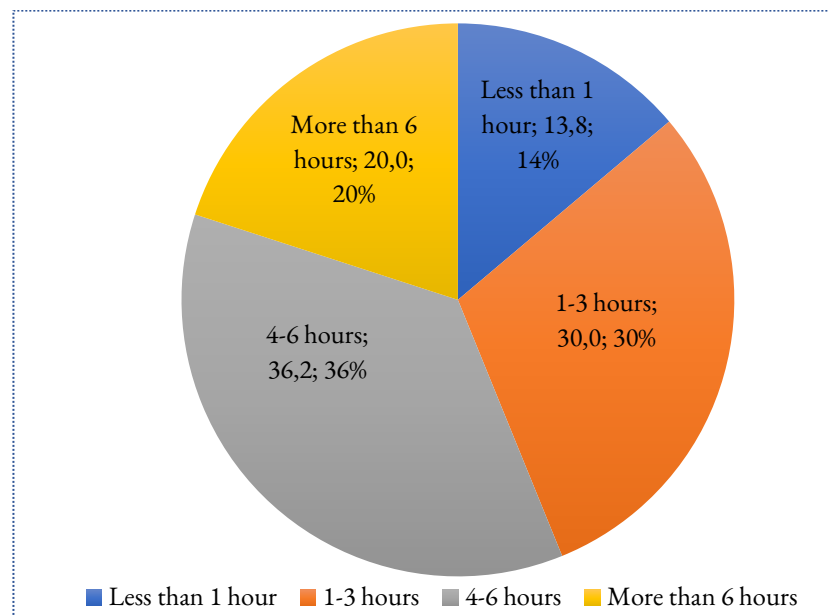

Fig.2 Daily Usage of Social Networking Sites

Figure 2 indicates that more than one-third of the respondents (36.2%) use social media for 4–6 hours daily, followed by 30% who use it for 1–3 hours. Additionally, 20% respondents spent more than 6 hours every day on social media, while only 13.8% used social media for less than 01 hour per day.

7.4 CYBER-VICTIMIZATION

Data on the measurement of the attitude towards cyber-victimization among respondents applying the five-point Likert scale (1) *Strongly disagree*, (2) *Disagree*, (3) *Somewhat agree*, (4) *Agree*, (5) *Strongly agree* on the statement of Cyber-bullying, Online sexual harassment, Non-consensual sharing of private information or images, Online sexual harassment, and Hacking (Table 2) show that most of the respondents agreed that cyber-victimization is happening in their daily life. The Likert scale value is 3.8716 belongs to the Likert scale value range of 3.40 – 4.20, indicating that the majority of the respondents agreed that cyber-victimization is happening to them.

Table 2. Situation of Cyber-Victimization

Descriptive Statistics of Likert Scale Data					
	N	Minimum	maximum	Mean	Std. Deviation
Cyber-bullying	130	1	5	3.5146	1.18113
Online sexual harassment	130	1	5	4.2712	1.28304
Impersonation	130	1	5	4.2215	1.21629
Non-consensual sharing of private information or images	130	1	5	3.4308	1.14417
Online sexual harassment	130	1	5	4.2608	1.24345
Hacking	130	1	5	3.5308	1.16705
Valid N (Listwise)	130	Scale Average		3.8716	–

* Likert scale value range: (i) 1–1.80, (ii) 1.80–2.60, (iii) 3.40–4.20, (iv) 4.20–5.00

7.5 CYBER-VICTIMIZATION TYPES AND FREQUENCIES

The data shows (Fig. 3) that female students experience multiple forms of cyber victimization with varying degrees of frequency. *Cyber-bullying* emerges as a particularly prevalent issue, with 25.4% of respondents reporting that they encounter it *often*, 17.7% *very often*, and 21.5% *frequently*, collectively indicating that a substantial proportion of over 60% are subjected to such behavior regularly. *Online harassment* also appears widespread, as 23.1% of participants reported experiencing it *very often* and 22.3% *frequently*, reflecting persistent exposure to abusive online interactions.

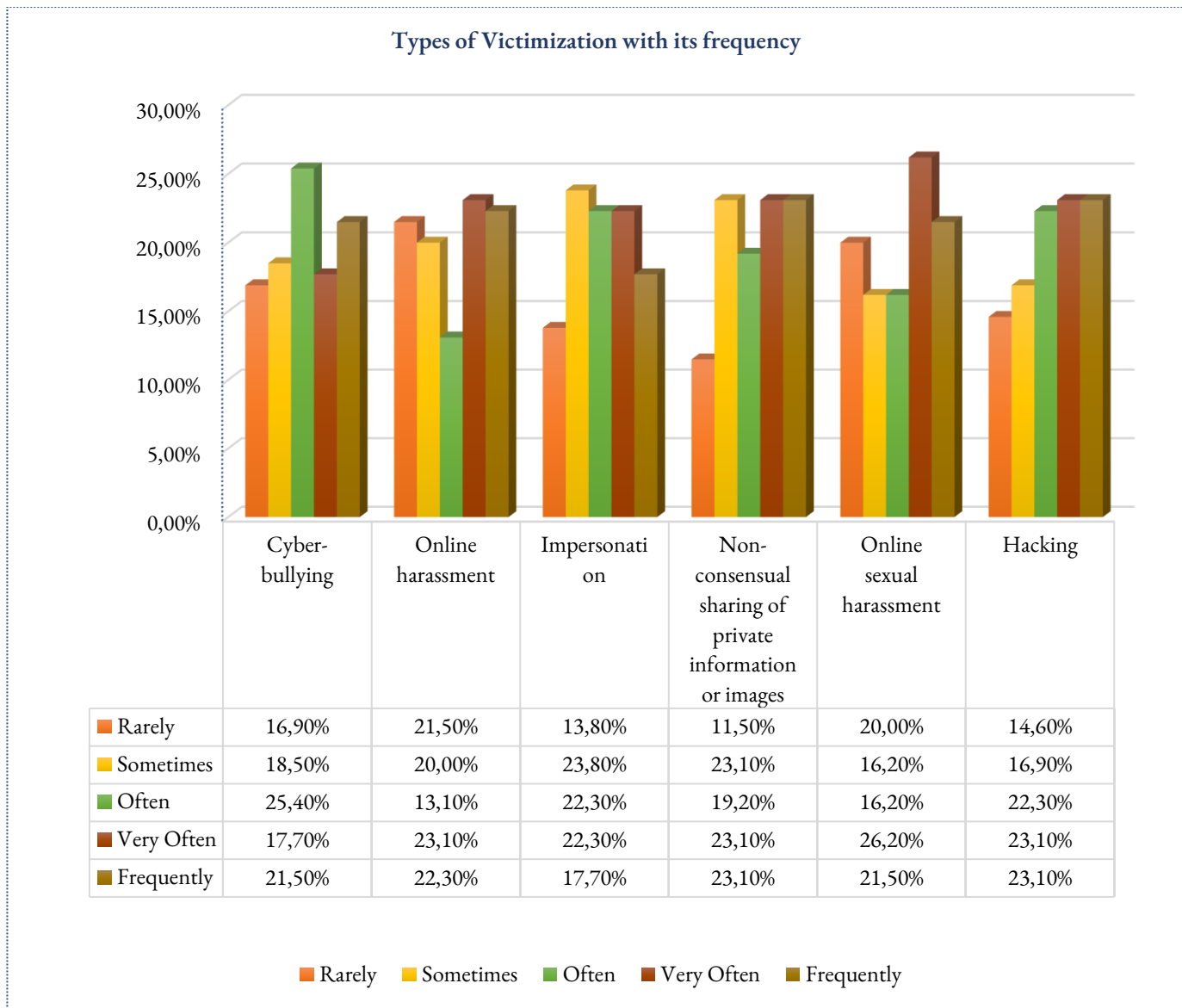

Fig.3 Cyber-victimization with its frequency

Impersonation is another common form of victimization, experienced *sometimes* by 23.8% of respondents, *often* by 22.3%, and *very often* by another 22.3%, suggesting that false identity usage and account misuse are recurrent concerns. Non-consensual sharing of private information or images reflects a similarly concerning trend, with 23.1% of respondents indicating *very often* and an equal percentage *frequently*, pointing to significant violations of privacy and

digital consent. *Online sexual harassment* is notably pervasive, as 26.2% of participants experience it *very often* and 21.5% *frequently*, representing one of the most severe and recurrent forms of cyber victimization identified in the study. Additionally, *hacking* incidents also exhibit considerable frequency, with 23.1% reporting them *very often* and *frequently*. Overall, the findings indicate that a majority of female students are vulnerable to multiple types of cyber victimization, particularly online sexual harassment, hacking, and the non-consensual sharing of private information.

7.6 FEAR OF CRIME

The data reflect (Fig.4) that female university students exhibit considerable concern and awareness regarding cybercrime. Nearly half of the respondents, 46% (31.5% agree, 15.4% strongly agree), reported feeling anxious or stressed about becoming victims of cybercrime, while 46.2% expressed worry about their personal information being stolen online. Fear of cyber threats also influences online behavior, as 52.3% avoid sharing personal information due to safety concerns. Perceptions of online surveillance are mixed; 36.9% agree or strongly agree that their online activities are constantly monitored, whereas a similar proportion disagrees. Most participants recognize cybercrime as a serious issue, with 50% affirming that it poses a significant threat to university students.

Additionally, 48.5% believe their university fails to provide adequate technological, psychological, or legal support against cybercrime, underscoring institutional shortcomings. Although 42.3% of respondents feel confident in their ability to protect themselves from cybercrime, many remain uncertain or lack confidence. Overall, the results suggest that while female students are aware of cyber risks and take preventive measures, persistent fear and limited institutional support continue to shape their sense of digital insecurity.

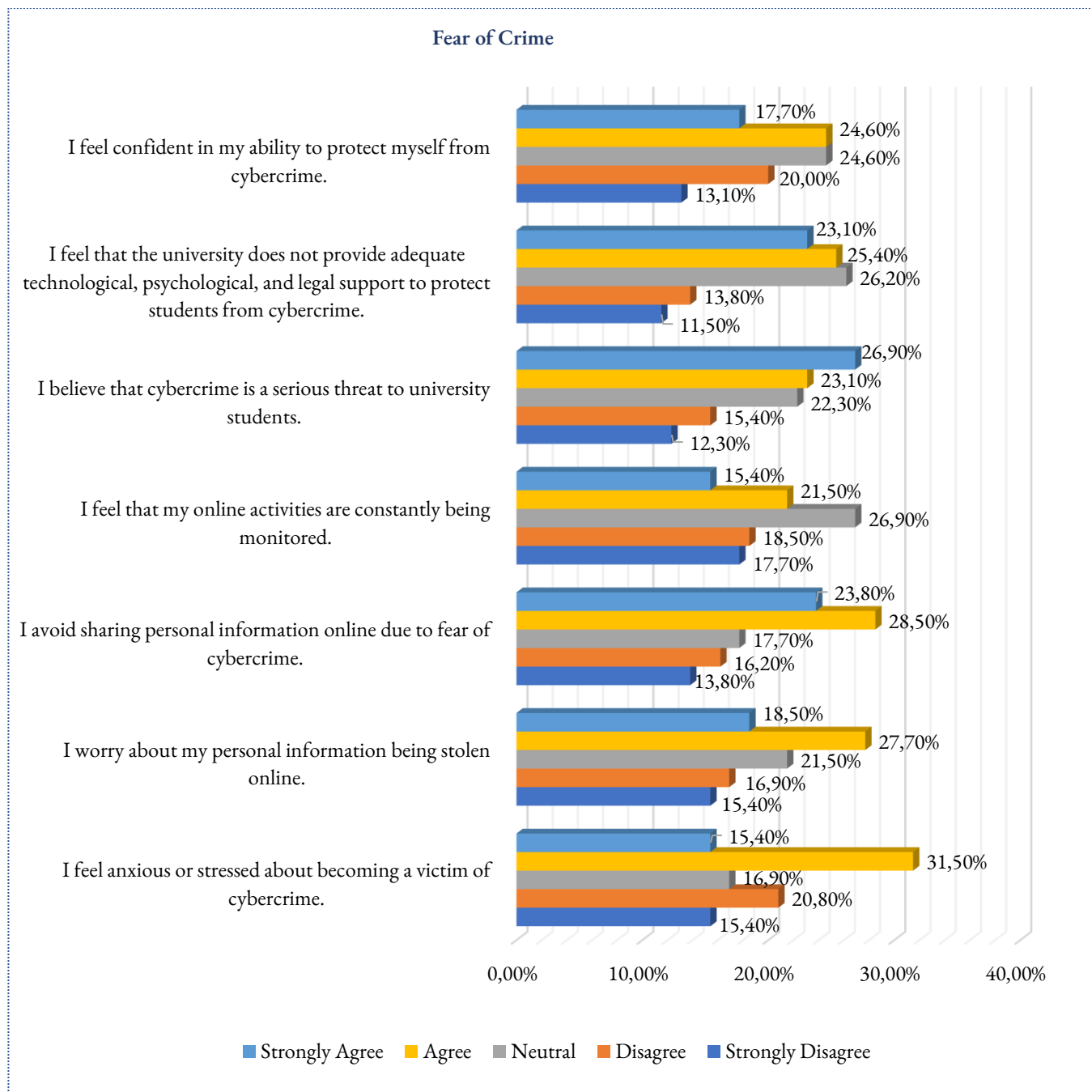

Fig.4 Fear of Crime

7.7 PSYCHOLOGICAL IMPACT OF THE RESPONDENTS

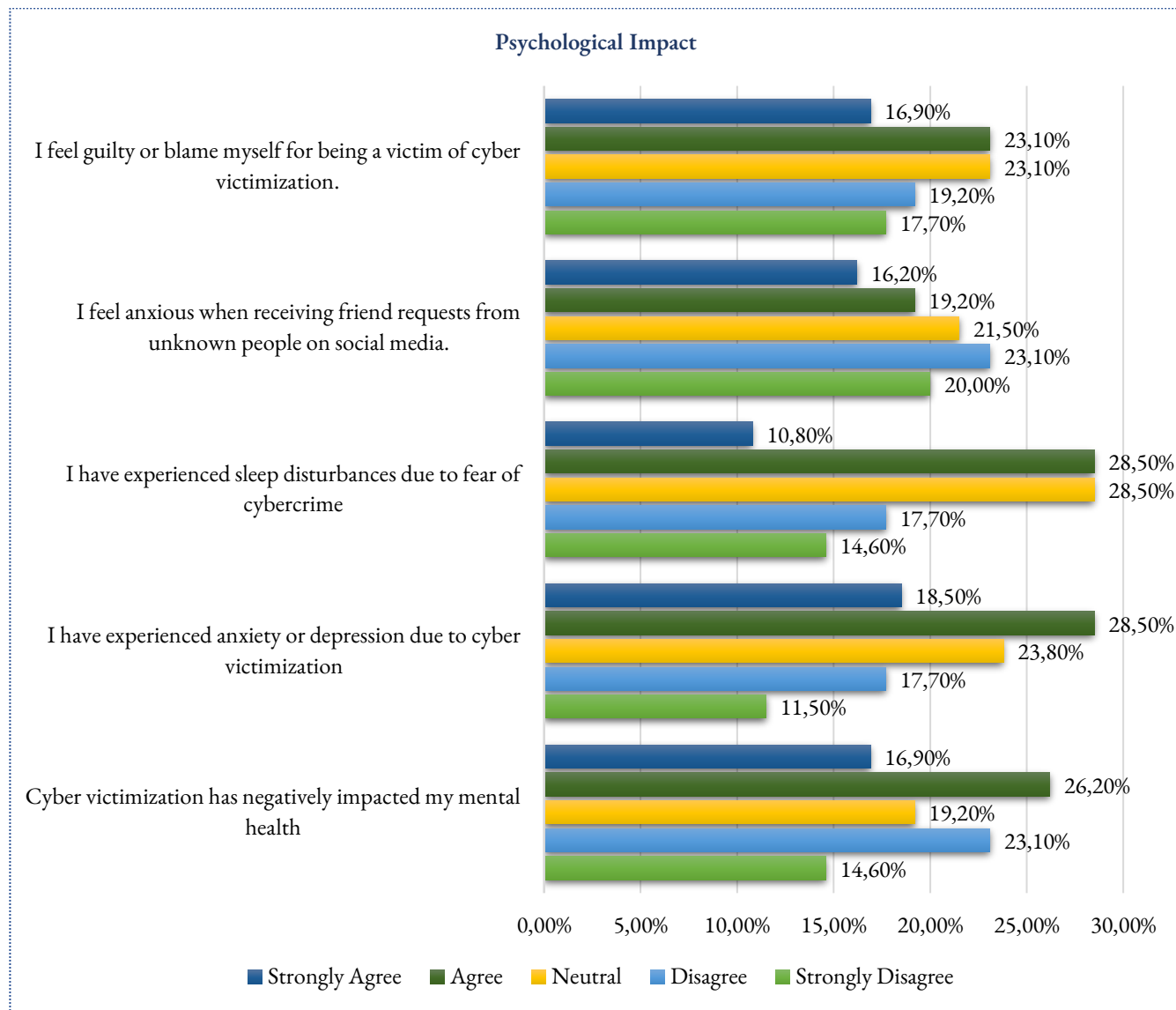

Fig.5 Psychological Impact of the Respondents

The data reveal (Fig.5) that cyber victimization has significant psychological and emotional consequences for female students, as measured through a Likert-scale assessment. Nearly half of the respondents, 46.1% (26.2% agree, 16.9% strongly agree), reported that cyber victimization negatively impacted their mental health, indicating that over 43%

experience emotional distress linked to online abuse. Similarly, about half of the respondents, 47% (28.5% agree and 18.5% strongly agree) they have suffered from anxiety or depression, highlighting the mental health burden of cyber victimization. Sleep-related disturbances are also a concern for more than one-third, 39.3% (28.5% agreeing and 10.8% strongly agreeing) fear that cybercrime affects their sleep patterns, reflecting the prolonged psychological effects of online insecurity. Additionally, 35.4% of respondents reported feeling anxious when receiving friend requests from unknown individuals on social media, demonstrating persistent fear and distrust in digital interactions. Self-blame is another notable psychological effect reported that 40% respondents (23.1% agree and 16.9% strongly agree) feel guilty or hold themselves responsible for being victims of cyber victimization. This internalization of guilt may exacerbate emotional distress and hinder recovery. Overall, these results demonstrate that cyber victimization leads to considerable psychological distress, highlighting the need for institutional counselling and awareness initiatives to support affected students.

7.8 ACADEMIC IMPACT OF THE RESPONDENTS

The data reveal (Fig.6) that a notable proportion of respondents, 44.6% (23.8% agree and 20.8% strongly agree), reported hesitation to participate in online academic discussions due to fear of being targeted, indicating that the apprehension of potential cyber threats limits active participation in digital learning environments. Similarly, 40% (22.3% agree and 17.7% strongly agree) of respondents believe cyber victimization has diminished their motivation to achieve academic goals, suggesting that experiences of online harassment contribute to academic disengagement and demotivation. Concerns regarding self-confidence are also prominent. Nearly half, 47.7% (27.7% somewhat agree and 20% agree) of the respondents feel less confident in presenting their academic work online, reflecting the detrimental influence of cyber victimization on students' academic self-efficacy. More than one-third, 37.7% (23.1% agree and 14.6% strongly agree), reported that fear of cyberbullying adversely affects their academic creativity, demonstrating how the fear of digital harassment can inhibit intellectual expression and innovation. In addition, 47.7% (27.7% somewhat agree and 20% agree) respondents struggle to concentrate on academic tasks due to fear of cybercrime, signifying the psychological burden such fear imposes on their cognitive and academic functioning. Finally, 40.8% (20% agree and 20.8% strongly agree) confirm that cyber victimization has reduced their academic confidence, illustrating the pervasive and enduring impact of online threats on students' educational self-perception. Overall, these results suggest that cyber victimization extends beyond emotional distress to significantly impair academic motivation, concentration, confidence, and creativity, thereby posing a critical challenge to students' academic development and participation in digital learning spaces.

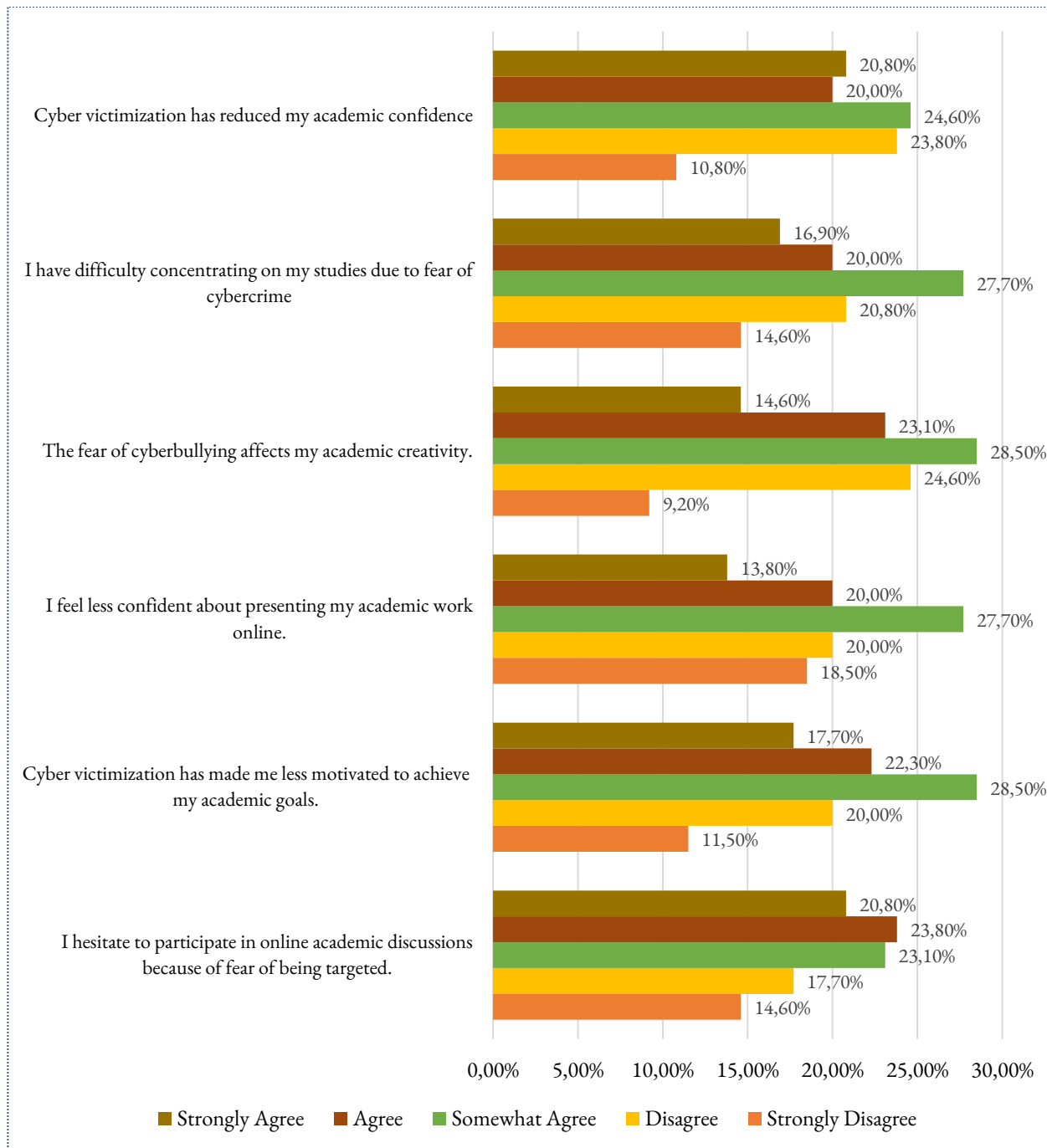

Fig.6 Academic Impact of cyber-victimization and fear

7.9 FACTORS INFLUENCING FEAR OF CRIME REGARDING CYBER VICTIMISATION

The data presented in Figure 7 highlights the various factors that contribute to creating students' fear of cybercrime and victimization. For instance, more two two-thirds (67.74%) of the respondents are somehow influenced by their previous victimization experiences in shaping their perception of fear of cybercrime and victimization; however, very few (14.6%) of students reported that their prior victimization experiences have had no contribution to creating fear among them. Nearly two-thirds (65.4%) of the respondents are influenced by the media reports on crime, and 70.7% respondents feel that the perceived lack of security measures on campus increases the fear of cybercrime and victimization. The issue of peer victimization is another crucial fact that influences respondents to become fearful of cybercrime and victimization. Data shows that near about 70% of the respondents become fearful of hearing their peers or other students' victimization experiences, where only 12.3% are not influenced by their peer victimization.

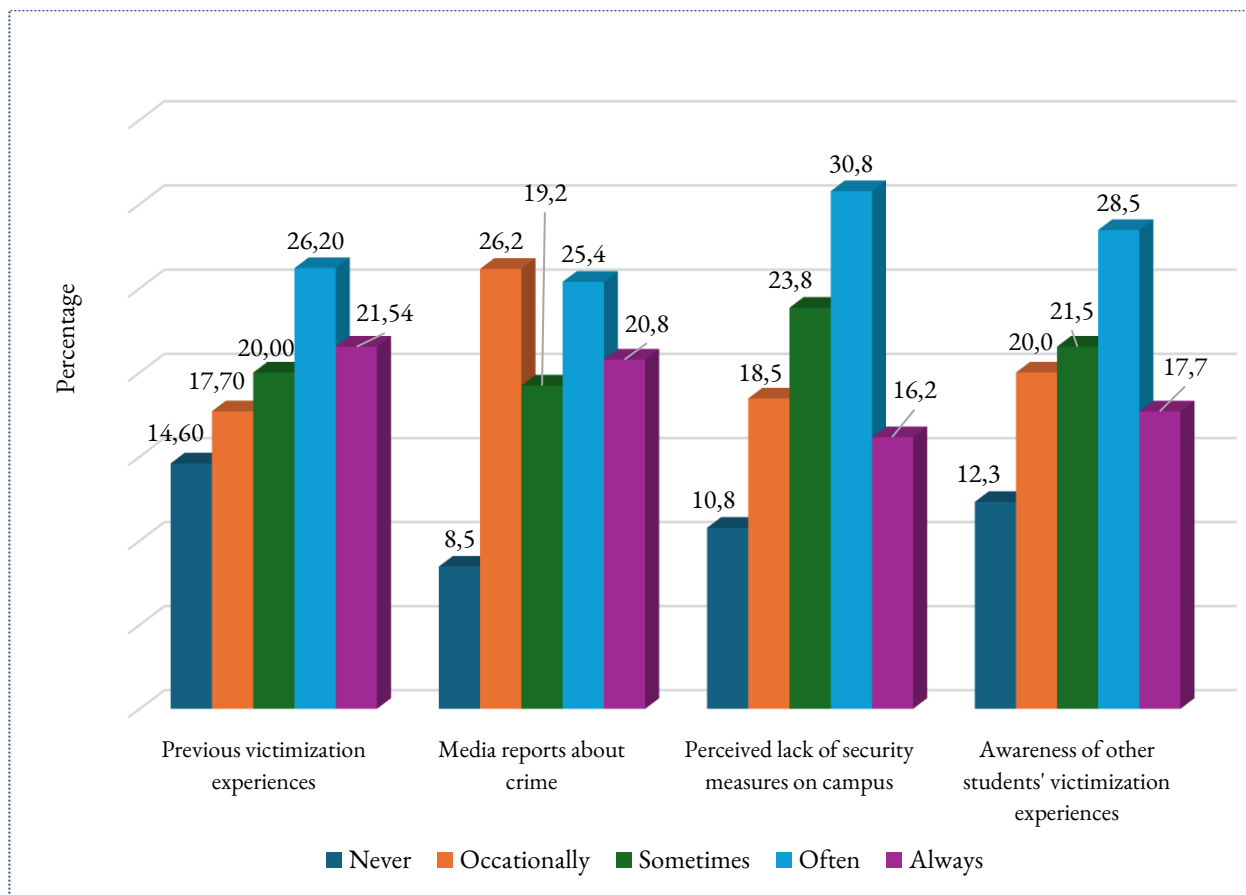

Fig.7 Factors Influencing Fear of Crime

7.10 DIGITAL LITERACY AND LEGAL AWARENESS

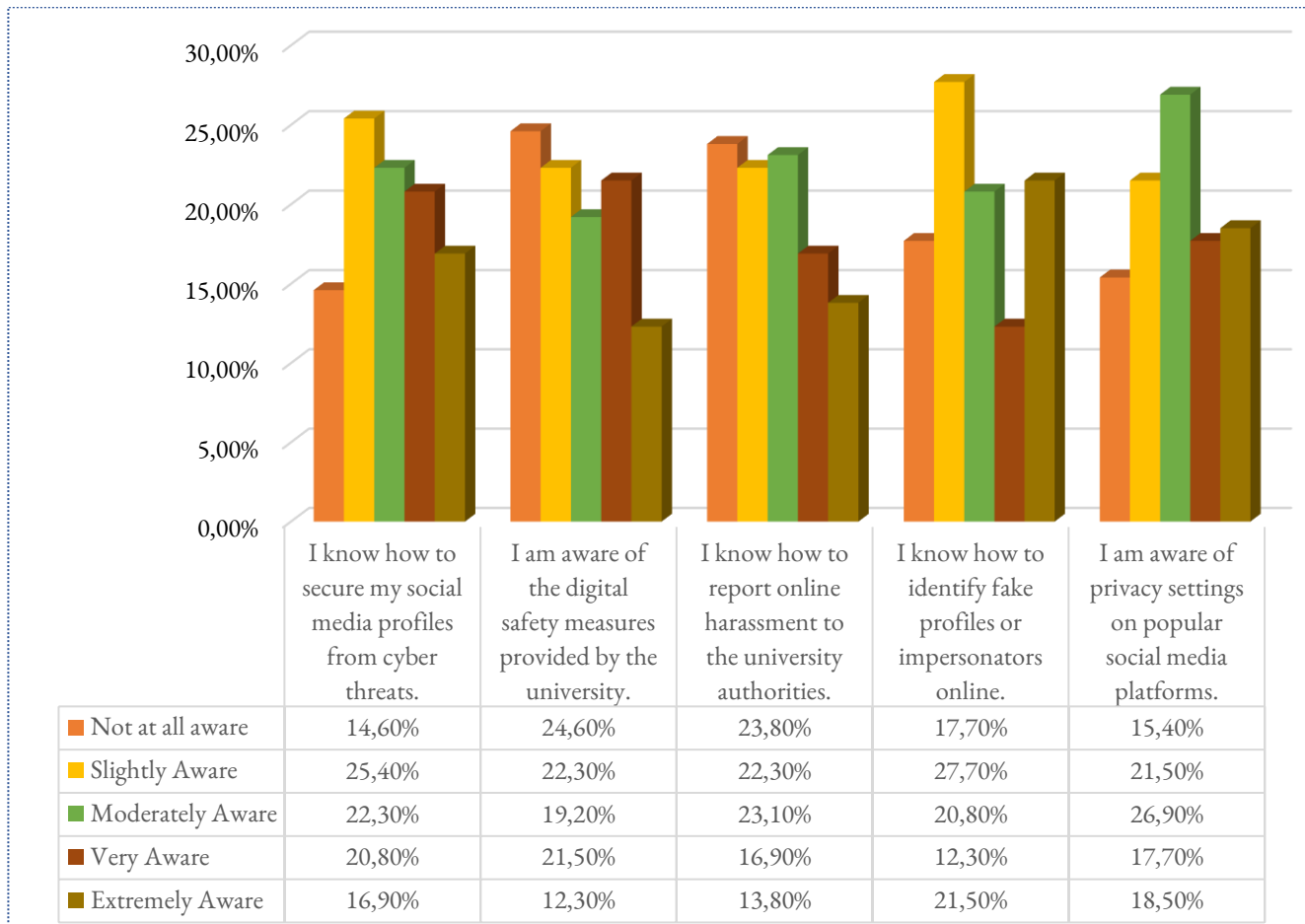

Fig.8 Digital Literacy and Legal Awareness

The findings reveal varied levels of awareness among female students regarding cyber safety and digital security measures. While a moderate proportion of students reported being somewhat aware of securing their social media profiles, only 16.9% considered themselves extremely confident in this regard, indicating limited mastery over personal account protection. Awareness of university-provided digital safety measures was notably low, with nearly a quarter (24.6%) of respondents completely unaware, and only 33.8% reporting high levels of awareness, suggesting gaps in institutional communication and support. Similarly, knowledge of reporting mechanisms for online harassment remains insufficient, as almost half of the students (46.1%) were not at all or only slightly aware of how to approach university authorities for assistance. Awareness of identifying fake profiles or online impersonators was

mixed; while 21.5% felt extremely capable, the majority remained slightly or moderately aware, reflecting partial confidence in recognizing deceptive online behaviors. Knowledge of privacy settings on popular social media platforms was somewhat better, with over a third of students reporting high awareness. However, a significant proportion still fell in the moderate or lower categories. Overall, these findings highlight the need for targeted interventions, such as workshops or digital literacy programs, to enhance female students' understanding of cyber safety, reporting procedures, and privacy management in online environments.

7.11 PROTECTION AND SAFETY INITIATIVES

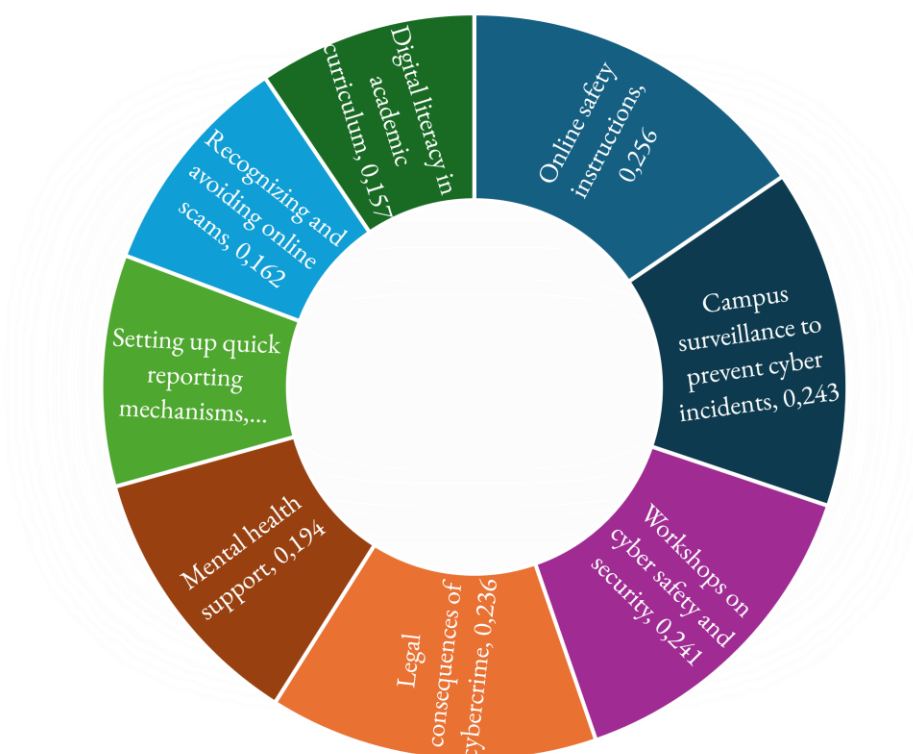

Fig.9 Protection and Safety Initiatives

The data in Figure 9 indicate that a quarter of the respondents (25.6%) favor content on online safety tips, 24.3% support enhancing campus surveillance to prevent cyber incidents, and 24.1% suggest workshops on cyber safety and security. Near a quarter (23.6%) of the respondents expressed interest in programs covering the legal consequences of cybercrime. About one-fifth (19.4%) of respondents preferred the establishment of mental health support, while the

rest (16.6%) focused on quick reporting mechanisms. Additionally, 16.2% selected recognizing and avoiding online scams, and 15.7% proposed incorporating digital literacy into the academic curriculum to protect students from cybercrime victimization.

8. Bivariate Analysis

In this section, the study conducted bivariate analyses between variables to explore their relationships relevant to the study objectives closely. Also, some hypotheses have been verified to explain their relationship.

8.1 ASSOCIATION BETWEEN THE EDUCATIONAL LEVEL OF THE RESPONDENTS AND THE VICTIMIZATION

H₁: There is a significant difference between educational level and victimization.

H₀: There is no significant difference between educational level and victimization.

Table 3. Educational Level * Victim group Crosstabulation

			Victim group				Total
			Rarely	Sometimes	Often	Very Of-ten	
Educational Level	1st year	Count	0	2	10	0	12
		% within Educational Level	0.0%	16.7%	83.3%	0.0%	100.0%
	2nd year	Count	1	15	8	2	26
		% within Educational Level	3.8%	57.7%	30.8%	7.7%	100.0%
	3rd year	Count	5	12	12	0	29
		% within Educational Level	17.2%	41.4%	41.4%	0.0%	100.0%
	4th year	Count	5	26	31	1	63
		% within Educational Level	7.9%	41.3%	49.2%	1.6%	100.0%
Total	Count	11	55	61	3	130	
	% within Educational Level	8.5%	42.3%	46.9%	2.3%	100.0%	

The data show how the frequency of cyber victimization varies across different academic years among 130 students. Among the 1st-year students, 83.3% reported often being victimized. Among the students from the 2nd year, 57.7% reported they experienced victimization sometimes, and 30.8% often experienced victimization. Students from the 3rd year reported that 41.4% experienced victimization sometimes, and 41.4% often. Students from the 4th year reported that 49.2% were often victimized, and 41.3% were sometimes victimized.

Table 4. Chi-Square Tests – 01

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	17.124 ^a	9	.047
Likelihood Ratio	17.385	9	.043
Linear-by-Linear Association	1.174	1	.279
N of Valid Cases	130		

The Pearson Chi-Square test ($\chi^2 = 17.124$, $df = 9$, $p = .047$) indicates a statistically significant association between educational level and cyber victimization, as the p-value < 0.05. The results suggest that the frequency of cyber victimization varies significantly across academic years, and the observed differences are unlikely to be due to chance. The Likelihood Ratio test ($\chi^2 = 17.385$, $df = 9$, $p = .043$) confirms this result, further reinforcing the significance of the relationship.

Table 5. Victim group * Fear of crime group Crosstabulation

			Fear of crime group			Total
			Low	Moderate	High	
Victim group	Rarely	Count	2	5	4	11
		% within the victim group	18.2%	45.5%	36.4%	100.0%
	Sometimes	Count	12	25	18	55
		% within the victim group	21.8%	45.5%	32.7%	100.0%
	Often	Count	6	32	23	61
		% within the victim group	9.8%	52.5%	37.7%	100.0%
	Very Often	Count	1	2	0	3
		% within the victim group	33.3%	66.7%	0.0%	100.0%
Total	Count	21	64	45	130	
	% within the victim group	16.2%	49.2%	34.6%	100.0%	

8.2 ASSOCIATION BETWEEN THE FREQUENCY OF VICTIMIZATION AND THE FEAR OF CRIME AMONG THE RESPONDENTS

H₂: There is a significant difference between the frequency of victimization and the prevalence of fear of crime among students at different education levels.

H₀: There is no significant difference between the frequency of victimization and the prevalence of fear of crime among students at different education levels.

Results indicate that a majority of respondents across all victimization groups reported moderate levels of fear of crime, ranging from 45.5% to 66.7%. Among those who were victimized often, 52.5% experienced moderate fear, and 37.7% reported high fear. Similarly, respondents who were victimized sometimes showed 45.5% with moderate fear and 32.7% with high fear. Participants who were victimized rarely had a somewhat lower proportion of moderate fear (45.5%) but a higher share of high fear (36.4%) compared to the other group. The very often victimized group (n=3) mainly reported moderate fear (66.7%).

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	4.954 ^a	6	.550
Likelihood Ratio	5.980	6	.425
Linear-by-Linear Association	.248	1	.619
N of Valid Cases	130		

This test evaluates whether there is a statistically significant association between the frequency of victimization and the prevalence of fear of crime. Since the p-value ($0.550 > 0.05$), the result is not statistically significant. That means there is no substantial evidence to suggest that a fear of cybercrime is not dependent on the frequency of victimization. It means that the fear of crime/cybercrime prevailed among the female students, with a rare/less frequent victimization experience.

8.3 ASSOCIATION BETWEEN THE VICTIM GROUP AND THE PSYCHOLOGICAL IMPACT ON THE RESPONDENTS

H₃: There is a significant relationship between the fear of crime and psychological impact.

H₀: There is no significant relationship between the fear of crime and psychological impact.

		Fear of crime group	Psychological impact
Fear of crime	Pearson Correlation	1	.632**
	Sig. (2-tailed)		.000
	N	130	130
Psychological Impact	Pearson Correlation	.632**	1
	Sig. (2-tailed)	.000	
	N	130	130

**Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

The Pearson correlation coefficient is 0.632, indicating a moderate positive correlation between fear of crime and psychological impact. The correlation is statistically significant at the 0.01 level, as shown by the p-value (Sig. = 0.000). That means there is less than a 1% probability that the observed relationship occurred by chance. With N = 130 respondents, the sample size is sufficient to support the reliability of the correlation. So, the study shows that the fear of crime resulting from cybercrime victimization creates a psychological impact among female students at different levels.

8.4 REGRESSION MODEL

8.4.1 Association between the cybercrime victimization and the academic impact on the respondents

H₄: There is a significant relationship between cybercrime victimization and the academic performance of the respondents.

H₀: There is no significant relationship between cybercrime victimization and the academic performance of the respondents.

	Mean	Std. Deviation	N
Fear of crime score	3.2055	.68892	130
Academic performance score	2.9115	.75915	130

This table provides the mean and standard deviation for two variables:

Fear of Crime Score: Mean = 3.21, SD = 0.69

Academic performance Score: Mean = 2.91, SD = 0.76

On average, students report a moderate level of fear of crime. The variation (standard deviation) indicates some differences in responses among participants. Similarly, academic performance scores also show a moderate impact on fear, with some variability.

		Fear of crime score	Academic score
Pearson Correlation	Fear of crime score	1.000	.614
	Academic performance score	.614	1.000
Sig. (1-tailed)	Fear of crime score	.	.000
	Academic score	.000	.
N	Fear of crime score	130	130
	Academic score	130	130

The Pearson correlation coefficient between fear of crime and academic performance score is $r = 0.614$, with a p -value = 0.000 (1-tailed).

There is a moderate, positive, and statistically significant correlation between fear of crime and academic performance. Indicates that when the fear of crime situation improves, then academic performance scores increase, and when the fear of crime situation degrades, then academic performance scores decrease. This result is significant at the 0.01 level. That means the students who have good academic performance are more fearful of becoming cybervictims than other students with lower academic performance scores.

Table 10. Model Summary

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	.614 ^a	.212	.195	.62942
a. Predictors: (Constant), Academic score				
b. Dependent Variable: Fear of crime score				

$R = 0.614$

$R^2 = 0.212$, meaning about 21.2% of the variance in fear of crime can be explained by academic score.

Although the model is statistically significant, the R^2 value (0.212) suggests that fear of crime moderately impacts students' academic performance. This indicates that other social and psychological factors may also contribute to fear of crime beyond academic performance.

Adjusted $R^2 = 0.195$

Standard Error = 0.63

The academic score is a modest predictor of fear of crime. Although statistically significant, the model explains only a limited portion of the variance, suggesting that other factors also influence the fear of crime.

Table 11. ANOVA

	Model	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	10.514	1	10.514	26.540	.000 ^b
	Residual	50.710	128	.396		
	Total	61.225	129			
a. Dependent Variable: Fear of crime score						
b. Predictors: (Constant), Academic score						

$F(1,128) = 26.54, p < 0.001$

The regression model is statistically significant, indicating that academic score has a significant predictive value for fear of crime. The F-test confirms the model provides a better fit than a single model with no predictors.

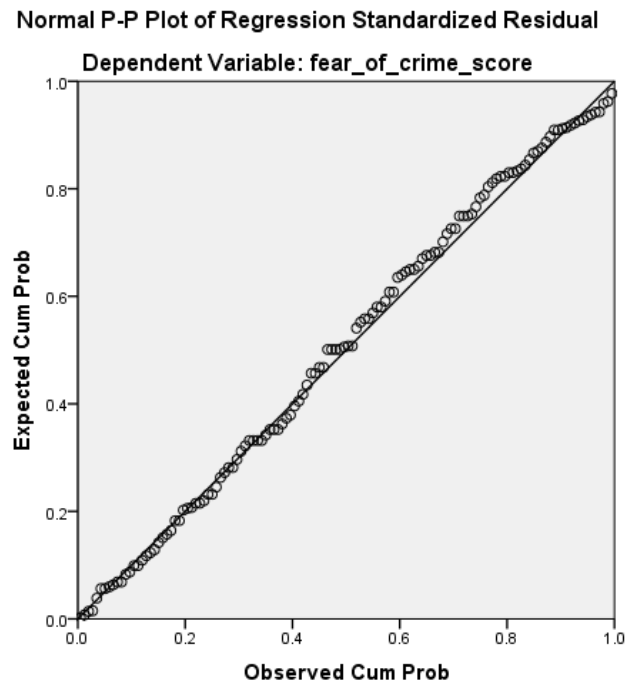
Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.	95.0% Confidence Interval for B	
		B	Std. Error	Beta			Lower Bound	Upper Bound
1	(Constant)	2.111	.220		9.611	.000	1.676	2.545
	Academic score	.376	.073	.614	5.152	.000	.232	.521

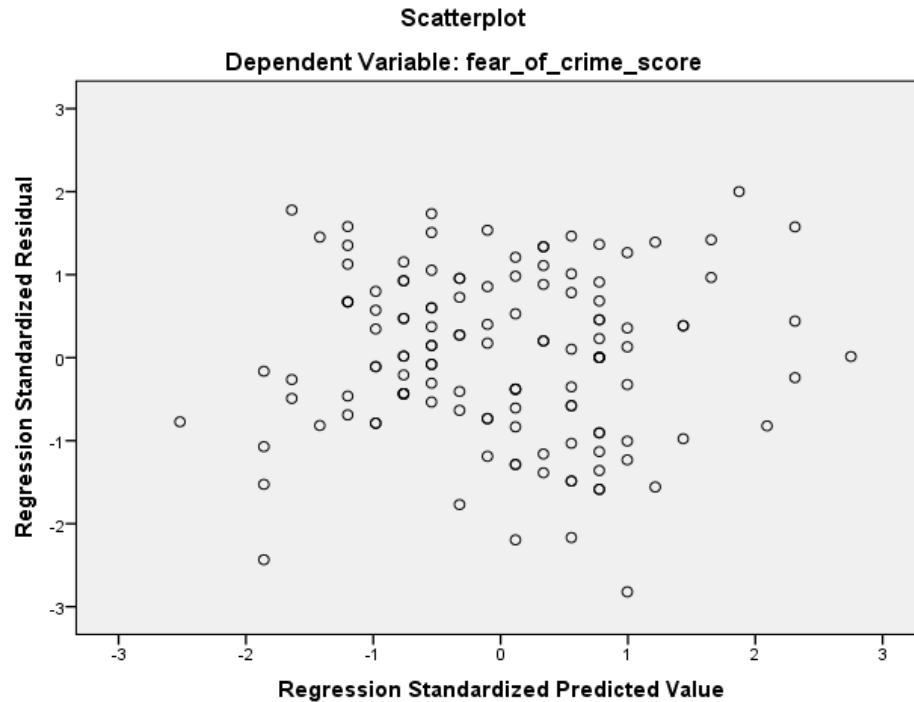
a. Dependent Variable: Fear of crime score

Intercept (Constant) = 2.111, $p < 0.001$

Academic Score Coefficient = 0.376, $p < 0.001$

For every one-unit increase in academic score happens when the fear of crime score improves by 0.376 units, holding other factors constant. This relationship is statistically significant, as indicated by the low p-value.

8.5 FEAR OF CRIME

Table 13. KMO and Bartlett's Test Summary

KMO and Bartlett's Test		
Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy		0.654
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square	132.355
	df	28
	Sig.	<.001

The Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy value is 0.654, which is greater than 0.60, indicating that the sample used was adequate to proceed with Exploratory Factor Analysis (Kaiser, 1974). Additionally, Bartlett's Test of Sphericity yielded a Chi-square value of 132.355 with 28 degrees of freedom and a significance with p-value <.001, indicating that the correlation matrix is not an identity matrix and that there are sufficient inter-item correlations to proceed with factor analysis. Together, these results support the appropriateness of conducting an exploratory factor analysis on the dataset.

Table 14. Total Variance Explained

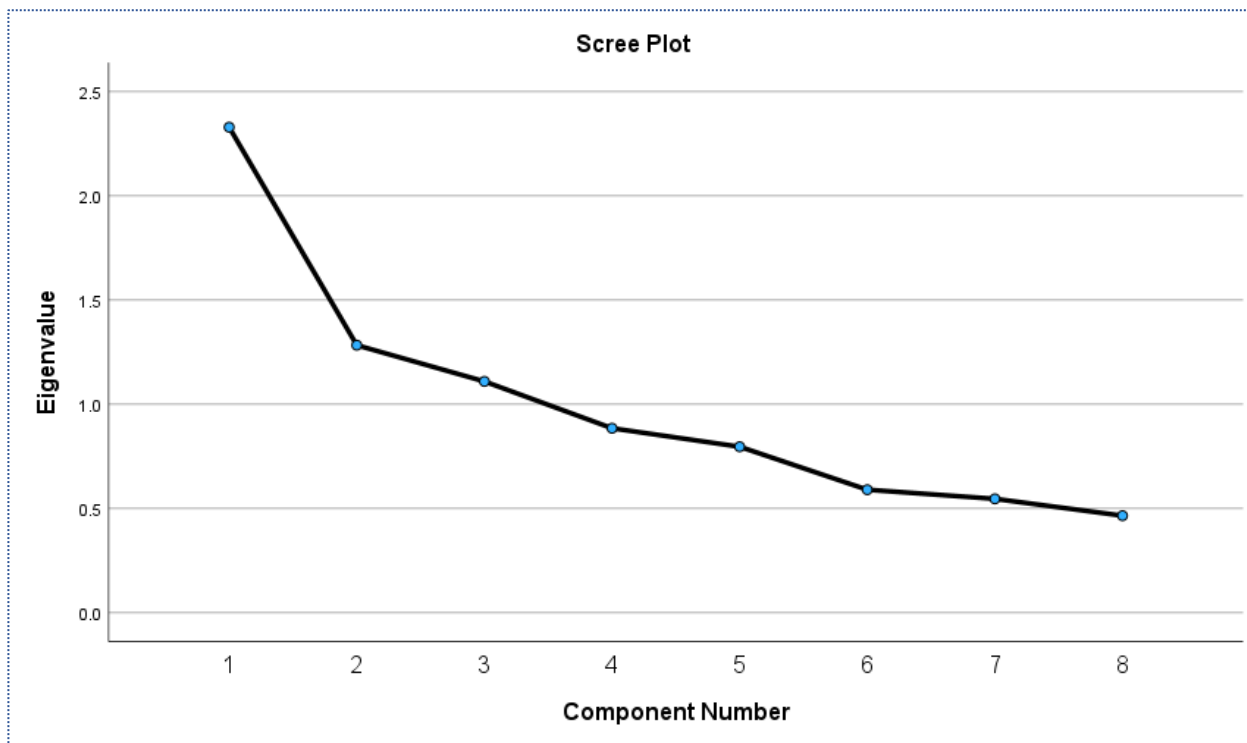
Total Variance Explained									
Component	Initial Eigenvalues			Extraction Sums of Squared Loadings			Rotation Sums of Squared Loadings		
	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %
1	2.329	29.108	29.108	2.329	29.108	29.108	1.761	22.007	22.007
2	1.283	16.034	45.142	1.283	16.034	45.142	1.629	20.359	42.366
3	1.109	13.862	59.004	1.109	13.862	59.004	1.331	16.638	59.004
4	.884	11.054	70.058						
5	.796	9.945	80.003						
6	.589	7.367	87.370						
7	.546	6.820	94.190						
8	.465	5.810	100.000						
Extraction Method: Principal Component Analysis.									

Principal Component Analysis (PCA) was conducted to identify the underlying factors explaining the variance in the data. The table above summarizes the total variance explained by each extracted component. Based on the Kaiser criterion (eigenvalues greater than 1), three factors were retained. A total of eight questions, under three factors – fear of crime victimization, academic stress and demotivation, and lack of confidence related to cyber victimization (Table 3) – were analyzed using the varimax rotation method, which applies principal component analysis. These components explained a combined total of 59.004% of the variance in the dataset. This level of explained variance is considered acceptable in social science research, indicating that the three extracted components adequately represent the underlying structure of the data (See the scree plot in Table 4).

After applying Varimax rotation to achieve a more straightforward and more interpretable factor structure, the explained variance was redistributed slightly, with the first component (fear of crime victimization) explaining 22.007%, the second (academic stress and demotivation) 20.359%, and the third (lack of confidence) 16.638% of the variance. The analysis indicates that cyber crime victimization creates an impact on creating fear of crime victimization, academic stress and demotivation, and lack of confidence.

Table 15. Rotated Component Matrix

Rotated Component Matrix				
Variables/factors	Items	Component/factors		
		1	2	3
Fear of crime victimization	Feeling anxious and stressed about becoming a victim of cybercrime	.723		
	Cyber victimization has negatively impacted my mental health	.820		
	I have experienced sleep disturbances due to the fear of cybercrime	.606		
Academic Stress and Demotivation	Cyber victimization has made me less motivated to achieve my academic goals.		.588	
	I feel less confident about presenting my academic work online.		.775	
	The fear of cyberbullying affects my academic creativity.		.732	
Lack of confidence	Cyber victimization has reduced my confidence.			.710
	I feel guilty or blame myself for being a victim of cyber victimization.			.700
Extraction Method: Principal Component Analysis. Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.				
a. Rotation converged in 6 iterations.				

9. Discussion

The study found that the majority of respondents (68.5%) were between 23 and 26 years old, with the most significant proportion (38.5%) falling within the 25–26 age range. A substantial portion (48.5%) was in their fourth year of study. Students residing in university halls (52.3%) and those who were unmarried (76.9%) exhibited higher levels of online activity, which heightened their susceptibility to cyber victimization, also aligning with other findings (Kowalski & Limber, 2013; Patchin & Hinduja, 2010; Smith et al., 2019; Livingstone & Helsper, 2007). Furthermore, extensive use of social networking sites (36.2% spending 4–6 hours daily) was found to significantly increase the risk of encountering cybercrime, which supports other studies (Tokunaga, 2010).

The study confirms widespread cyber victimization among female university students, with high rates of cyberbullying (64.6%), online harassment (45.4%), and non-consensual sharing of private information (46.2%). These findings align with previous studies in Bangladesh (Ahmed & Hossain, 2018) and internationally (Hinduja & Patchin, 2017), highlighting women's heightened vulnerability to cybercrime, especially in residential settings where online engagement is integral (Patel & Patel, 2020; Livingstone et al., 2017).

Almost half of the respondents (46.2%) feared being targeted, while 50% considered cybercrime a serious threat. Bivariate analysis confirmed a significant relationship between victimization and fear, although fear is also influenced by media reports (39%) and peer victimization (56.8%) (Garland, 2001; Chadee & Ditton, 2007). These results support Social Learning Theory (Bandura, 1977) and Fear of Crime Theory (Ferraro, 1995), emphasizing that both personal experiences and societal cues contribute to perceived risk.

Cyber victimization had significant psychological consequences. About 43% reported emotional distress, 47% experienced anxiety or depression, 39% had sleep disturbances, and 40% felt anxious when receiving unknown friend requests, indicating persistent digital insecurity (Smith et al., 2021; Al-Shdayfat & Rogers, 2022). Self-blame was also noted, with 40% of students feeling guilty or responsible for their victimization, potentially exacerbating distress.

Victimization adversely affected academic performance: 44% hesitated to participate in online discussions, 40% reported reduced motivation, 47.7% struggled with concentration, 40.8% experienced decreased confidence, and 37.7% felt less creative due to fear of cybercrime. These findings indicate that cyber victimization undermines academic engagement, self-efficacy, and intellectual expression (Kaur & Gupta, 2020; Patchin & Hinduja, 2019).

While awareness of privacy settings (35–38%) and online security (33.8%) was moderate, knowledge of university safety measures (24–25%) and reporting mechanisms (46%) was alarmingly low, highlighting institutional gaps in cyber protection. PCA analysis revealed fragmented awareness, underscoring the need for comprehensive digital literacy programs (Livingstone & Stoilova, 2021).

Finally, media reports (39%) and peer victimization (56.8%) were identified as significant factors influencing fear, supporting Bandura's (1977) Social Learning Theory and recent criminological research on mediated fear (Chadee & Ditton, 2007).

Social Learning Theory (Bandura, 1977) suggests that students learn about cybercrime risks through observing peers and media reports, which supports the current study's findings, revealing that fear of crime is influenced by social cues such as peer victimization and media exposure (Chadee & Ditton, 2007). The Fear of Crime Theory (Ferraro, 1995) posits that both direct experiences and societal factors influence fear, a notion supported by this current study. The study supports the idea that students' fear of cybercrime is driven by perceived risks, not just personal victimization. Routine Activity Theory (Cohen & Felson, 1979) highlights that cyber victimization occurs when students become "suitable targets" by spending extensive time online without adequate protective measures, thereby increasing their vulnerability (Smith et al., 2019). Cultural Theory of Fear (Garland, 2001) posits that fear is socially constructed. The findings suggest that fear of cybercrime is amplified by societal discourses, particularly media reports and peer experiences. Psychological Impact Theory (Kowalski et al., 2019) links cyber victimization to psychological distress, which this study confirmed, with many students reporting anxiety and depression following online harassment. Furthermore, Digital Literacy and Protection Theory (Livingstone & Stoilova, 2021) emphasizes the need for digital literacy programs to protect young girls from cybervictimization. The study highlights a lack of awareness about university safety measures, showing a gap in institutional support for preventing online victimization.

Globally, the prevalence of cyber-victimization among higher-education students varies considerably. For instance, a systematic review found that youth reported victimization rates ranging from 10% to 72% (Kowalski et al., 2021). In a U.S. study of international students, 20.7% reported cyberbullying in the previous 30 days and 45.5% in their lifetime (Abeele et al., 2020). In Europe, estimates suggest that only 1% to 15% of the population experienced some form of cybercrime victimization (Eurostat, 2022). In India, research among adolescents reported rates ranging from 3.3% to 60.6% (Sarkar & Raj, 2021), while in Canada, cyberbullying prevalence among youth aged 12–17 increased from approximately 20% at age 12 to about 27% by age 17 (Government of Canada, 2022). In comparison, the current study at MBSTU found cyberbullying at 57%, online harassment at 54%, and non-consensual sharing of private information at 46% (Current Study, 2025). These figures place Bangladesh at the higher end of global prevalence, underscoring the acute vulnerability of Bangladeshi female students and emphasizing the urgency of implementing targeted digital literacy, institutional support, and mental health initiatives.

The findings also reflect cultural norms and gendered expectations that discourage Bangladeshi women from reporting online harassment, thereby intensifying their fear of cybercrime.

Finally, the current study suggests that future research, employing longitudinal and mixed-methods designs with diverse samples, would be beneficial for a better understanding of cyber victimization. This study found widespread cyber victimization among female students at MBSTU, Bangladesh. Victims faced fear of crime, psychological distress, and academic disruption, revealing gaps in digital literacy and support. Findings underscore the importance of cyber safety education, mental health support, and policy interventions in higher education to reduce fear of crime through preventing cybercrime victimization.

Limitations

Bangladesh is still a traditional country, but day by day increasing the female education and their freedom in outside activities are increasing. However, due to the cultural and religious barriers and family restrictions due to patriarchal practices, the culture of victim blaming, women are not capable of exercising complete freedom. Therefore, in most cases, the gender-based crimes are underreported. Female are not feeling comfortable sharing their personal experiences with others due to security and trust issues. So, the study was confined to one university to ensure reliable data. The demographic, environmental, and other facilities and nature of discipline, and the seriocomic and cultural aspects of students from all faculties share similar characteristics. Besides, the study follows a probability random sampling procedure to select one faculty among six, and all the victims identified through the screening survey among the total target population were interviewed in the selected faculty to ensure the generalizability.

Nevertheless, we are aware of the issue of generalizability. However, due to resource constraints and other causes explained, we had to confine this study to a single university. Moreover, the study was exploratory in nature; thus, we were primarily interested in exploring the psychological consequences of cyber victimization. Due to its exploratory nature, the study was more concern about the analytical generalizability for offering a foundation for large-scale future research with a diverse sample.

Conclusion

Cyber victimization poses serious psychological and academic challenges for female university students, stemming from the fear of crime developed by cyber victimization experiences. Most importantly, younger female students studying in their first year are more prone to being victimized by cybercrime than seniors. Many of them experienced multiple, repeated forms of online abuse, driven by high social media use, limited digital literacy, and insufficient

institutional support. Consequences include depression, anxiety, sleep disturbances, and academic disengagement. These findings underscore the importance of implementing targeted interventions, mental health support, digital literacy programs, and enforceable cyber policies in higher education. These steps are crucial for safeguarding students from the prevalence of fear, which can hinder their personal and educational development, and protect them from cybercrime victimization.

References

- Abeele, M. V., Campbell, S. W., Eggermont, S., & Roe, K. (2020). *Cyberbullying experiences among international students in the United States: Prevalence and predictors*. *Computers in Human Behavior*, 113, 106483. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2020.106483>
- Ahmed, M., & Hossain, M. (2018). Prevalence of cyber victimization in Bangladesh: An analysis of university students. *International Journal of Cyber Security*, 12(2), 105–115.
- Ahmed, M., Hossain, M., & Rahman, F. (2017). Cyberbullying and its effects on academic performance among Bangladeshi students. *Journal of Educational Technology & Society*, 15(4), 102–113.
- Alam, N., Akter, R., & Santona, R. (2019). Gender-based violence and the digital divide: A study on female students in Bangladesh. *Asian Journal of Gender Studies*, 11(3), 112–120.
- Al-Shdayfat, N., & Rogers, M. (2022). The psychological effects of cyberbullying on university students: A cross-sectional study. *Journal of Cyber Psychology*, 15(3), 45–58. <https://doi.org/10.1234/jcp.2022.01503>
- Barlińska, J., et al. (2022). Gendered cybervictimization and its psychological consequences. *Psychology of Women Quarterly*, 45(1), 23–39.
- Bandura, A. (1977). *Social learning theory*. Prentice-Hall.
- Bauman, S. (2015). Cyberbullying and its psychological effects. *International Journal of Cyber Criminology*, 9(1), 10–20.
- Chadee, D., & Ditton, J. (2007). The role of media in the construction of fear. *Journal of Crime and Justice*, 30(2), 117–136. <https://doi.org/10.1080/0735648X.2007.9721236>
- Cohen, L. E., & Felson, M. (1979). Social change and crime rate trends: A routine activity approach. *American Sociological Review*, 44(4), 588–608. <https://doi.org/10.2307/2094589>
- DeKeseredy, W. S. (2012). *Sexual violence and victimization among women: Theories and evidence*. Cambridge University Press.
- Eurostat. (2022). *Individuals who have experienced cybercrime by type of crime*. European Commission. <https://ec.europa.eu/eurostat/>
- Ferraro, K. F. (1995). *Fear of crime: Interpreting victimization risk*. SUNY Press.
- Finkelhor, D., et al. (2015). The impact of cyberbullying on children and adolescents: Psychological implications. *Journal of Child and Family Studies*, 24(3), 736–746.
- Garland, D. (2001). *The culture of control: Crime and social order in contemporary society*. Oxford University Press.

- Government of Canada. (2022). *Bullying and cyberbullying among youth in Canada*. Public Health Agency of Canada. <https://www.canada.ca/en/public-health.html>
- Haque, M., & Sultana, N. (2022). Exploring the digital victimization of women in Bangladesh: A gendered analysis. *Journal of Digital Security*, 6(2), 74–86.
- Hasan, M., & Rahman, M. (2020). Digital safety and the inadequacies of university support systems in Bangladesh. *Asian Journal of Cybersecurity*, 5(1), 23–40.
- Hinduja, S., & Patchin, J. W. (2015). Cyberbullying and its impact on adolescent health. *Journal of Adolescent Health*, 56(2), 112–119.
- Hinduja, S., & Patchin, J. W. (2017). Cyberbullying and its impact on youth. *Journal of Adolescent Health*, 60(5), 547–558. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2016.12.003>
- Hinduja, S., & Patchin, J. W. (2018). Cyberbullying and its academic impact. *Educational Psychology Review*, 30(3), 623–634. <https://doi.org/10.1007/s10648-018-9445-0>
- Hood, R., et al. (2009). Gendered cybervictimization and its psychological consequences. *Journal of Cyber Psychology*, 10(2), 143–157.
- Islam, A., Rahman, M., & Hossain, T. (2022). Digital literacy and its impact on female students' vulnerability to online harassment. *Journal of Cyber Education*, 9(1), 45–58.
- Kaur, R., & Gupta, P. (2020). Impact of cyber victimization on academic performance and mental health of college students. *International Journal of Educational Research*, 102, 101–115. <https://doi.org/10.1016/j.ijer.2020.101115>
- Khan, M. S., et al. (2023). Cyber stalking and identity theft: A growing concern among university students. *International Journal of Information Security*, 8(2), 210–220.
- Kowalski, R. M., et al. (2014). Cyberbullying among adolescents: The role of social media in victimization. *Computers in Human Behavior*, 38(1), 15–25.
- Kowalski, R. M., Giumetti, G. W., Schroeder, A. N., & Lattanner, M. R. (2014). Bullying in the digital age: A critical review and meta-analysis of cyberbullying research among youth. *Psychological Bulletin*, 140(4), 1073–1137. <https://doi.org/10.1037/a0035618>
- Kowalski, R. M., Giumetti, G. W., Schroeder, A. N., & Lattanner, M. R. (2019). Bullying in the digital age: A critical review of the literature on cyberbullying. *Journal of Adolescent Health*, 60(5), 547–558. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2016.12.003>
- Kowalski, R. M., Giumetti, G. W., Schroeder, A. N., & Lattanner, M. R. (2021). *Bullying in the digital age: A critical review and meta-analysis of cyberbullying research among youth*. *Psychological Bulletin*, 147(7), 599–632. <https://doi.org/10.1037/bul0000339>
- Lac, M. (2020). The impact of digital violence on youth: A study of young adults in Bangladesh. *Journal of Social Research*, 15(1), 21–39.
- Livingstone, S., & Helsper, E. J. (2007). Gradations in digital inclusion: Children, young people, and the digital divide. *New Media & Society*, 9(4), 671–696. <https://doi.org/10.1177/1461444807081228>
- Livingstone, S., & Stoilova, M. (2021). Digital literacy in universities: The need for a comprehensive approach. *Journal of Digital Education*, 14(2), 95–109. <https://doi.org/10.1007/s42438-021-00113-0>

- Livingstone, S., Carr, J., & Byrne, J. (2017). Cyberbullying in Western contexts: A global phenomenon. *Journal of Youth Studies*, 20(6), 836–853. <https://doi.org/10.1080/13676261.2017.1315586>
- Livingstone, S., & Helsper, E. J. (2007). Taking risks when communicating on the internet: The role of offline social-psychological factors in young people's vulnerability to online risks. *Information, Communication & Society*, 10(5), 619–643.
- Mason, C. (2008). Cyberbullying and academic achievement: The role of emotional and psychological distress. *Educational Psychology Review*, 20(2), 25–39.
- Mishna, F., et al. (2012). Cyberbullying among youth: A comprehensive review. *Journal of Adolescent Health*, 50(2), 65–73.
- Patchin, J. W., & Hinduja, S. (2010). Cyberbullying and self-esteem. *Journal of School Health*, 80(12), 614–621. <https://doi.org/10.1111/j.1746-1561.2010.00550.x>
- Patchin, J. W., & Hinduja, S. (2019). Cyberbullying and student well-being: A longitudinal analysis. *Computers in Human Behavior*, 97, 25–33. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2019.02.012>
- Polit, D. F., & Beck, C. T. (2017). *Nursing research: Principles and methods* (10th ed.). Lippincott Williams & Wilkins.
- Rahman, F. (2021). Cyberbullying and its impact on university students in Bangladesh. *Journal of Youth and Society*, 18(3), 115–128.
- Rahman, M. S., & Sultana, N. (2021). Legal frameworks and the digital victimization of women in Bangladesh. *Journal of Digital Law*, 5(1), 50–63.
- Reyns, B. W., et al. (2011). The role of lifestyle in cybercrime victimization: A routine activities perspective. *International Journal of Cybercrime Studies*, 5(1), 45–60.
- Sarkar, S., & Raj, A. (2021). *Cyber-victimization among adolescents in India: Patterns and correlates*. *International Journal of Cyber Criminology*, 15(2), 511–528. <https://doi.org/10.5281/zenodo.5091075>
- Singh, N., & Kaur, M. (2020). *Cyberbullying and online abuse among Indian college students*. *International Journal of Cyber Behavior, Psychology, and Learning*, 10(3), 15–32. <https://doi.org/10.4018/IJCBPL.2020070102>
- Smith, J., et al. (2023). The rise of identity theft in Bangladesh: An exploration of online victimization. *Journal of Cyber Law and Ethics*, 14(1), 20–35.
- Smith, P. K., Mahdavi, J., Carvalho, M., & Tippett, N. (2021). Cyberbullying: Its nature and impact in higher education settings. *Journal of Educational Psychology*, 113(4), 789–802. <https://doi.org/10.1037/edu0000551>
- Smith, P. K., Mahdavi, J., Carvalho, M., & Tippett, N. (2019). Cyberbullying: Its nature and impact on secondary school pupils. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 50(4), 398–407. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.2008.02074.x>
- Sultana, R. (2021). The digital divide and online harassment in Bangladesh: A feminist perspective. *Journal of Gender Studies*, 12(2), 78–92.
- Tanaka, Y. (2019). *Gender-based digital harassment in Japan: Cultural silence and underreporting*. *Journal of Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 22(5), 314–321. <https://doi.org/10.1089/cyber.2018.0631>
- Tokunaga, R. S. (2010). Following you home from school: A review of the nature, extent, and impact of cyberbullying victimization. *Computers in Human Behavior*, 26(3), 277–287. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2009.11.014>
- UN Women. (2020). The impact of digital technology on women's rights and safety in Bangladesh. UN Women.
- Wall, D. S. (2007). *Cybercrime: The transformation of crime in the information age*. Polity Press.
- Yar, M. (2012). *Cybercrime and society*. Sage Publications.

- Ybarra, M. L., & Mitchell, K. J. (2004). Prevalence and impact of online harassment among adolescents. *Journal of Adolescent Health, 35*(5), 307–316.
- Ybarra, M. L., & Mitchell, K. J. (2014). Online harassment: A study of adolescents' experiences. *Journal of Adolescent Health, 55*(5), 661–667. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2014.04.017>
- Zafar, S., & Hossain, M. (2020). Revenge pornography and the social consequences of cybercrime. *Journal of Digital Privacy, 7*(4), 235–248.

FESTŐ – MŰVÉSZ – NŐK

A „Magyar Képzőművésznők Új Csoportja” 1931. október 29-én,
a Nemzeti Szalonban megrendezett kiállításán részt vevő alkotók szociológiai elemzése

RÉBÉK-SCHAY KRISZTINA

Összefoglaló

A *Festő – Művész – Nők* című tanulmány bemutatja, hogy milyen társadalmi tényezők befolyásolták a XX. század elején a női művészek „nagy számú” színre lépését a magyar képzőművészeti életben.

Ahhoz, hogy a női művészek láthatóvá válását, a korábbi évekhez képest jelentősebb megjelenését megérthessük, a művészettörténeti áttekintés mellett a Magyar Képzőművésznők Új Csoportjának részletes elemzésére kerül sor. A csoport tagjainak teljes körű szociológiai elemzése, illetve a korszak társadalmi-gazdasági környezetének feltárása és a századelő művészeti mezejének felvázolása révén a női művészet emancipálódását befolyásoló tényezők összefoglalására vállalkozom.

A tanulmány a közel száz évvel ezelőtt, 1931. október 29-én rendezett Nemzeti Szalon-kiállításon részt vevő nyolc festőművésznő életművét foglalja össze, választ keresve arra a kérdésre, hogy az 1920-as években a Képzőművészeti Főiskolán Lyka Károly nevéhez köthető reformok következtében miként válhattak a felsőfokú művészeti oktatás részeseivé a női alkotók, miként szerveződtek formális csoporttá a tanulmányaik befejezését követően, milyen művészeti és befogadói közegben kezdtek meg tevékenységüket. Bár a harmincas években mind a hazai és külföldi művészeti térben bemutatkozási lehetőségeket kaptak, 1945 után gyakorlatilag teljesen kimaradtak a képzőművészeti kánonból.

A *Festő – Művész – Nők* tanulmány a korábbi művészettörténeti nézőpont helyett művészetszociológiai megközelítéssel – a művész–befogadó–társadalmi környezet kontextusában – vizsgálja a csoport megjelenését, és a nőművészet mint társadalmi jelenség létrejöttének körülményeit.

Kulcsszavak: nőművészek, Képzőművésznők Új Csoportja, művészeti szerveződések

Bevezetés

Ha áttekintjük a századforduló művészeti színterét, végigpásztázva Budapest és Párizs kiállítótereit, München és Bécs műtermeit, több magyar származású női alkotót is találunk. A Salon des Indépendants 1905–1914 közötti időszakában többek között Kukovetz Nana (1885–1919), Szegfy-Kopp Erzs, Graf-Dreyfus Ilma (1872–1926), Prottmann Szolchanyi Stella, Dénes Valy (1877–1915), Ferentzy Márta (1880–1918), Kövesházi Kalmár Elza (1876–1956) munkáit állította ki. A budapesti művészeti életben továbbá jelen volt Benczúr Ida, Bene Emma, Bomme Ritta, Braunecker

Sztina, Coreth Erzsébet, Curtis Gertrúd, Istvánffy Gabriella, Jókai Róza, Kalivoda Kata, Kalicza Erzsébet, Keresztúry Margit, Keszler Johanna, Kiss Sarolta, Klammer Mariska, Korányi Anna, Kriesch Laura, Lámné Hibert Irén, Madarassy Erzsébet, Pongrácz Sarolta, Say Thekla, Somló Sára, Splényi Erneszta, Strobl Zsófia, Udvardy Flóra, Undi Mariska, Vasadi-Kalicza Erzsébet, Volf Irma.

A formálódó képzőművészeti szervezetek tagjai sorában is több női alkotó jelent meg. A Művészet és Művelődés Nőegyesület 1904-ben még elsősorban szabadidő-eltöltési céllal jött létre, de a négy évvel később megalakuló Magyar Képzőművésznők Egyesülete már a képzőművészettel foglalkozó nők érdekvédelmi szervezete lett. A Képzőművészek Új Társasága (KUT) tagjai között közel 70 női alkotót találunk az 1924–47 közötti időszakban; az alapítását követő évben (1925) Járitz Józsa, Czillich Anna, Kiss Vilma, Perényi Lenke, Sztéhlo Lili, Bartók Mária¹ volt a KUT tagja. 1931-ben szinte egy időben – némi rivalizálással – két szervezet is alakult a női alkotók érvényesülésének támogatására: Feszty Árpádné elnöklétével az AME (Alkotó Művésznők Egyesülete) és a képzőművészek új generációját képviselve a Képzőművésznők Egyesületének Új Csoportja (Bartoniek Anna, Endresz Alice, Hranitzky Ilona, Muzslai Kampis Margit, Kiss Vilma, Loránth Erzsébet, Futásfalvi Márton Piroska, Szuly Angéla, illetve Bartók Mária, Dullien Edith, Járitz Józsa, Perényi Lenke, Szirmai Ili, Sztéhlo Lili, Wabrosch Berta).

Bár nehéz a társadalmi folyamatokhoz egyértelmű kezdődátumot rendelni, a női művészek helyzetének tanulmányozásában az 1901-ben megalakult Gödöllői Iskola² mindenképp fontos viszonyítási pontot jelent. A preraffaeliták mintáját követő összművészeti csoportosulásban és holdudvarában erőteljesen megjelentek a női művészek, például Undi Mariska, Kriesch Laura, Frey Vilma, akik a fővárosból elvonuló családi közösségben (feleségként, lánytestvérként) mint együtt-alkotó művészek elsősorban az iparművészet, a lakberendezés és a könyvillusztráció területén érvényesülhettek. Ezzel párhuzamosan a városi művészeti térben az individuális, egyéni karriert felvállaló festőművésznők (pl. Feszty Masa és Ferenczy Noémi) szintén a családi hagyomány folytatóiként vagy művésztársaként (pl. Dénes Valéria) léptek művészi pályára. Egyéni jogon – talán egyedüli képzőművészként – Lesznai Anna vált ismertté a saját korában.

Jelen tanulmány célja a Magyar Képzőművésznők Új Csoportjának részletes leírása, művészetszociológiai elemzése. A csoport 1931 január elején jött létre, és az október végén megszervezett kiállítással definiálta magát. Feltételezem, hogy a Képzőművészeti Főiskola reformja, a női emancipáció nemzetközi tendenciája, az art deco/szecesszió stilizáltsága, ugyanakkor a természet/természetesség felé fordulás, az érzelmek kifejezésének előtérbe kerülése, a női alkotók szövetségeinek létrehozása és ezáltal a nőművészek formális csoportba szerveződése, továbbá a közös társadalmi háttér – mind egyaránt szerepet játszott a női művészek színre lépésében, hazai és nemzetközi megjelenésében.

---

¹ Kopócsy (2011)

² Gellér (2003)

Kontuly Béla: *Barátnők*, 1933 | Magyar Nemzeti Galéria
(<https://mng.hu/mutargyak/54161/>)

A kutatás módszertana – interdiszciplináris megközelítés

A szociológiai kutatás a kvalitatív és kvantitatív elemzés együttes alkalmazásával – a triangularitás elvét követve – több nézőpontból vizsgálja a női művészek színre lépésének társadalmi jelenségét. A kis létszámú csoport teljes körű demográfiai, társadalmi elemzése lehetőséget ad a csoport egészének a leírására. A kvantitatív elemzést a rendelkezésre álló források (elsősorban kiállítási katalógusok, a kiállításokról megjelent cikkek, illetve Szuly Angéla naplójegyzeteinek) feldolgozása egészíti ki.

A téma művészettörténeti áttekintése már a hetvenes években (Gellér Katalin, Keserü Katalin, Sármány Ilona) elkezdődött, Gálig Zoltán³ és Kopócsy Anna⁴ kutatásai alapján 1998-ban a Szombathelyi Képtárban nyílt tárlat *Hölgyválasz* címmel. Keserü Katalin⁵ szerkesztésében 2000-ben jelent meg tanulmánykötet a modern magyar nőművészetről. A Képzőművésznők Egyesületének Új Csoportjába tartozó tagokról az eddig legátfogóbb összefoglalót, az *Új nyolcak – Festőnők a modern művészet sodrában* című monográfiát Kopócsy Anna⁶ jegyzi. A kötet a művész-csoport tagjainak részletes életrajzát és életművét foglalta össze. A női képzőművészeti képzés reformjáról, a képzés egyszerre „diszkrimináló és emancipáló” törekvéseiről Bicskei Éva⁷ tanulmányai, míg a magyar képzőművészet társadalomtörténetéről Szívós Erika⁸ írásai nyújtanak átfogó képet.

A női képzőművészek színre lépését befolyásoló tényezők

A KÉPZŐMŰVÉSZETI KÉPZÉS REFORMJA

A magyar képzőművészképzés 1871-ben az önállósodni vágyó nemzet akaratából létrehozott Mintarajziskola (teljes nevén: Magyar Királyi Mintarajztanoda és Rajztanárképezde) megalapításával indult el, korábban Bécs, München, Párizs akadémiái szolgáltak a művészképzés terepül. A Mintarajziskola mellett 1890-ben jött létre a Magyar Királyi Női Festőiskola, melyben „a hölgyeknek csak a középfokú ismeretek megszerzésére volt lehetősége, nem volt átjárásuk a megalakuló mesteriskolák irányában, azaz az akadémiai képzettségnek megfelelő mesterdiplomát nem szerezhettek”⁹.

Az 1871-ben megalapított Magyar Királyi Mintarajztanoda és Rajztanárképezde az 1920-as évekre jelentős mértékben átalakult. Miközben már a század fordulóján több női magán festőiskola is alakult – a közintézményben a valódi reformokat Lyka Károly személye garantálta.

Az 1919/20-as tanévben kaotikus állapotok uralkodtak a Főiskolán. 1920 elején Réti István eltávolítása és lemondása veszélyeztette a műtermi gyakorlatok folytonosságát. „1920. év, II. hó, péntek. Ma végzetes napunk volt: megtudtuk, hogy Réti lemondott tanári állásáról s ezért nem jött hozzánk már tegnap sem.”¹⁰ A hallgatók önszerveződése, a diákok lobbizása következtében és Lyka Károly kinevezését követően Réti István kvázi rehabilitációjával – újjászerveződött

---

³ Gálig (2016, 2000)

⁴ Kopócsy (2004, 2011)

⁵ Keserü (2000)

⁶ Kopócsy (2021)

⁷ Bicskei (2002, 2003, 2007)

⁸ Szívós (2003, 2009)

⁹ Kopócsy (2021) 11. o.

¹⁰ Szuly Angéla, *Napló LII.* (1929. sorszámozott oldal)

a Főiskola élete. A választott rektori tanács létrehozása mellett a tanári kar is megújult: Csók István, Glatz Oszkár, Rudnay Gyula, Vaszary János került be az oktatóművészek közé.¹¹ A reform a korábban (1908-ban) csak formálisan egyesített női festőiskolát és mesterképzést a gyakorlatban is összeolvasztotta.¹² Az egységesített képzés lehetővé tette, hogy a közös kétéves képzést követően kerüljön sor a szakosodásra, a művészi vagy tanári tanulmányok folytatására. Az egyik legjelentősebb változás, hogy az elméleti és gyakorlati órák számaránya eltolódott. Bár már az 1897/98-as tanévtől egységesítették a női és férfi hallgatók tanrendjét, azonban csak az 1902/03-as tanévben sikerült érvényesíteni az egységes gyakorlatot az elfogadott, közös vizsgaszabályzat révén.¹³ Ugyanakkor egészen az 1919/20-as tanévig a nők oktatásában a gyakorlati képzés (úgy mint ékítményes rajz vagy akvarellfestés) dominált az elméleti oktatás rovására. 1919 őszétől azonban a mintarajziskolától örökölt tantárgyak számát csökkentették vagy megszüntették (pl. az iparművészet, állatbonctan esetében), és a férfi hallgatók számára is nőtt a korrekciókkal, tanári felügyelettel folytatott műtermi gyakorlatok száma. Mindezeket túl kötelezővé vált a nyári, vidéki művésztelepi gyakorlat. Ez többek között életre hívta például (a nagybányai művésztelep mintájára létrehozott) Pécsi Művésztelepet Réti István vezetése alatt, illetve hozzájárult a Kecskeméti Művésztelep 1920-as újraindításához.

A műtermi oktatás sarkalatos pontja az aktrajzolás volt. Bár az 1897/98-as tanévtől elkülönítve, de a nők is folytathattak akttanulmányokat, ugyanakkor az anatómiai ismeretek bővítésére szolgáló bonctermi látogatásokon („boncalaktan” tantárgy keretében) továbbra is csak férfiak vehettek részt. A korszellemnek megfelelően a műtermi gyakorlatok nem voltak koedukáltak. Azonban a 20-as évektől a női művészek lehetőséget teremtettek arra a közintézményen kívül, hogy esti akttanulmányokat folytathassanak, ahol már férfimodelleket is foglalkoztattak.

Az 1920-as látható reformok mögött – látens módon – elkezdődött a női hallgatók egyenjogúsításának folyamata, hiszen a korábbi, rajztanári képzésbe terelés mellett – korlátokkal – az önálló művészi pálya is megnyílt a nők előtt. A korábbi korlátok közül (elkülönült épületszárnyban, csak nőknek folytatott oktatás, a képzés tematikájának különbözősége, ösztöndíj hiánya és csekély kiállítási lehetőségek, illetve magasabb tandíj) néhány elem még fennmaradt, de az egyenrangú, koedukált képzés tere megnyílt, mely szabad tanárválasztással egészült ki.

---

¹¹ „Így került vissza a Főiskolára Réti és Glatz s eleinte szívességből, díjtalanul, utóbb szerződés alapján tagjai lettek a tanári karnak: Csók, Vaszary, Benkhard, Meyer, Baranski, Horn, később Rudnay, Kisfaludy, Strobl, Szentgyörgyi, Sidló. Olgyai is késznek mutatkozott a grafikai osztály további vezetésére.” In: Az Orsz. M. Kir. Képzőművészeti Főiskola Évkönyve (1921–25) 6. o.

¹² „A reform megszüntette a női festőiskolát, megszüntette a mesteriskolákat s megszüntette a rajztanárjelölteknek a művésznövendékektől való elszigetelését. Az első intézkedésre azért volt szükség, mert a külön munkálkodó női festőiskolában idők folyamán egy nem kívánatos sablonos dilettantizmus kezdett kialakulni, amely már kiállításainkon is kellemetlenül tűnt fel. Ezentúl a leányoknak a művészeti munkálkodásban fel kell venniük a versenyt a művésznövendékekkel s akik itt helyt nem állnak, azoknak más pályán kell boldogulásukat keresniük.” In: Az Orsz. M. Kir. Képzőművészeti Főiskola Évkönyve (1921–25) 6. o.

¹³ Bicskei (2002) 16. o.

INTÉZMÉNYESÜLÉS – ÖNSZERVEZŐDÉS A HAZAI ÉS NEMZETKÖZI LÁTHATÓSÁG ÉRDEKÉBEN

Táblázat 1: Művészeti önszerveződések

Intézmény neve	Alapítás éve	Vezető
Művészet és Művelődés Nőegyesület	1904	Okolicsányi Kuthy Dezsőné Huszár Ilona
MKE (Magyar Képzőművésznők Egyesülete)	1908	Soós Elemérné Korányi Anna
Képzőművészek Új Társasága (KUT)	1924	Márffy Ödön
UME (Új Művészek Egyesülete)	1925	Vaszary János
AME (Alkotó Művésznők Egyesülete)	1931	Feszty Árpádné (elnök) Déry Béla (igazgató)
„Új nyolcak” (Képzőművésznők Egyesülete Új Csoportja)	1931	Somló Sári (elnök)

A női művészet emancipálódásának folyamatában jelentős szerepet játszottak a nőszervezetek, önszerveződések, egyesületek. A kezdetben felső-középosztálybeliek szabadidő-eltöltését szolgáló Művészet és Művelődés Nőegyesület megalakulását követően, 1908-ban jött létre a Magyar Képzőművésznők Egyesülete Korányi Anna vezetésével. 1923-ban az Új Művészek Egyesülete, illetve 1924-ben a Képzőművészek Új Társasága elsősorban férfiművészek csoportosulásaként szerveződött, de például a KUT-nak 1924 és 1947 között több mint 70 nőtagja¹⁴ volt több évtizedes működése során (például Járitz Józsa, Kiss Vilma, Czillich Anna pályakezdése idején). A képzőművész-képzés reformjának közvetett eredményeként az újonnan megjelent és a művészeti térbe lépő festőnők szinte egy időben, 1931-ben két szervezetet is létrehoztak: az Alkotó Művésznők Egyesületét és a Képzőművésznők Egyesületének Új Csoportját.

Az első évfolyamokba bevont „nő-művészek” a végzést követően csoportba szerveződtek, a Képzőművésznők Egyesülete 1908-ban (a Magyar Királyi Képzőművész Főiskola megalapításával szinte egyidőben) alakult. A Képzőművésznők Egyesülete mellett létrejött az Alkotó Művésznők Egyesülete (AME) 1923-ban, majd a csak nőket tömörítő „Magyar Képzőművésznők Új Csoportja” 1931-ben.

A cél elsősorban a nőművészek önálló hazai és nemzetközi jelenlétének erősítése volt. Az 1931. október 29-én megnyitott tárlaton nyolc művésznő 150 műalkotása szerepelt. A folyamatot, amelynek során a női alkotók, a képzőművészetet hivatásul választó nők érdekérvényesítő egyesületekbe, szervezetekbe tömörültek, a modernitás egyik elemeként vizsgálhatjuk, Gálig megfogalmazásában: „a női művészegyesületek létét, tevékenységét szociológiailag mindenképpen modern jelenségként értékelhetjük”¹⁵.

¹⁴ Kopócsy (2011)

¹⁵ Gálig (2000) 34. o.

A nyolc alapítót tartalmazó csapat 1931. október 29-én a Nemzeti Szalonban mint egységes művészeti tömörülés lépett fel, és szervezett közös kiállítást. Az akkor 30–40 éves¹⁶ alapítók eredeti szándékaik szerint a művészi pályát hivatásuknak tekintették.

A kiállító művészek: Bartoniek Anna, Endresz Alice, Hranitzky Ilona, Muzslai Kampis Margit, Kiss Vilma¹⁷, Loránt Erzsébet, Futásfalvi Márton Piroska, Szuly Angéla.

Jelen tanulmány fókuszában az 1931. évi októberi kiállításon szereplő nyolc alkotó áll, azonban a hozzájuk később csatlakozó további hét művésznő – Bartók Mária (1899–1979), Dullien Edith (1899–1970?), Járitz Józsa (1893–1986), Perényi Lenke (1892–1970), Sztehlo Lili (1897–1959), Szirmai Ili (1894–1945) és Wabrosch Berta (1900–1977) – művészete is említésre kerül.

FESTŐ – MŰVÉSZ – NŐK: EGY MŰVÉSZETSZOCIOLÓGIAI MEGKÖZELÍTÉS

A művészetszociológiai elemzés kiinduló támpontja a „Magyar Képzőművésznők Új Csoportja”-ba tartozó művészek életútját, családi hátterét, mestereiket és tanulmányaikat összefoglaló táblázat¹⁸.

A komparatív táblázat összeállításánál nehézségként merült fel, hogy a művészekről a mai napig korlátozottan állnak rendelkezésre információk. Németh Lajos 1968-ban megjelent *Modern Magyar Művészet* című monográfiájában egyikük sem szerepel, az 1999-ben publikált *Magyar képzőművészet a XX. században*¹⁹ a nyolc művésznő közül csak kettőt említ (Futásfalvi Márton Piroskát és Kiss Vilmát). Korábban a születési és halálozási évekre vonatkozó adatok is bizonytalanok voltak (Endresz Alice például Kopócsy Anna kutatásai szerint 1947-ig, Gálig Zoltán szerint 1953-ig élt.) Az életművek jelentős része elveszett, szétforgácsolódott – mivel csupán kettőjüknek született gyermeke, a közvetlen örökösök száma is kevés, akik a művészeti hagyatékot megőrizték volna. Kiss Vilma hagyatéka Berlin és Párizs között szóródott szét, az ő esetében a pontos születési év is bizonytalan – valószínűleg 1885 lehet, a Képzőművészeti Főiskolai jelentkezéskor feltüntetett 1893 helyett.

---

¹⁶ Az alapítók közül a Szalon kiállítás idején (1931-ben) legidősebb Kiss Vilma (46 éves), a legfiatalabb Endresz Alice (32 éves), Futásfalvi Márton Piroska (32 éves). Muzslai Kampis Margit és Loránt Erzsébet 33 éves, Bartoniek Anna 35 éves, Szuly Angéla 38 éves, Hranitzky Ilona 42 éves.

¹⁷ Kiss Vilma külföldi tartózkodás miatt nem vett részt személyesen a megnyitón.

¹⁸ A részletes táblázat a mellékletben található. A táblázat összeállításához forrásként Kopócsy Anna és Gálig Zoltán tanulmányai, illetve további adattári források szolgáltak alapul.

¹⁹ Andrásy-Pataki-Szücs-Zwickl (1999)

A korszak női művészei közé tartozó, a csoporthoz szorosan kapcsolódó további hét művésznő (Sztehlo Lili, Bartók Mária, Dullien Edith, Járitz Józsa, S. Perényi Lenke, Wabrosch Berta, Szirmai Ili) szintén hasonló társadalmi háttérrel és karrierúttal jellemezhető, és életművük befogadása és fennmaradása is sok hasonlóságot mutat. Ez alól talán csak Járitz Józsa képez kivételt, akinek már életében sikerült alkotásaiból megélnie, illetve akinek életművét az elmúlt 20 évben (elsősorban néhány magángyűjtőnek köszönhetően) az aukciók világa újból felfedezte és értékelte.

Családi háttér és tanulmányok

A vizsgált művészek többsége az 1880-as évek végén, 1890-es évek elején született, jellemzően Budapesten (kivételként erdélyi vagy Balaton környéki származás²⁰ található). Többségük keresztény, középosztálybeli nemesi vagy értelmiségi családból származott, az édesapa gyakran állami tisztviselő, ügyvéd, katonatiszt. Az édesanya jellemzően budai lakos, háztartásbeli, általában több (három-négy) gyermeket nevel.

A gyerekek – így a lánygyermek is – több nyelven beszéltek, így már (festő-) tanulmányaik előtt vagy képzésük idején is Bécs, München, Firenze múzeumait látogathatták, itáliai és németországi utazásokat tehettek. Mestereik a megújult szellemiségű Képzőművészeti Főiskola tanáraiból kerültek ki: Vaszary János mellett a nagybányai iskolát alapító Réti István, de a régebbi mesterek közül Deák Ébner Lajos, továbbá Csók István és Glatz Oszkár óráit is hallgathatták a szabad mesterválasztás lehetőségével élve. Kiss Vilma Barcsayt is mesterének tartotta, ugyanakkor Hranitzky Ilona a fiatal Berény Róberttől is tanult.

Lyka Károly 1920-ban történt kinevezése több szempontból is jelentős fordulatot hozott a felsőfokú művészeti oktatásban. Egyrészt az akadémikus képzés helyett előtérbe került a „nagybányai szellemiségű plein air naturalizmus”²¹, másrészt a képzőművészeti képzés koedukálttá vált, és megszűnt a rajztanári és festőművész-képzés szétválasztása. Ugyanakkor a Főiskola keretein belül az anatómiai ismeretek és akttanulmányok külön műtermekben folytak a női és férfi hallgatók számára, közös akttanulmányokra elsősorban a Szirmai Ili által vezetett Belvárosi Képzőművészeti Szabadiskola²² esti óráin volt lehetőség.

A vizsgált művésznők fele (Muzslai Kampis Margit, Kiss Vilma, Futásfalvi Márton Piroska, Szuly Angéla) a Pécsi Művésztelephez (1922–24) kötődött, nyaranta látogatták a vidéki alkotótelepet, mely a személyes, baráti kapcsolatok elmélyülését is segítette. Szuly Angéla a nagybányai művésztelepen is járt. Külföldi bemutatkozási lehetőséget is „kiharcoltak” maguknak, elsősorban női művészek számára szervezett tárlatokon.²³ 1934-ben Varsóban és

---

²⁰ Endresz Alice Káptalantótiiban, Hranitzky Ilona Siófokon született.

²¹ Révész (2011) 58. o.

²² Szuly Angéla naplója alapján.

²³ Párizs (1937), London (1938), New York (1939), In: Kopócsy (2021) 90. o.

Lodzban Bartoniek Anna, Endresz Alice, Futásfalvi Márton Piroska, Hranitzky Ilona, Loránt Erzsébet, Szuly Angéla állított ki, 1939-ben Endresz Alice, Loránt Erzsébet, Hranitzky Ilona; Szuly Angéla pedig a New York-i Riverside Múzeum tárlatán mutatkozott be.

Stílusok és témaválasztás

Az 1920–30-as évek új modernitásának szellemiségét megérezve – bár az alkotók stílusa elsősorban a klasszikus festészeti hagyományokra épülő neoklasszicizmus volt – a tanulmányaik befejezését követő, önálló alkotásaikban már megjelent a fauves színkezelés (különösen Kiss Vilma, Loránt Erzsébeth műveiben), illetve erőteljes posztnagybányai hatás is érvényesült (például Szuly Angéla művészetében). A korszak stílusát meghatározó dekorativitás irányába mutató art deco elemek is meghatározó szerepet játszottak az életművekben (kiemelten Endresz Alice, Loránt Erzsébet, Futásfalvi Márton Piroska műveiben).

Az alkotónők főbb témája – áttörve az évszázados hagyományokat – a női test, a női identitás. Férfitest-ábrázolás legfeljebb csak grafikai vázlatokban maradt fenn. A kortárs férfi alkotók témaválasztásához képest sajátos, női nézőpontból, újdonságként jelentek meg az életképek, illetve a polgári élet, a nagyvárosi életstílus eseményei is (*Zongorkoncert, Sielők, A fodrásznál* stb.)

A nagybányai hagyományt elsősorban a tájképeken folytatták. Ebben a műfajban különösen Szuly Angéla járt élen, de a Balaton-környéki táj ábrázolásával Endresz Alice is kitűnt különös absztraháló (szín- és formavilágában Mattis Teutsh Jánost idéző) alkotásaival, vagy Hranitzky Ilona fauve színkezelésű festményeivel.

Két, olykor összekapcsolódó téma jelent meg: a vallásos, misztikus ábrázolások, például Kiss Vilma *Getsemáni kertjé álom* című művében a bibliai téma szereplői nők, de gyakori a Golgota-ábrázolásoknál is a nemek felcserélése. A másik a családi élet eseményeinek, a családtagoknak a bemutatása. Az archetipikus anya–gyermek ábrázolás azonban csak a gyermeket nevelő művészeknél jelent meg, és ott sem feltétlenül idilli formában (Muzsai Kampis Margit: *Szoptató anya*²⁴ vagy Futásfalvi Márton Piroska: *Szoptató cigányasszony*). Ugyanakkor az életművekben domináns az arcképek szerepe: gyakori az identitását kereső művész önarcképe (Bartoniek Anna: *Bubifrizurás önarckép*, Endresz Alice: *Önarckép festőállvánnyal*), vagy a barátnők ábrázolása (Kiss Vilma: *Leány nárcisszal*). A férfiak ábrázolása ritka: vagy családi kép részeként készültek (Szuly Angéla: *Mikes*), vagy, amennyiben életképek szereplőiként jelennek meg, akkor gyakran háttal vagy a háttérben állnak (Szuly Angéla: *Halászlók*).

---

²⁴ Lásd még: Nagy Nándor (Futásfalvi Márton Piroska férje) *Családi karikatúra* című alkotását.

Családi élet, művészi lét

A vizsgált nyolc alkotó közül négyen mentek férjhez, de hárman közülük a későbbiekben elváltak, egyedül Futásfalvi Márton Piroska maradt Nagy Nándor grafikus, tanár mellett – aki a Szent Imre Gimnázium tanáraként a megélhetését is biztosította. Közös nevelték leányukat. A női alkotók közül Muzslai Kampis Margitnak Kampis Antal művésztörténésztől két gyermeke is született, de 1926-ban elváltak, és Muzslai műszaki rajzolásból és grafikai tervezésből gondoskodott magáról és gyermekeiről. Bartoniek Anna, Hranitzky Ilona, Kiss Vilma, Szuly Angéla nem ment férjhez. Számukra a művészetük folytatására és a mindennapok finanszírozására különböző stratégiák merültek fel: elsősorban alkalmazott grafikai munkákból (például fametszetek készítéséből, illusztrációk rajzolásából), iparművészeti dekorációk létrehozásából vagy rajztanításból (Szuly Angéla) biztosították megélhetésüket.

A „Képzőművésznők Új Csoportjá”-nak Magyarországon maradt tagjai a hivatalos művészeti térből az 1940-es évektől fokozatosan, 1945 után pedig teljesen kiszorultak, Kopócsy Anna magyarázata szerint: „világnézetben egyáltalán nem tudtak azonosulni az új politikai rendszerrel, többségük klerikálisnak, reakciónak számított, vagy polgári származása miatt volt része negatív diszkriminációban”²⁵.

Endresz Alice 1953-ban (54 éves korában), Loránt Erzsébet (65 éves korában) 1963-ban öngyilkos lett. A csoport többi tagja az 1970-es, 1980-as években hunyt el. A nyolc kiállító művész átlagos életkora 76,4 év volt, Futásfalvi Márton Piroska 1996-ban hunyt el, 97 éves korában. Hranitzky Ilona 91 évet élt, 1980-ban hunyt el. Muzslai Kampis Margit élete utolsó éveit Pécsen töltötte, 1981-ig élt, Szuly Angéla 1976-ig Budapesten élt, mindketten 83 éves korukban hunytak el. Bartoniek Anna 80 évet élt, 1976-ban hunyt el Budapesten.

Sikertörténet kevés akad az életművek között, a tágabb körbe tartozó – 15 – művésznő közül Járity Józsa tudott elismert művészként élni. 1924-ben Párizsba költözött, A. F. Brown angol költőnő, műgyűjtő támogatását élvezve, és a családi vagyon révén a festészetének szentelhette életét. 1986-ban Budapesten hunyt el, 93 éves korában. Kiss Vilma (Vilma de Quiche néven), 1925-ben Berlinben ruhaszalont nyitott, majd Perényi Lenkével New Yorkban animációt tanult, végül Párizsban telepedett le, és a filmiparban kamatoztatta tudását – 1943-ig élt, Párizsban hunyt el 58 éves korában. Életműve a vándorlásai, költözései miatt szétforgácsolódott, a művek jelentős része elveszett vagy lappang. Az arisztokrata származású Perényi Lenke (Madeleine Pereny) 1923-ban Amerikába emigrált. Kezdetben divatkereskedésben dolgozott New Yorkban, később (1930–1939 között) a New Yorker Magazin grafikusa volt, 1970-ben hunyt el San Diegóban, 78 éves korában.

---

²⁵ Kopócsy (2021) 20. o.

Összefoglalás

A nőművészek életműve szétforgácsolódott, néhányuk a családi életbe vonult vissza (a tágabb körbe tartozók közül: Bartók Mária, Dullien Edith, Wabrosch Berta), többen az alkalmazott grafika területén, műszaki rajzolóként vagy illusztrátorként próbáltak a 1940-es éveket követően megélni. Két művész külföldön élte le életét (Perényi Lenke San Diegóban, Kiss Vilma Párizsban hunyt el). Többeknek tragikusan ért véget az élete (Endresz Alice, Loránt Erzsébet). A felajánlott hagyatékokat (1957-ben, illetve 1963-ban) a Szépművészeti Múzeum, illetve a Magyar Nemzeti Galéria nem fogadta be.

Jelenleg a Magyar Nemzeti Galéria digitális adatbázisában a nyolc művésznek összesen tizenhat képe található meg, s bár többségükben kisebb méretű, grafikai munkák, mégis életművüket jellemző alkotások (Bartóniek Anna *Önarcképe*, Endresz Alice életképei a *Céllövöldéről*, vagy egy *Kocsmai jelenet*, Kiss Vilma női alakokat ábrázoló *Golgotha* olajképe, Loránt Erzsébet *Zsákbordók*, *Éjszakai jelenet* című alkotása, Futásfalvi Márton Piroska balatoni és erdélyi tájképei – Balatonfelvidék, Nyárádszentanna – vagy vidám életképe: *Megzavart fürdőzők*, illetve Szuly Angéla fa-ábrázolásai közül *A Kálvária-domb Szentendrén*).

Az állandó gyűjteményi (szerény) jelenlét mellett 1998-ban *Hölgyválasz*²⁶ címmel rendezett kiállítást Kopócsy Anna Szombathelyen (később ugyanebből az anyagból Budapesten és Berlinben); 2023-ban pedig a Pécsi Modern Képtár *A másik Nyolcak*²⁷ címmel csoportos tárlatot az említett 15 művésznek (Bartók Mária, Bartóniek Anna, Dullien Edith, Endresz Alice, Futásfalvi Márton Piroska, Hranitzky Ilona, Járity Józsa, Kiss Vilma, Muzslai Kampis Margit, Loránt Erzsébet, Perényi Lenke, Szirmai Ili, Sztehlo Lili, Szuly Angéla, Wabrosch Berta).

A Magyar Képzőművésznők Új Csoportjába tartozó alkotók egyedi oeuvre-jének feldolgozására ez ideig csak részben került sor (például Futásfalvi Márton Piroska emlékkiállítása az Ernst Múzeumban)²⁸. A nőművészek mint csoport bemutatása nemcsak művészettörténeti szempontból, de társadalomtörténeti, szociológiai szempontból is hozzájárulhat a korszak megismeréséhez.

---

²⁶ *Hölgyválasz* (1998. november 17-től 1999. január 3.) Szombathelyi Képtár

²⁷ *A másik Nyolcak – Festőnők a magyar képzőművészetben (1916–1936)* (2023. 05. 25-től 2023. október 29-ig), Janus Pannonius Múzeum Modern Magyar Képtár

²⁸ Futásfalvi Márton Piroska (1899–1996)-kiállítás, Ernst Múzeum 2002. május 9. – június 5., a kiállítás kurátora: Kürti Emese

Melléklet 1: Művészeti önszerveződések

Intézmény neve	Az alapítás éve	Vezető	Főbb személyek
Művészet és Művelődés Nőegyesület	1904	Okolicsányi Kuthy Dezsőné Huszár Ilona	630 tag
MKE (Magyar Képzőművésznők Egyesülete)	1908	Soós Elemérné Korányi Anna	Somló Sári Pólya Edit
Képzőművészek Új Társasága (KUT)	1924	Márffy Ödön	Járitz Józsa Kiss Vilma Czillich Anna
UME (Új Művészek Egyesülete) (Forrás: MTA BTK Adattár MDK-C-20 10078)	1925	Vaszary János	Bene Géza Beöthy István Vilt Tibor Hincz Gyula
AME (Alkotó Művésznők Egyesülete)	1931	Feszty Árpádné (elnök) Déry Béla (igazgató) Farkas Zoltán (főtitkár) Rózsa Miklós	Kövesházi Kalmár Elza Mattioni Eszter Vujovich Irma Hámor Ilona Polgár Boriska Schaár Erzsébet
„Új nyolcak” (Képzőművésznők Egyesülete Új Csoportja)	1931	Somló Sári (elnök)	Bartók Mária Bartonek Anna Dullien Edith Endresz Alice Futásfalvi Marton Piroska Hranitzky Ilona Járitz Józsa Kiss Vilma Muzslai Kampis Margit Loránt Erzsébet Marsovszkyné Szirmai Ilona Perényi Lenke Sztehló Lili Szuly Angéla Wabrosch Berta

Melléklet 2. A Képzőművésznők Új Csoportjának kiállító és alapító tagjainak adatai

	Születési év	Halálzási év	Életkor
Bartonek Anna	1896	1976	80
Endresz Alice	1899	1953	54
Hranitzky Ilona	1889	1980	91
Muzslai Kampis Margit	1898	1981	83
Kiss Vilma	1885	1943	58
Loránt Erzsébet	1898	1963	65
Futásfalvi Márton Piroska	1899	1996	97
Szuly Angéla	1893	1976	83
Sztehlo Lili	1897	1959	62
Bartók Mária	1899	1979	80
Dullien Edith	1899	1970	71
Járitz Józsa	1893	1986	93
Perényi Lenke	1892	1970	78
Wabrosch Berta	1900	1977	77
Szirmai Ili	1894	1945	51

Melléklet 3. Összefoglaló táblázat az 1931. október 31-én kiállító művészekről

A művész neve	Családi háttér	Utazások, tanulmányok, kiállítások	Mesterek hatása	Családi élet
Bartonek Anna (1896–1976)	születési hely: Budapest édesapja: fizikus	Róma, Velence, Bécs, Stockholm, Oslo	Réti István Glatz Oszkár Vaszary János	nem ment férjhez
Endresz Alice (1899–1947/1953)	születési hely: Káptalantóti édesapja: vasúti főfelügyelő	Olaszország, Franciaország, Dalmácia New York (1939)	Deák-Ébner Lajos Réti István Vaszary János	férje: Keresztes Gyula elmeorvos (1924-től)
Hranitzky Ilona (1889–1980)	születési hely: Siófok	Itália, München, Svájc	Deák-Ébner Lajos Glatz Oszkár Vaszary János Berény Róbert	mentora: Leszkovszky György
Muzslai Kampis Margit (1898–1981)	születési hely: Budapest. édesapja: jogi doktor, államtitkár, író	Pécsi Művésztelep	Csók István Glatz Oszkár	férje: Kampis Antal (művészettörténész) két gyermek édesanyja 1926-ban elvált
Kiss Vilma (1885/1893–1943)	születési hely: Szeged édesapja: katonatiszt	Pécsi Művésztelep	Glatz Oszkár Vaszary János Barcsay Jenő	nem ment férjhez Berlinben, New York- ban, Párizsban élt és dolgozott
Loránt Erzsébet (1898–1963)	születési hely: Budapest édesapja: ügyvéd	New York (1939)	Glatz Oszkár Csók István	férje: Raj Ferenc (ügyvéd) 1931-ben elvált
Futásfalvi Márton Piroska (1899–1996)	erdélyi származású, kisnemesi család	Németország Pécsi Művésztelep	Deák-Ébner Lajos Csók István	férje: Nagy Nándor (1923-tól) grafikus egy gyermek édesanyja

A művész neve	Családi háttér	Utazások, tanulmányok, kiállítások	Mesterek hatása	Családi élet
Szuly Angéla (1893–1976)	születési hely: Budapest édesapja: állami hivatalnok	Olaszország, Amsterdam Párizs (1937), London (1937), New York (1939) Nagybányai művésztelep, Pécsi Művésztelep	Réti István Csók István	nem ment férjhez

Irodalomjegyzék:

- Andrási Gábor – Pataki Gábor – Szücs György – Zwickl András (1999): *Magyar képzőművészet a 20. században*, Corvina Kiadó, Budapest
- Bicskei Éva (2002): Nők az országos magyar királyi mintarajztanoda és rajztanárképzésében, 1871 és 1908 között. In: Blaskóné Majkó Katalin – Szőke Annamária (ed): *A Mintarajztanodától a Képzőművészeti Főiskoláig*, Budapest
- Bicskei Éva (2003): Műkedvelés és professzionalizáció között / Nők képzőművészeti oktatásának intézményesülése az első világháborúig, *Korall – Társadalomtudományi folyóirat*
- Bicskei Éva (2007): A Női Festészeti Tanfolyam – A Magyar Királyi Női Festőiskola története (1885–1921), *Ars Hungarica* 35.
- Collins, Randall (1998): A státuszkultúrák termelése és a nők. In. Wessely Anna (ed): *A kultúra szociológiája*, Osiris Kiadó, Budapest
- Gálig Zoltán (2016): Nyolc nő, vagy a női nyolcak, *Artmagazin* 2016/2.
- Gálig Zoltán (2000): A húszas–harmincas évek női művészete. In. Keserü Katalin: *Modern magyar nőművészettörténet*, Kijárati Kiadó, Budapest
- Gellér Katalin (2003): Újítás és tradíció In: *A gödöllői művésztelep 1901–1920*, A Gödöllői Városi Múzeum kiadványa
- Kopócsy Anna (2004): Férfias erő női ecsetben. Elfelejtett nőművészek a húszas–harmincas években. In. Kieselbach : *Modern magyar festészet (1914–64)*, Budapest
- Kopócsy Anna (2011): Azonosság vagy másság? Néhány gondolat a KUT kiállításain szereplő nőművészek lehetőségeiről. In: *Merítés KUT-ból*, Haas Galéria katalógusa
- Kopócsy Anna (2021): *Női nyolcak*, Holnap Kiadó, Budapest
- Kürti Emese (2000): *Futásfalvi Márton Piroska (1899–1996) emlékkiállítás*, Ernst Múzeum katalógus
- Nora, Pierre (1984): *Emlékezet és történelem között – A helyek problematikája*, Gallimard, Paris (K. Horváth Zoltán fordításában: <https://epa.oszk.hu/00800/00861/00012/99-3-10.html>)

- Révész Emese (2011): Csodavárók. Mesterek és tanítványaik. A Képzőművészeti Főiskola a húszas években, *Artmagazin*, 2011/6.
- Szívós Erika (2003): *Műkedvelők vagy hivatásos művészek? Képzőművésznők Magyarországon a századfordulón*, A Nyíregyházi Főiskola kiadványa
- Szívós Erika (2009): *A magyar képzőművészet társadalomtörténete 1867–1918*, Új Mandátum Kiadó, Budapest
- Szuly Angéla: *Napló 1920–22* (kézirat)
- Az Orsz. M. Kir. Képzőművészeti Főiskola ÉVKÖNYVE az 1917/19 – 1920/21. tanévekről*, szerk: Várdai Szilárd, Atheneum Nyomda, Budapest
- Az Orsz. M. Kir. Képzőművészeti Főiskola ÉVKÖNYVE az 1921–22., 1922–23., 1923–24., 1924–25. tanévekről*, szerk: Pilch Dezső, Kellner Ernő könyvnyomdája, Budapest

ÚJ PERSPEKTÍVÁK

A RUGALMAS ELLENÁLLÓKÉPESSÉG TAPASZTALATA

Egy új mérőeszköz szociológiai reziliencia-kutatásokhoz (REI-20-2023)

LÁSZLÓ TAMÁS

Összefoglalás

A Rezilienciaélmény-index egy olyan mérőeszköz, amelyet a koronavírussal összefüggésben kialakult járványhelyzet társadalmi hatásait vizsgáló doktori kutatás keretei között fejlesztettünk, kezdeti – mindössze két tételből álló – változatát pedig először 2021-ben használtuk empirikus (kérdőíves) adatfelvétel során. Az azóta eltelt években több változatot alkalmaztunk különféle kutatási projektekbe ágyazva. A húszt állításra épülő kérdéssor újdonsága, hogy a reziliencia mérésére gyakran használt, pszichológiai szemléletű mérőeszközökhöz képest nagyobb szerepet kapnak a rugalmas alkalmazkodókészséghez köthető társas jellegű, valamint időbeli és egzisztenciális jelentőségű szempontok. Az előzetesen szakmai és tudományos konferenciákon, egyetemi előadásokhoz kapcsolódóan megvitatott Rezilienciaélmény-index 2023-ban elkészített változatát kérdőíves, fókuszcsoportos és egyéni életútinterjúkra épülő kutatásokban párhuzamosan kezdtük alkalmazni, az első eredményeket pedig módszertani szempontból is megvizsgáltuk. A kvantitatív és kvalitatív elemzésekre támaszkodó részleges kiértékelés eredményeit 2024-ben egy nemzetközi konferencián nyílt lehetőségünk bemutatni. Jelen tanulmány elkészítése révén a mérőeszköz szisztematikus írásos közzétételével kapcsolatos – eddigi – hiányt kívánjuk pótolni. A Századvég által készített, a legfontosabb szociodemográfiai ismérvek alapján a magyarországi felnőttkorú népességre országosan reprezentatív kérdőíves felmérés eredményei arra is rámutattak, hogy 2023-ban a magyar társadalomban a reziliencia-élmény tekintetében jelentősebb különbségek voltak megfigyelhetők az egyes társadalmi csoportok között. Az eltérő életkori kategóriák közül különösképpen a 40 évnél fiatalabbak reziliencia-tapasztalatai mutatkoztak viszonylag csekélynek. Ez a kutatási eredmény egyúttal azt is jelezheti, hogy a koronavírus miatt kialakult járványhelyzet kedvezőtlen hatásai a fiatal felnőttek számára hosszabb távon is érzékelhetők.

Kulcsszavak: reziliencia, reziliencia-élmény, rezilienciaélmény-index, válság, szociológiai mérőeszköz

Reziliencia – út a társadalomtudományokig

A reziliencia fogalma az elmúlt évtizedekben nagy népszerűsége tett szert. Ez az állítás több vetületben is igaz, beleértve a szűkebben vett tudományosságot, a mindennapok szintjén megjelenő közérdeklődést vagy az előbbi kettőt mintegy összekötő kulturális szférát. Használata nem áll meg a társadalom- vagy a humántudományok határainál, *interdiszciplináris* jellege ebben az esetben azt jelenti, hogy a fogalomra a természettudományok is építenek. A tudósközösségek igazán nagy figyelmet először az ezredforduló környékén kezdtek szentelni a reziliencia jelenségkörének,

amit 2005 környékén ugrásszerű növekedés követett. (Xu, Marinova, & Guo, 2015) Napjainkban már alig van olyan diszciplína, ahol nem jelenik meg – olvashatunk róla pszichológiai, ökológiai, ismeretelméleti, filozófiai, politikatudományi, szociológiai, közgazdaságtani, biztonságstudományi, településföldrajzi vagy éppen kulturális antropológiai témájú szakszövegekben egyaránt (Balatonyi, 2023; Bartal & Kmetty, 2022; Békés, 2002; Bourbeau, 2013, 2018; Bögre, 2025; Holling, 1998; Kollár & Kollár, 2020; Kovács, 2024; Longstaff, Armstrong, Perrin, Parker, & Hidek, 2010; Pirisi, 2019; Raab, Jones & Székely, 2015; Szokolszky & V. Komlósi, 2015).

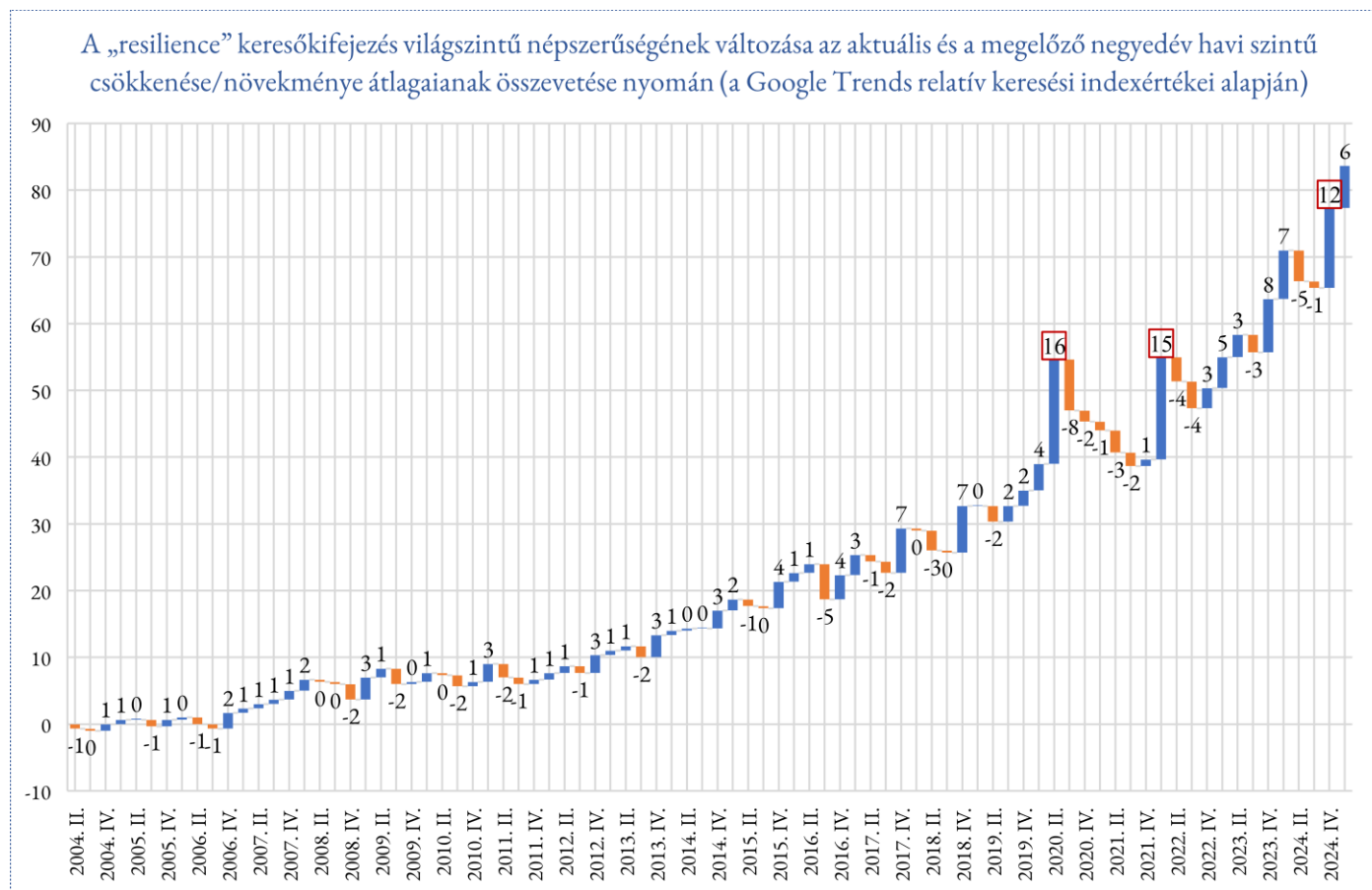
A reziliencia iránti „közérdeklődés” mértékének változása viszonylag jól nyomon követhető az internetes felhasználói keresések alakulása alapján. A Google Trends – világszintű – adatai szerint a „resilience” keresőkifejezés 2004 óta (azaz amióta rendelkezésre állnak erről nyilvános adatok) fokozatos növekedést mutat. A *közfigyelem* nagyobb megugrásai több, egyre sűrűsödő hullámban jelentkeztek, 2015-től többnyire évente megfigyelhető egy-egy nagyobb eltérés az aktuális és a megelőző negyedév adatait összevetve. Különösen jelentős a 2020 első felében tapasztalható – vagyis a koronavírus-járvány pandémiává válásával egybeeső – változás, de a reziliencia iránti érdeklődés azóta is folyamatosan terjed, dacára a járványhelyzet elmúltának (Google, 2025b; László, 2022) (1. ábra). A Magyarországról indított keresések esetében a 2010-es években többnyire szórványos érdeklődés volt megfigyelhető, ráadásul eleinte csak az angol nyelvű „resilience” keresőszó alapján – a „reziliencia” (mint magyar nyelvű kifejezés) a 2014-es esztendő végétől ért el értékelhető volument.¹ A hazai internetes nyilvánosságban valószínűleg a koronavírus-járvány hozta el az áttörést, amennyiben a 2020-as év elejétől vált stabilná a rezilienciára történő keresések indítása, és ekkortól figyelhető meg egyértelműen egy fokozatos növekedés (Google, 2025c).

Hozzávetőleges következtetéseket tudunk levonni a *társadalmi-kulturális diskurzusok* időbeli dinamikájára vonatkozóan a Google Books Ngram Viewer által generált statisztikák segítségével. A reziliencia szó és a jelentésével összefüggésbe hozható más kifejezések előfordulásának alakulása jelzi, hogy milyen változások zajlottak az elmúlt évtizedekben, milyen főbb trendek azonosíthatók az adatbázisban szereplő, digitalizált, angol nyelvű könyvek szövegtömegét alapul véve. Kiemelhetjük, hogy a második világháború vége óta folyamatosan erősödik a válságnarratíva (crisis), amely a 2000-es évek végétől egyértelműen „megelőzte” a stabilitás (stability) fogalma köré épülő diskurzust. A görbék alapján ugyanakkor visszatükröződni láthatjuk az arra irányuló törekvést, hogy a 2008-as világgazdasági válságot követően megtörténjen a tapasztalatok összegyűjtése és a jó gyakorlatok szintetizálása. Egy másik tendencia, hogy nagyjából az 1970-es évektől lassú, de fokozatos növekedés figyelhető meg a megküzdés (coping) és a sérülékenység (vulnerability), és még régebb óta a komplexitás (complexity), valamint a bizonytalanság (uncertainty) – gyakran a posztmodern korszakkal vagy a késő modernitás társadalmaival együtt emlegetett – fogalmi, és az alkalmazkodás (adaptation) kifejezések vonatkozásában.

---

¹ A Replika folyóirat kifejezetten reziliencia tematikájú különszáma a következő évben jelent meg. A lapszámnak a – talán némileg ironikus – „Vive la résilience” címet adták a szerkesztők, amely egyértelmű utalás a központi fogalom rezisztenciával való kapcsolatára (Replika, 2015).

1. ábra A reziliencia iránti internetes érdeklődés mértékének változása, világszinten²

Forrás: Google, 2025b – saját szerkesztés

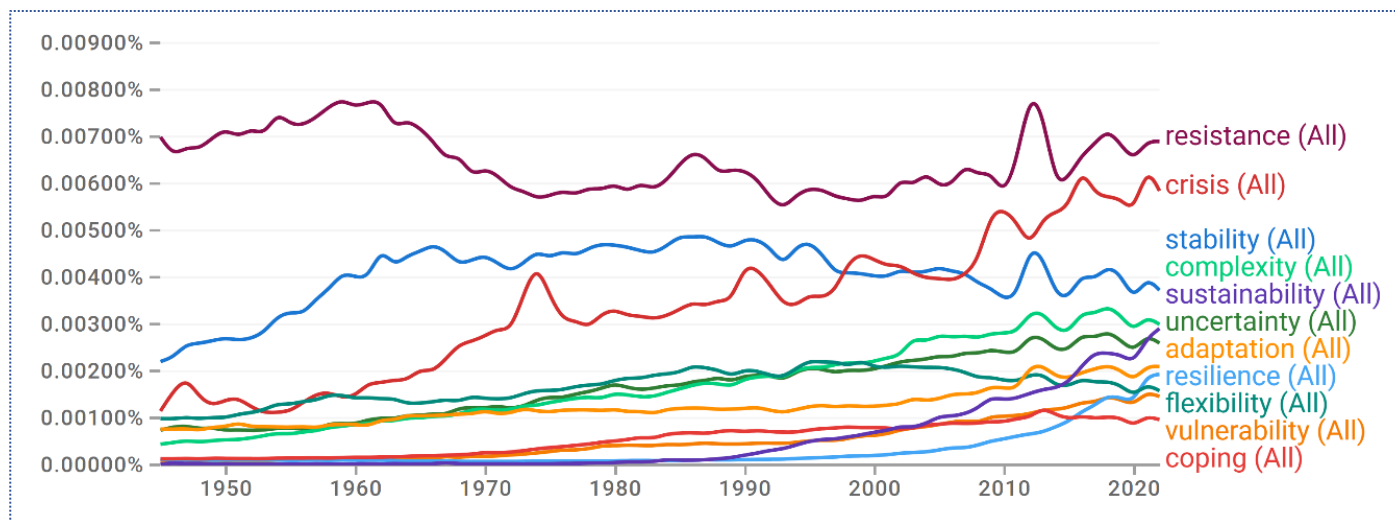
Egy, az előzőktől valamelyest eltérő, újabb folyamatnak tűnik, hogy az 1990-es, illetve a 2000-es évektől dinamikusan előretört a reziliencia (rugalmas ellenállóképesség vagy rugalmas alkalmazkodókészség),³ de még inkább a fenntarthatóság (sustainability) fogalmak használata. A jelek szerint a reziliencia voltaképpen nem is a rezisztencia (resistance),

² A Google Trends havi szintű, normalizált keresési indexei alapján számítottuk ki az érdeklődés negyedéves változását: minden hónaphoz hozzárendeltük az adott, valamint az azt megelőző két hónapnak az átlagát, majd ezt összevetettük az ezt megelőző három hónap átlagával. A negyedéves adatsűrűség csökkentése érdekében kizárólag a március, június, szeptember és december hónapokhoz (vagyis a negyedévek záró hónapjaihoz) tartozó mutatókat használtuk. A növekedést a kék, a csökkenést a narancssárga oszlopok jelzik. A legjelentősebb növekményértékeket piros kerettel emeltük ki. Az y-tengely alapján nyomon követhető a változások kumulált eredője (Google, 2025b).

³ A magyar nyelvű szövegekben jellemzően e két változat fordul elő a reziliencia szó megfelelőjeként. (László, 2022)

hanem a rugalmasság (flexibility) részbeni helyettesítőjeként bukkant fel – habár az ellenállás (resistance) az angol nyelvhasználatban igen eltérő kontextusokban lehet releváns, így legalábbis e viszonylatban érdemes különösen óvatosan fogalmaznunk. (2. ábra)

2. ábra A reziliencia és néhány kapcsolódó fogalom, kifejezés relatív előfordulási gyakoriságának időbeli változása az 1945 és 2022 között megjelent, angol nyelvű, digitalizált könyvek szövegtörzsében⁴

Forrás: Google, 2025a – saját szerkesztés

Összességében azt láthatjuk, hogy az elmúlt néhány évtizedben mind a legkülönfélébb tudományos diszciplínák, mint a közfigyelem, mind pedig a – kettő között mintegy közvetítő – kulturális diskurzusok tekintetében *dinamikus*an növekszik a reziliencia fogalmának jelenléte. Ez azonban nem egy „egy szálon futó” történet, és különösképp elmondható róla, hogy nem egyszerűen az érdeklődés volumene miatt érdekes. A következő alfejezetekben először azt vizsgáljuk meg, hogy milyen utat járt be a reziliencia fogalma a mérnöki fizikától odáig, hogy a koronavírus-járvány idejére többek között a szociológusok által is előszeretettel használt kifejezéssé vált. Ezt követően a gyakran alkalmazott empirikus kutatási irányok, illetve a szakirodalomban is fellelhető különféle mérőeszközök kritikai bemutatásának alapján térünk rá a doktori képzés éveiben kifejlesztett saját, szociológiai szempontokra fókuszáló kérdéssorunk ismertetésére.

⁴ Fontos hangsúlyozni, hogy a Google Books Ngram Viewer adatbázisa elsősorban a társadalmi-kulturális diskurzusok fogalmi színezetének átfogó tendenciáira enged következtetni, amit a szövegtörzs nagy mérete és heterogenitása indokol. Ugyanakkor a források pontos összetétele és beválogatásuk részletei nem teljesen ismertek, ezért az így nyert következtetéseket érdemes kellő fenntartással kezelni.

A mérnöki fizikától az ökológiai gondolkodásig

A latin „resilio” szó eredeti jelentései a következők: visszaugrik, visszapattan, nem lehet ráakasztani vagy kenni, nem áll meg rajta, összehúzódik, valamitől eláll, felhagy. (Finály, 1884; László, 2022; Székely, 2015). A kifejezést – ahogy arra 2002-ben megjelent tanulmányában Békés Vera rámutat – eredetileg a *mérnöki fizikában* kezdték tudományos célokra alkalmazni. (Békés, 2002) Egy közkeletű szemléltető példa plasztikusan érzékelteti, hogy miben más a reziliencia fogalma a rezisztenciához képest: míg egy kőgolyóról a külső behatások anélkül „peregnek le”, hogy a kőgolyó szerkezete lényegileg megváltozna, egy labda minden pattanásnál időlegesen deformálódik ugyan, azután viszont viszonyerő „normális” alakját (Székely, 2015, p. 9).

A fogalom használatában úttörőnek számító *ökológiai gondolkodás* területén már mint metafora jelent meg, azt szemléltetendő, hogy egy-egy hirtelen bekövetkező pusztulást, katasztrófát követően miként képes egy komplex ökoszisztéma újraszervezni önmagát (Norris, Stevens, Pfefferbaum, Wyche & Pfefferbaum, 2007, p. 127). A reziliencia kifejezés ilyen irányú használata nagyban kötődik Crawford Stanley Holling (1973) kanadai ökológus munkásságához, aki az élőhelyeket olyan komplex rendszerekként írta le, amelyeknek a stabilitása és változékonysága egymástól elválaszthatatlan (Székely, 2015). Míg a mérnöki megközelítés számára a reziliencia egy statikus rendszer külső behatásra történő állapotváltozásáról és az eredeti állapotba történő visszapattanásáról szól, addig az ökológiai értelemben vett reziliencia „újítása” többek között az is, hogy egy dinamikus, adaptív, komplex rendszer (amilyen például egy szocioökológiai entitás), tanulás és különféle visszacsatolások útján alkalmazkodik a megváltozott körülményekhez (Békés, 2002). Így visszaállása legtöbbször végső soron egy, az eredetitől eltérő egyensúlyi állapotba történik.⁵

Mind a mérnöki, mind az ökológiai jellegű szemlélet esetében megfigyelhető, hogy alapvetően *rendszerelméleti* megközelítés érvényesül, ahol a vizsgált entitás elsődlegesen mint rendszer van jelen, amely a környezetével történő interakciók során változik, illetve reagál a jelentkező behatásokra. Ez a típusú értelmezés implicit módon mintegy kirekeszti a belső indíttatás hatására cselekvő ágenst, de legalábbis elmondható, hogy elemzői szempontból az automatizmusok, illetve az „akciók” helyett a „re-akciók” kerülnek a figyelem fókuszába.⁶

A pszichológiai alkalmazás és megközelítés dominanciája

Ahogy Philippe Bourbeau (2018) rámutat, a reziliencia fogalmának története nemcsak lineáris módon, sőt elsősorban inkább annak rétegzettségére koncentrálva írható le – azaz több tudományterület egymással *párhuzamosan*, eltérő

---

⁵ Holling (1973) vizsgálódásai rámutattak, hogy az ökológiai rendszereknek egynél több stabil állapotuk lehetséges (Székely, 2015, p. 11). Ez fokozottan igaz az úgynevezett szocioökológiai rendszerek esetében (Berkes & Ross, 2013; Folke, 2006).

⁶ Erre az összefüggésre témavezetőm, Hidas Zoltán hívta fel a figyelmemet.

hangsúlyokkal kezdte átvenni, használni és fokozatosan átformálni a kifejezést, valamint annak jelentését. Az egyik ilyen terület volt a pszichológia, amely nagyban hozzájárult ahhoz a viszonylagos világhírnévhez, amely abban érhető tetten, hogy a reziliencia szó egyre többek számára cseng ismerősen, és hogy mindez immár nem pusztán a tudomány viszonylag zárt világán belül igaz.

Szokolszky és V. Komlói (2015, pp. 15–16) szerint négy alapvető *fordulat* teremtette meg a „reziliencia-gondolkodás” előretörésének feltételeit a pszichológián belül. Egyrészt fokozatosan általánossá vált az a rendszerszemlélet, hogy a biológiai, pszichológiai és szociológiai tényezők funkcionális egységet alkotnak, és ezért egymás összefüggésében kell azokat szemlélni. Másrészt a patológiákra, problémákra való összpontosítás helyett egyre inkább az egészség és a megküzdés (coping) került a kutatók figyelmének középpontjába (ebben fontos szerepet játszott az úgynevezett pozitív pszichológia is). Emellett – harmadrészt – elmélet és praxis mint összekapcsolódó, egymást kölcsönösen megtermékenyítő részterületek egyre hatékonyabban kezdtek működni (például a katasztrófák hatásainak vizsgálata során). Negyedrész: kidolgozták azokat a fejlett módszertanokat, amelyek révén a komplex adaptív rendszerek érdemben kutathatókká váltak.

A reziliencia fogalmának a pszichológiai fogalomhasználatba való beépülése közvetlen előzménytörténetéhez tartoznak azok a megfigyelések, amelyek során – a pszichopatológia, a fejlődéslélektan, a kötődésemélet és a gyermeklélektan kutatói – arra lettek figyelmesek, hogy bizonyos esetek, megfigyelések nem illenek bele a meglévő elméletekkel jól magyarázható sémákba (Békés, 2002). A sebezhetőség korlátozottsága és a nehézségekkel való megküzdés sikeressége váratlan példáinak (például súlyos traumákat átélő gyermekek vagy katasztrófák túlélőinek csoportjaiban megfigyelhető esetek, amelyek hosszabb távon nem mutatták a csoportra jellemző kedvezőtlen következményeket, illetve „lemaradást”) tanulmányozása olyan új irányt szabott a kutatásoknak, ahol egyre gyakrabban jelent meg a reziliencia mint fejleszhető képesség koncepciója.⁷ Ez a „*vonásalapú*” megközelítés elsősorban az egyénre koncentrált, és rövidesen kidolgozták az úgynevezett egoreziliencia – azaz a reziliens személyiség – mérésére alkalmas eszközöket is.⁸ Azonosították a reziliens emberekre, különösképpen pedig a reziliens gyermekekre jellemző tulajdonságok körét – Szokolszky és V. Komlói (2015, pp. 17–18) a pszichológiai szakirodalom áttekintése alapján a következőket emelte ki (hangsúlyozva, hogy a teljes lista ennél bővebb, illetve folytatható): „aktív megküzdés, rugalmas válaszképesség, tanult leleményesség, énhatékonyság, koherenciaérzet, egokontroll, érzelmi intelligencia, diszpozicionális optimizmus,

---

⁷ Ahogy Szokolszky és V. Komlói (2015, p. 16) összefoglalja a fordulatot indukáló kutatói tapasztalatok lényegét, „a reziliencia kiemelkedő eseteiben van valami elvárásainknak ellentmondó”.

⁸ Többek között a Connor és Davidson nevével fémjelzett skálát (Connor & Davidson, 2003). A mérőeszköz eredeti változata 25 indikátorra épül, de emellett gyakran alkalmazzák a Connor–Davidson reziliencia-skála tíz itemes változatát is – mindkettőnek létezik magyar nyelvű verziója (Járai et al., 2015; Kiss et al., 2015).

a negatív történések kognitív átértékelésének képessége, szociális kompetencia, a társas támogatás keresése, életcél, veszélykerülés, perzisztencia, kooperativitás, humor”.

A legújabb pszichológiai reziliencia-kutatásokban – az ökológiai irányzathoz hasonlóan – egyre következetesebb módon érvényesül a rendszerszemlélet. Habár a veszélyeztető és védőfaktorok azonosítása és mérése továbbra is meghatározó (Kövesdi, Hadházi & Törő, 2022; Szokolszky & V. Komlósi, 2015), egyre számottevőbbek a törekvések a kapcsolati jellegű tényezők figyelembevételére, többek között a családi rendszerek működésére koncentrált vizsgálatokban – és az erre épülő segítői gyakorlatban (Békés, 2002). A jelenség pontosabb megértéséhez egyrészt hozzájárul a *komplexitásának* a felismerése (és a lehetőségekhez mérten e felismerés érvényesítése a kapcsolódó kutatások során), de másrészt az időbeliség, a csak bizonyos idő elteltével vizsgálható változások felmérése hasonlóan lényeges. Egyes pszichológiai kutatások követéses megfigyelések révén igyekeztek ilyen szempontból is megalapozottabbá tenni eredményeiket (Seery, Holman & Silver, 2010; Werner & Smith, 1982).

A társadalomtudományokban és a közbeszédben egyaránt meghatározó a reziliencia fogalmának pszichológiai szempontú értelmezése. Ez a legújabb, hangsúlyozottan rendszerszemléletű, kontextusérzékeny vizsgálatok előretörésének trendje ellenére is, dominánsan individuálpszichológiai jelleget ölt, és mérésére számos eszköz áll rendelkezésre.⁹ Fontos rámutatni, hogy a nagyrészt a *klinikai gyakorlat* kívánalmainak megfelelő, pszichológiai reziliencia-fogalom alkalmazásának implicit következménye, hogy az elsősorban egyfajta képességként fogható fel. Egy olyasféle – akár a társas környezettel összefüggő – képességként, amely az erőforrások eltérő kontextusokban, helyzetekben való alkalmazásának esélyét fejezi ki. Erre a komplex képességre gyakran úgy tekintenek, mint amely alapvetően fejleszthető – döntően az azt megalapozó „részképességek” erősítésén keresztül.

Szociológiai megközelítések, az empirikus kutatás irányai

Az empirikus szociológia és társtudományai is felfedezték maguk számára a reziliencia fogalmát. Az elmúlt évtizedekben a közösségi és társadalmi reziliencia kutatásának fókuszában a közösségek túlélőképessége, a különféle erőforrások és eszközrendszerek révén történő önújratermelési képessége állt (Bartal, Lukács J. & László, 2022; Mileti, 1999, idézi

---

⁹ A legkidolgozottabb és legerjedtebb mérőeszközök a reziliencia-kutatások esetében minden bizonnyal a pszichológia területéhez köthetők. A Connor–Davidson-féle kérdéssoron („CD-RISC” és „CD-RISC-10”) kívül ide sorolható a felnőttkorúak rezilienciáját mérő „RSA” (Resilience Scale for Adults), a mindössze hat tételt tartalmazó „BRS” (Brief Resilience Scale), a már 1993-ban (a legtöbb, ma is használatos skálánál hamarabb) kidolgozott, Wagnild és Young nevéhez köthető (RS – Resilience Scale), valamint a protektív faktorokra koncentrált „SPF” (Scale of Protective Factors), a neurobiológiai szempontok alapján kifejlesztett „PR6” (Predictive 6 Factor Resilience Scale) vagy a tanulmányi sikeresség mérését célzó „ARS-30” (Academic Resilience Scale) teszt (Cassidy, 2016; Friberg, Hjemdal, Rosenvinge & Martinussen, 2003; Madewell & Ponce-Garcia, 2016; Rossouw & Rossouw, 2016; Smith et al., 2008; Wagnild & Young, 1993).

Estêvão, Calado & Capucha, 2017).¹⁰ Ez nagyban kötődik a tagok (egyének) közötti kölcsönhatásokhoz – a közösségek rezilienciája kifejezi tagjainak szükségletkielégítésben mutatott sikerességét, valamint az egyének számára elérhető társas erőforrások meglétét (Bonanno, Romero & Klein, 2015). Ez a társas képesség (a közösségi reziliencia) jellemzően akkor lép működésbe, amikor egy stresszforrás átmenetileg – vagy akár tartósan – valamilyen diszfunkcióhoz vezet. A kimenetel nagyban függ az adott megpróbáltatás súlyosságától, időtartamától és váratlanságától (Longstaff, 2005). Érdekes ezen a ponton kiemelnünk, hogy a társadalomtudományi, szűkebben véve pedig a szociológiai megközelítések többnyire mintha átvették volna azt a típusú felfogást, hogy a rezilienciát leginkább egyfajta *komplex képességnek* tekintik – csak éppen nem egyéni, hanem közösségi-társadalmi entitásokhoz rendelik hozzá.

A szociológusok által használt *módszertani apparátus* jellemzői közé tartozik egyrészt, hogy sok esetben a közösségfejlesztés gyakorlati alkalmazására összpontosítanak (Ainuddin & Routray, 2012; Chandra et al., 2011; Larimian, Sadeghi, Palaiologou & Schmidt, 2020). Az ilyen típusú vizsgálatok eredményei leginkább kézikönyvekben, esettanulmányokban „objektívalódnak”. Másrészt jellemző az is, hogy igen bonyolult és sokrétű szempontrendszerre igyekeznek átfogni a kutatás során. Ennek egyik következménye, hogy a felhasznált adatforrások gyakran meglehetősen heterogének, ez pedig nem kedvez az ilyen típusú felmérések standardizálásának, a további kutatások során történő hasznosításnak. Harmadrészt az is megfigyelhető, hogy a közösségi és/vagy társadalmi rezilienciát olyan átfogóbb kutatásokon belül, azok „mellézköngéjeként” vizsgálják, amelyek eredetileg valamilyen más témát helyeztek előtérbe. Így a reziliencia összetevőire, megnyilvánulási formáira leginkább következtetni lehet, a többé-kevésbé közeli témákat érintő kérdéskörök alapján kapott eredményekből.

Létezik azonban néhány olyan módszertani eszköz is, amely az esettanulmányokon túlmutató, általánosabb relevanciával bír, de legalábbis ilyen igénnyel lép fel. A közösségi rezilienciával kapcsolatos egyik legnagyobb hatású modell Norris és munkatársai dolgozták ki. A kutatók a közösségek rugalmas ellenállóképességét a gazdasági helyzet/fejlődés, az információ és kommunikáció, a közösségi kompetenciák, valamint a társadalmi tőke dimenziói alapján határozták meg (Norris et al., 2007). Egy másik, viszonylag *kidolgozott módszertani megközelítés* a makroszintre koncentrálnak. Kimhi és Eshel (2018) nagymintás kérdőíves felmérés eredményei alapján alakították ki az úgynevezett nemzeti-reziliencia-skálát, melynek több, eltérő hosszúságú kérdéssora érhető el (az úgynevezett NR-13 az eredetileg huszonöt itemre épülő mérőeszköz rövidített verziója). Ez, a közösségi szinten túlmutató, társadalmi rezilienciát mérni hivatott eszköz olyan dimenziókra érzékeny, mint a kormányzatba vetett bizalom, a hazaszeretet, a társadalmi válságokkal való megbirkózás, a társadalmi igazságosság vagy az intézményi bizalom.

---

¹⁰ Egyes kutatók szerint azt is fontos hangsúlyozni, hogy a reziliencia közösségi változata hálózatos módon szerveződő képességet, valamint előzetesen meglévő, aktiválható erőforrások meglétét feltételezi (Norris et al., 2007, p. 130).

A kiemelt példák ellenére azonban összességében úgy tűnik, hogy a szociológiai jellegű kutatásokban nincs igazán rögzült „kánonja” a reziliencia kutatásának, ami a módszertant és az eszközöket illeti. Ehelyett az látható, hogy a társadalomkutatók vagy többé-kevésbé egyedi, kizárólag az adott esetre, közösségre, válsághelyzetre szabott szempontrendszerrel alkalmaznak, vagy előszeretettel használják, veszik át a *pszichológiai kutatások kérdéssorait*.¹¹ Ennek a gyakorlatnak az egyik magyarázata az lehet, hogy a reziliencia-képességet mérő skálák mögött széleskörű alkalmazási tapasztalatok, a kérdőívek alapos ellenőrzése, validálása áll. Emellett az ilyen típusú, megkérdézésen alapuló vizsgálat jól illeszkedik az empirikus szociológia bevett eszköztárához – az egyéni válaszok könnyen aggregálhatók, így lehetőség nyílik a különféle változók közötti kapcsolatok elemzésére, vagy éppen az eltérő társadalmi csoportok összehasonlítására.

Összességében a társadalomtudományokban a reziliencia fogalmának egyfajta *naiv alkalmazását* tapasztalhatjuk. Az egyének megkérdézésén alapuló felmérések során a kutatók gyakran egyszerűen átveszik a pszichológusok eredetileg klinikai és/vagy képességfejlesztési célokra kidolgozott kérdéssorait. Mezoszinten, a közösségek vizsgálatakor is részben ilyen adatforrásokra támaszkodnak, de jellemző a nagyon specifikus esettanulmányok készítése, „jó gyakorlatok” összegyűjtése, a tanulságokat pedig gyakran „policy” jellegű kiadványok segítségével igyekeznek szélesebb körben terjeszteni.¹² Makroszinten kevesebb empirikus elemzéssel találkozhatunk – ehelyett a társadalmi rezilienciával kapcsolatos diskurzusokat gyakran esszéisztikus cikkek, kritikai megközelítések uralják.

---

¹¹ Részben mi magunk is ezt az irányt követtük, amikor lehetőségünk nyílt olyan projektekben és kutatási együttműködésekben részt venni, amelyek a koronavírus-járvánnyal összefüggésben a rugalmas ellenállóképességet vizsgálták (Bartal et al., 2022; Kollár & László, 2023; Kövesdi, Bartal, Lukács & László, 2022). Ezek egy részében a Connor és Davidson által létrehozott kérdőívből indultunk ki. Több olyan, a reziliencia mérésére kialakított kérdőív, skála szisztematikus összehasonlítását célul kitűző tanulmány is megjelent, amelynek eredményei alapján a Connor és Davidson-féle skála kiemelkedik a mérőeszközök sorából. Windle és munkatársai azt találták, hogy a – fentebb hivatkozott – CD-RISC, az RSA és a BRS kiemelkedően magas pszichometriai értékekkel jellemezhető (Windle, Bennett & Noyes, 2011). Hasonló következtetésre jutottak más kutatók is, akik negyedikként a Connor–Davidson-féle skála 10-itemes változatát is a különösen jól használható mérőeszközök közé sorolták. (Salisu & Hashim, 2017) Összesen huszonegy mérőeszköz szisztematikus, kritikai elemzése nyomán Wadi és munkatársai pedig egy integrált reziliencia-modell kidolgozásának irányába tettek lépéseket (Wadi, Nordin, Roslan, Tan & Yusoff, 2020).

¹² A közösségi reziliencia mint elv számos politikai dokumentumban és háttér tanulmányban szerepel (Bourbeau, 2015; Raab et al., 2015; Székely, 2015).

Rezilienciaélmény-index – egy társadalomtudományi mérőeszköz fejlesztése¹³

A MÉRŐESZKÖZ KIALAKÍTÁSA ÉS SZOCIOLÓGIAI RELEVANCIÁJA

A reziliencia témájával való foglalkozásunk kiindulópontja a koronavírus-járvány társadalmi hatásainak vizsgálata volt. Egy 2021 nyarán végzett felmérés eredményei szerint a magyarországi felnőttkorú lakosság jelentős része tapasztalt negatív pszichológiai és társas következményeket az adatfelvételt megelőző két évben: lehangoltságról vagy depresszióról, társas kapcsolataik beszűküléséről, illetőleg magányról számoltak be.¹⁴ A *járványhelyzet* kezelésével kapcsolatban nem csak egyéni, de társadalmi léptékben is felértékelődött a reziliencia fogalma és jelentősége (Hannos & László, megjelenés alatt).

A reziliencia fogalma – részben ökológiai, az emberrel foglalkozó tudományokban pedig – eredetileg pszichológiai koncepció. Fontos elemei között szerepel a biztonság és változás (szabadsága) iránti igény kettőssége, a rendszerelméleti gyökerű megközelítés, valamint a viszonyítási állapot és az idődimenziók meghatározó jellege. Számos elterjedt pszichológiai skála létezik, ezek elsősorban az egyéni, lelki-mentális aspektusokra fókuszálnak. Kutatásaink során azonban megfogalmazódott az igény, hogy ne csak pszichológiai mérőeszközökkel vizsgáljuk a reziliencia témáját. Olyan szociológiai indikátorokat szerettünk volna használni, amelyek a korábbiakhoz képest inkább megragadják a reziliencia társas-társadalmi dimenzióit.

A végül létrejött Rezilienciaélmény-index egy hosszú, *többlelépcsős folyamat* eredménye. 2021-ben már magunk is használtuk a CD-RISC-10 kérdéssort (Kövesdi et al., 2022), de emellett saját kérdéseket is kidolgoztunk az ágencia és a coping aspektusainak mérésére (Kollár & László, 2023). A fő cél a kezdeti próbálkozásokat követően tehát az volt, hogy jobban megragadjuk a reziliencia társas és időbeli dimenzióit. Ennek során a következő belátások alapján jártunk el. Egyrészt úgy láttuk, hogy a pszichológiai mérőeszközök nem feltétlenül alkalmasak a társadalmi csoportok eltérő tapasztalatainak elemzésére. Másrészt szükségesnek tekintettük olyan aspektusok beépítését, amelyek a rezilienciát nem csupán egyéni képességként, hanem társas-társadalmi interakciók szempontjából is vizsgálják. Harmadrészt pedig fontosnak tartottuk, hogy mérőeszközünk képes legyen megragadni a reziliencia időbeli dinamikáját, melyet a keresztmetszeti vizsgálatok gyakran figyelmen kívül hagynak. Az elnevezés révén is igyekeztünk érzékeltetni, hogy nem a tényleges rezilienciát, hanem a rezilienciával kapcsolatos egyéni tapasztalatokat, élményeket mérjük. Ez a folyamat

---

¹³ A fejezet nagyrészt, de nem kizárólag a nemzetközi szociológiai társaság 2024-ben megrendezett konferenciáján bemutatott prezentációra épül (Gyorgyovich & László, 2024). A tanulmány keretei között nem térünk ki külön a reziliencia, a reziliencia-élmény és a reziliencia-szabályozó fogalmi differenciálására (László, 2022).

¹⁴ 2021 nyarán a megelőző két évre vonatkozóan a magyar társadalom 17 százaléka állította, hogy megtapasztalta a lehangoltság, depresszió érzését, 12 százaléka mondta, hogy társas kapcsolatai beszűkülését érezte, és 12 százaléka tapasztalta meg a magányos egyedüllét érzését (Kollár & László, 2023).

vezetett el a Rezilienciaélmény-index kidolgozásához, amely egy kifejezetten szociológiai szempontú, a társas kontextust és az időbeliséget inkább figyelembe vevő mérőeszköz kíván lenni.

A húsz itemből álló mérőeszköz a reziliencia komplex természetét igyekszik megragadni, különös tekintettel az időbeli dinamikára és a társas vonatkozásokra. Fontos kiemelni, hogy az index alapját két kulcsfontosságú item adja: az ágens és a coping, amelyek már a Századvég által 2021-ben készített, *Reziliencia az egyének, a közösségek és a társadalom szintjén* című kutatásban is szerepeltek (Századvég Konzorcium, 2021). Ezekre építve bővítettük ki a mérőeszközt további tizennyolc itemmel, amelyek együttesen átfogóbb képet adnak a reziliencia-élményről.¹⁵

A Rezilienciaélmény-index *kidolgozása és első alkalmazásai* során különféle kutatási módszereket ötvöztünk. A folyamat 2020-ban kezdődött, amikor a koronavírus-járvány Magyarországra érkezésével megindultak az első reziliencia-kutatások. 2021-ben megvalósult a Századvég első, kifejezetten reziliencia témájú kutatása – ennek kérdőíve már tartalmazta az index két kiinduló itemét.¹⁶ A következő két évben dolgoztuk ki a teljes Rezilienciaélmény-indexet – ennek részeredményeit tudományos konferenciákon és szakmai, illetve egyetemi előadások keretében bocsátottuk vitára (Gyorgyovich & László, 2024; László, 2023). 2023-tól kezdődően párhuzamosan futó kvantitatív és kvalitatív felmérések keretei között teszteljük és alkalmazzuk a húsz itemből álló, teljes rezilienciaélmény-indexet (László, 2025; Századvég Konzorcium, 2023).

A MÉRŐESZKÖZ KVALITATÍV ÉS KVANTITATÍV ELLENŐRZÉSE

Módszertani szempontból *három különféle irányból* kezdtük tesztelni a mérőeszközt. 2023 nyarán és őszén egy nagymintás, országosan reprezentatív kérdőíves felmérést végeztünk. Ennek keretében egy 10 050 fős mintán kérdeztük le a Rezilienciaélmény-indexet. Szintén 2023 nyarán tizennyolc fókuszcsoportos beszélgetést szerveztünk, melyekre különféle társadalmi rétegekből toboroztunk csoportonként hat-hat főt (Századvég Konzorcium, 2023). Emellett kvalitatív életútinterjúkra épülő kutatást is végeztünk, amelyben – kiegészítő jelleggel – szintén helyet kapott a kérdéssor (László, 2025).

A mérőeszköz kiértékelése kvalitatív eszközökkel

A fókuszcsoportos interjúk eredményei rendkívül pozitívak voltak a Rezilienciaélmény-index érvényességét illetően. A kvalitatív kutatás megerősítette, hogy a mérőeszköz alapvetően jól ragadja meg a reziliencia fogalmát, még laikus, nem-szakértői csoportok esetében is. A résztvevők számára az egyes itemek értelmezése nem ütközött nehézségbe.

---

¹⁵ Az indikátorok részletes bemutatását lásd a mellékletben (1. táblázat)

¹⁶ Az ágens, a coping, az autonómia, az asszertivitás, valamint a felelősség az eredeti koncepció szerint is részét képezte az index korai változatának, ugyanakkor helyhiány miatt utóbbi hármat először csak egy 2022-ben készített omnibusz kérdőíves felmérés során tudtuk alkalmazni.

Az állítások relevanciája megvalósult, azokat megfelelően tudták önmagukra vonatkoztatni. A válaszadás csak néhány esetben ütközött kisebb nehézségbe – leginkább az „*autonómia*” itemmel kapcsolatban. Azonban ezekben az esetekben is jellemzően csak a válaszadás gyorsasága okozott problémát, a potenciálisan elképzelhető szituációk sokfélesége miatt. Megfontolandó az állítás finomhangolása, a megfogalmazás kis mértékben konkrétabbá tétele. A legtöbb interjúalany spontán módon a rezilienciát (vagy valamely szinonimáját, körülírását) említette mint a kérdéssor lehetséges tárgyát. Hangsúlyos említéskategóriák voltak még: az önismeret, önreflexió, önkép, valamint egyes konkrét pozitív tulajdonságok és az „énmenedzsment”. Többen társas vonatkozásokat, illetve időbeliséggel kapcsolatos dolgokat is említettek. Közvetlen moderátori kérdésre egyértelműen az volt a domináns válasz, hogy a kérdések messzemenően pontosan ragadják meg a rugalmas alkalmazkodókészség fogalmát, jelenségét.

A legfontosabbnak ítélt indikátorok között a húszból csaknem mindegyik előfordult, ami arra utal, hogy a reziliencia-élmény szempontjából igen változó, hogy az adott személy számára melyik aspektus a lényegesebb. Kiemelkedően sokan tartották nélkülözhetetlen elemnek a következőket: „kreativitás”, „humor”, „empátia”. Kevés itemről mondták azt, hogy felesleges vagy hogy a célzottól eltérő konstruktmura vonatkozik. Néhányak szerint mégis problematikusak, felülvizsgálatra érdemesek a következők: „elfogadás”, „újratervezés”, „hitelesség”, „felelősségvállalás”. Több fókuszcsoporton, egymástól függetlenül fölmerült a *gyorsaság* (a problémamegoldásban, az alkalmazkodásban, a cselekvésben) hiánya – ugyanakkor volt, aki arra a konklúzióra jutott, hogy ezt az aspektust a „kreativitás” lefedi. Egy-egy esetben felmerültek még a következők mint esetleges kiegészítések: prioritizálási képesség, rugalmasság az időbeosztásban, kikapuk keresése mint egyfajta lázadás (látszólagos alkalmazkodás), új dolgokra való nyitottság, megoldáscentrikusság, kölcsönös őszinteség, megközelíthetőség (mintegy a „nyitottság” item inverzeként).

Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy egy ilyen típusú (megkérdezésen alapuló) megközelítés esetében nagyfokú önismeret szükséges a pontos válaszok megadásához – ugyanakkor a mérőeszköz a reziliencia élményét (mint szubjektív tapasztalatot) ettől függetlenül a jelek szerint jól közelíti meg. A fókuszcsoportok arra is felhívták a figyelmet, hogy a rugalmasságban van egyfajta „*kényszermozzanat*”. Az „*autonómia*” itemmel kapcsolatban felvethető, hogy az vitatott, ám potenciálisan nagyon is fontos elem (a rugalmasság társas viszonyok között bizonyos önfeladást feltételez, de kérdés, hogy milyen mértékűt). Egymáshoz hasonló jelentéstartalmú itemek lehetnek: „coping” és „asszertivitás”; „kreativitás” és „szervezettség”. Volt olyan interjúalany, aki két fő faktort fedezett fel: személyes célok és személyes kapcsolatok. Az „optimizmus” itemmel kapcsolatban egyes résztvevők arra hívták fel a figyelmet, hogy az jelenthet egyfajta üres reményt is.

A mérőeszköz kiértékelése kvantitatív eszközökkel

A Rezilienciaélmény-indexet kvantitatív típusú elemzések keretei között is ellenőriztük. Fontos hangsúlyozni, hogy bár már jelentős előrehaladást értünk el e téren, még korántsem végeztünk minden tervezett vizsgálattal, *több elemzési*

feladat áll még előttünk. Ilyennek tekinthetjük a konfirmatív faktorelemzést, a faktorstruktúra stabilitásának vizsgálatát különböző társadalmi csoportokban, a külső érvényesség vizsgálatát (más kultúrákra való adaptálás), illetve a longitudinális elemzést. Mindezen hiányosságok ellenére az eddigi eredmények meglehetősen pozitívak.

Egyfelől exploratív faktorelemzést végeztünk, amelynek keretében meghatároztuk a faktorstruktúrát, és azonosítottunk egy, mind a húsz állításhoz tartozó faktort. Ez a variancia 48 százalékát magyarázza (a KMO értéke 0,972). Másfelől megbízhatósági elemzést is készítettünk. A Cronbach-alfa értéke 0,937, ami *kiváló belső konzisztenciát* jelez. Az egyes tételek általános korrelációja 0,5 felett van. Néhány item elhagyása felvethető, de ez ellentmond az elméleti megfontolásoknak.

A konvergens érvényesség vizsgálata azt mutatja, hogy a CD-RISC-10 skálával való korreláció erős ($r=0,782$), ami szintén alátámasztja az index érvényességét. A korrelációs együttható értéke 0,679, amely erős kapcsolatot jelöl. A diszkrimináns érvényesség vizsgálata során standard mérőeszközzel való összehasonlításra nem volt mód. Ugyanakkor a más konstruktumokkal (például anómia, elidegenedés) való gyenge vagy közepes erősségű korrelációk megerősítik, hogy az index valóban *a rezilienciát méri*. Korrelációs együtthatók: jóllét (0,499); biztonságérzet (0,351); bizalom (0,282); jólét (0,235). A diszkrimináns érvényességet a jövőben érdemes lenne más, standard mérőeszközökkel is megvizsgálni.

Regressziós elemzéseink rávilágítottak a Rezilienciaélmény-index és más változók közötti számos összefüggésre. Egyes aktuális válságok gyengén, a biztonságérzet közepesen, a jóllét jelentősen magyarázza az index felvett értékeit. A mérőeszköz *a változásokhoz való alkalmazkodást és a jóllétet* erőteljesebben, a biztonságérzetet közepesen magyarázza. A konstruktum-érvényesség vizsgálata pedig azt mutatja, hogy az index jól illeszkedik az elméleti keretekhez. Ennek ellenőrzéséhez 9 465 főt véletlenszerűen két almintára bontottunk. A keresztérvényesség vizsgálata alapján nem jelentek problémák vagy bizonytalanságok.

Rezilienciaélmény 2023 Magyarországon¹⁷

Elemzésünkben összehasonlítottuk a társadalom különféle csoportjait néhány fontosabb szociodemográfiai változót alapul véve. Az index 20 és 140 között vehetett föl értékeket, a magasabbak jelezték a rugalmas ellenállóképesség erősebb szubjektív tapasztalatát. Az eredmények szerint a magyar lakosság egészére vonatkozó átlag 107 volt, tehát *a válságadók jellemzően pozitívan értékelték saját rezilienciájuk különféle „szabályozóit”*.

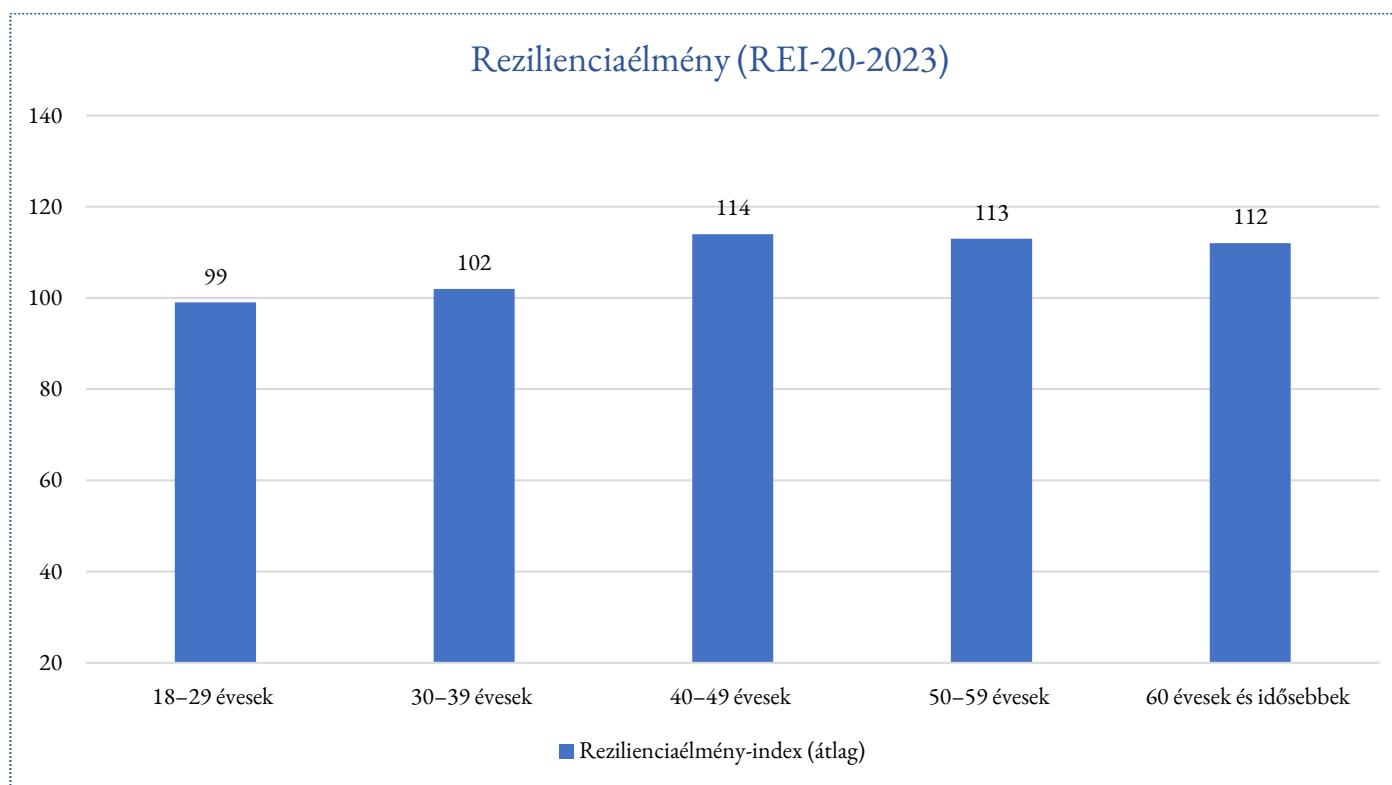
A férfiak valamivel reziliensebbnek (átlag: 108) tartják magukat, mint a nők (106). Iskolai végzettséget tekintve a diplomával rendelkezők nyilatkoztak a legpozitívabban (109-es átlagérték), őket azonban nem az érettségivel rendelkező

¹⁷ Az empirikus elemzést a Századvég Konzorcium (2023) kvantitatív felmérése alapján végeztük el (Gyorgyovich & László, 2024).

középfokú végzettségűek (106), hanem az érettségivel nem rendelkező középfokú végzettségűek követték a sorban (átlag: 108). Az érettségivel rendelkezőknél még a legfeljebb alapköttséggel bírók is kedvezőbb – szubjektív – helyzetben vannak, amennyiben 107-es átlagérték volt kimutatható esetükben.

Területi dimenzióban a településtípusra és a régióra vonatkozó adatokat vizsgáltunk. Előbbi vonatkozásban az látható, hogy – a nem válságspecifikus – rezilienciaélmény annál magasabb, minél kisebb településen él a válaszadó (a fővárosban 106, a legkisebb településeken pedig 108 volt a mért átlagérték). A régiók között – az előbbiekkal összhangban – Közép-Magyarország (beleértve Budapestet is) áll az utolsó helyen, az átlagérték 105. Eggyel magasabb érték jellemezte az észak-alföldi és a közép-dunántúli régiót, Dél-Alföldön pedig 108 volt a régiós átlag. Észak-Magyarországon és Dél-Dunántúlon kifejezetten magas értékek voltak jellemzők (átlag: 109), de *a legmagasabb szintű rezilienciaélményről a nyugat-dunántúli válaszadók számoltak be* (110).

3. ábra Rezilienciaélmény a magyar társadalomban, életkori csoportok szerint (2023)

Forrás: Györgyovich & László, 2024; Századvég Konzorcium, 2023 – saját szerkesztés

A legjelentősebb különbségek azonban az egyes életkori kategóriák szerint voltak azonosíthatók. A Rezilienciaélmény-index átlagértékei szerint a negyvenes éveikben járók szubjektív helyzete a legkedvezőbb, míg az ennél idősebb korosztályok tagjainak rugalmas megküzdési tapasztalatai – a húsz, vizsgált indikátor alapján – valamivel gyengébbek. Különösen azonban *a 40 évnél fiatalabbak reziliencia tapasztalatai mutatkoztak csekélynek* – az átlagérték a 30 év alatti felnőttek körében a 100-at sem érte el. (3. ábra)

A Rezilienciaélmény-index jelentőségéről és korlátairól

A mérőeszköz teljes tesztelési és fejlesztési folyamata még nem zárult le, a kiértékelés még folyamatban van. Ugyanakkor az eddigi, kvalitatív és kvantitatív vizsgálatok alapján úgy látjuk, hogy *a Rezilienciaélmény-index érvényessége és megbízhatósága megfelelő*. Az eredeti célok – miszerint a korábbi, meglévő mérőeszközökhöz képest kapjon nagyobb hangsúlyt egyrészt a társas viszonyok, másrészt az időbeli dinamikák szempontja – teljesülni látszanak. A szociológiai szempontok integrálása azonban elméleti kérdéseket vet fel a mérőeszközzel kapcsolatban – ezek tisztázásához további elemzések szükségesek, hogy eldönthető legyen, érdemes-e megtartani a hagyományosan egyéni képességként felfogott rezilienciától „távolabb eső” indikátorokat. A jelenlegi húsz item megfelelőnek tűnik, de felülvizsgálatra érdemes, hogy egyes itemeket (például: „autonómia”) érdemes-e megtartani, illetve más aspektusokat (például: „gyors regenerálódás”) célszerű-e újonnan beépíteni. A hosszabb távú célok között szerepel, hogy a Rezilienciaélmény-indexnek több, eltérő számú itemre épülő változatát dolgozzuk ki, hogy különféle hosszúságú – akár rövidebb – kérdőívekbe egyaránt integrálható eszközzé váljon.

Az eddigi eredmények alapján *a Rezilienciaélmény-index hasonlóan robusztus mérőeszköznek tűnik, mint amilyen a Connor és Davidson nevével fémjelzett rezilienciaskála (CD-RISC-10), azonban némiképp eltérő jellemzőkkel bír* – ezek pontos meghatározásához további elemzésekre van szükség. Fontos azt is hangsúlyozni, hogy a kidolgozott kérdőív nem közvetlenül a rezilienciát, hanem – ahogy neve is mutatja – a reziliencia-élményt méri. Így ez a mérőeszköz is egyfajta tulajdonságként kezeli, teszi megragadhatóvá a rezilienciát, azaz az eredeti fogalom dinamikus, idői jellege ezen az úton szükségszerűen csupán igen korlátozott mértékben ragadható meg.¹⁸

---

¹⁸ A reziliencia szociológiai szempontú vizsgálatának kérdéseit az e sorok írásakor még formálódó doktori disszertációban bontjuk ki részletebben. A keresztmetszeti megkérdezésen alapuló reziliencia-élmény egy alternatíváját jelentheti az úgynevezett elemzési kategóriák használata. Vonatkozó elemzéseinket lásd: Hannos & László (megjelenés alatt); László & Gyorgyovich (2024).

Irodalomjegyzék

- Ainuddin, S. & Routray, J. K. (2012). Earthquake hazards and community resilience in Baluchistan. *Natural Hazards*, 63(2), 909–937. DOI <https://doi.org/10.1007/s11069-012-0201-x>
- Balatonyi, J. (2023). Reziliencia és rítus: A pandémia alatti házasságkötések és kapcsolatvégi rítusok / válások esetei. *Ethno-Lore: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve*, 40, 265–288. DOI <https://doi.org/10.58449/EL.2023.11>
- Bartal, A. M. & Kmetty, Z. (2022). Közösségi reziliencia és segítségnyújtás – a vörösiszap-katasztrófa károsultjainak hosszú távú vizsgálata példáján. *Metszetek Társadalomtudományi Folyóirat*, 11(1), 6–31. DOI <https://doi.org/10.18392/metsz/2022/1/2>
- Bartal, A. M., Lukács J., Á. & László, T. (2022). A COVID-19-járvány hatása a közösségi rezilienciára. In Horn, D., Bartal, A. M. (szerk.), *Febér könyv a COVID-19-járvány társadalmi-gazdasági hatásairól*. (pp. 68–98). Budapest: Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Közgazdaságtudományi Intézet. Elérhető: <https://kti.krtk.hu/wp-content/uploads/2022/05/FeherKonyv.pdf> (Letöltve: 2025. 08. 19.).
- Berkes, F. & Ross, H. (2013). Community resilience: Toward an integrated approach. *Society & Natural Resources*, 26(1), 5–20. DOI: <https://doi.org/10.1080/08941920.2012.736605>
- Békés, V. (2002). A reziliencia-jelenség avagy az ökológizálódó tudományok tanulságai egy ökológizált episztemológia számára. In Forrai, G., Margitay, T. (szerk.), *Tudomány és történet: Tanulmánykötet Feber Márta tiszteletére*. (pp. 215–228). Budapest: Typotex.
- Bonanno, G. A., Romero, S. A. & Klein, S. I. (2015). The temporal elements of psychological resilience: An integrative framework for the study of individuals, families, and communities. *Psychological Inquiry*, 26(2), 139–169. DOI <https://doi.org/10.1080/1047840X.2015.992677>
- Bourbeau, P. (2013). Resiliencism: Premises and promises in securitisation research. *Resilience: International Policies, Practices and Discourses*, 1(1), 3–17. DOI <https://doi.org/10.1080/21693293.2013.765738>
- Bourbeau, P. (2015). Resilience and international politics: Premises, debates, agenda. *International Studies Review*, 17(3), 374–395. DOI <https://doi.org/10.1111/misr.12226>
- Bourbeau, P. (2018). *On resilience: Genealogy, logics, and world politics*. Cambridge University Press. DOI <https://doi.org/10.1017/9781108349017>
- Bögge, Zs. (2025). The role of resilience in maintaining religious identity: The life story of a nun. *Religions*, 16(2), 173. DOI <https://doi.org/10.3390/rel16020173>
- Cassidy, S. (2016). The Academic Resilience Scale (ARS-30): A new multidimensional construct measure. *Frontiers in Psychology*, 7, 1787. DOI <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.01787>
- Chandra, A., Acosta, J. D., Howard, S., Uscher-Pines, L., Williams, M. V., Yeung, D., Garnett, J. & Meredith, L. S. (2011). Building community resilience to disasters: A way forward to enhance national health security. *Rand Health Quarterly*, 1(1), 6. Elérhető: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC4945213/> (Letöltve: 2025. 08. 19.).
- Connor, K. M. & Davidson, J. R. T. (2003). Development of a new resilience scale: The Connor-Davidson Resilience Scale (CD-RISC). *Depression and Anxiety*, 18(2), 76–82. DOI <https://doi.org/10.1002/da.10113>

- Estêvão, P., Calado, A. & Capucha, L. (2017). Resilience: Moving from a „heroic” notion to a sociological concept. *Sociologia, Problemas e Práticas*, 85, 9–25. DOI <https://doi.org/10.7458/SPP20178510115>
- Finály, H. (1884). *A latin nyelv szótára*. Budapest: Franklin-Társulat. Elérhető: <https://latin.oszk.hu/cgi-bin3/index.cgi> (Letöltve: 2025. 08. 19.).
- Folke, C. (2006). Resilience: The emergence of a perspective for socio-ecological systems analyses. *Global Environmental Change*, 16(3), 253–267. DOI <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2006.04.002>
- Friborg, O., Hjemdal, O., Rosenvinge, J. H. & Martinussen, M. (2003). A new rating scale for adult resilience: What are the central protective resources behind healthy adjustment? *International Journal of Methods in Psychiatric Research*, 12(2), 65–76. DOI <https://doi.org/10.1002/mpr.143>
- Google. (2025a). *Google Books Ngram Viewer keresési eredmények (1945–2022)*. [Adatkészlet]. Elérhető: https://books.google.com/ngrams/graph?content=stability%2Ccrisis%2Cuncertainty%2Cvulnerability%2Ccomplexity%2Cresistance%2Cresilience%2C coping%2Cflexibility%2Cadaptation%2Csustainability&year_start=1945&year_end=-2022&corpus=en&smoothing=0&case_insensitive=true (Letöltve: 2025. 08. 19.).
- Google. (2025b). *Google Trends „resilience” keresési eredmények (világszint, teljes időszak)* [Adatkészlet]. Elérhető: <https://trends.google.com/trends/explore?date=all&q=resilience> (Letöltve: 2025. 08. 19.).
- Google. (2025c). *Google Trends „resilience, reziliencia” keresési eredmények (Magyarország, 2010–2025)* [Adatkészlet]. Elérhető: <https://trends.google.com/trends/explore?date=2010-01-01%202025-04-12&geo=HU&q=resilience,reziliencia> (Letöltve: 2025. 08. 19.).
- Gyorgyovich, M. & László, T. (2024). Resilience experience index: Development of a new sociological tool to measure resilience. In *16th Conference of the European Sociological Association: Tension, trust and transformation*. (p. 747). Porto, Portugal: European Sociological Association. Elérhető: <https://www.europeansociology.org/media/e68213f0-f856-4c07-9288-301b2d153fd0> (Letöltve: 2025. 08. 19.).
- Hannos, G. & László, T. (megjelenés alatt). *A járványhelyzet mint esemény és elbeszélés: A reziliencia és alternatívái az elbeszéléstörédek idősociológiai-narratív értelmezési keretében*. Kézirat.
- Holling, C. S. (1973). Resilience and stability of ecological systems. *Annual Review of Ecology and Systematics*, 4, 1–23. DOI <https://doi.org/10.1146/annurev.es.04.110173.000245>
- Holling, C. S. (1998). Two cultures of ecology. *Conservation Ecology*, 2(2), Article 4. Elérhető: <http://www.consecol.org/vol2/iss2/art4/> (Letöltve: 2025. 08. 19.).
- Járai, R., Vajda, D., Hargitai, R., Nagy, L., Csókási, K. & Kiss, E. C. (2015). A Connor–Davidson reziliencia kérdőív 10 ítemes változatának jellemzői. *Alkalmazott Pszichológia*, 15(1), 129–136. DOI <https://doi.org/10.17627/ALKPSZICH.2015.1.129>
- Kimhi, S. & Eshel, Y. (2018). Measuring national resilience: A new short version of the scale (NR-13). *Journal of Community Psychology*, 47(1), 1–12. DOI <https://doi.org/10.1002/jcop.22135>
- Kiss, E. C., Vajda, D., Káplár, M., Csókási, K., Hargitai, R. & Nagy, L. (2015). A 25-ítemes Connor–Davidson Reziliencia Skála (CD-RISC) magyar adaptációja. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 16(1), 93–113. DOI <https://doi.org/10.1556/Mental.16.2015.1.4>

- Kollár, D. & Kollár, J. (2020). The art of shipwrecking: The information society and the rise of exaptive resilience. *Dialogue and Universalism*, 30(1), 67–84. DOI <https://doi.org/10.5840/du20203015>
- Kollár, D. & László, T. (2023). A reziliencia Magyarországon: Megküzdés az életút és a járványhelyzet nehézségeivel. In Stefkovics, Á. & Pillók, P. (szerk.), *Századvég Riport 2022*. (pp. 129–150). Budapest: Századvég Kiadó. Elérhető: https://szadveg.hu/wp-content/uploads/2024/03/SZAZADVEG-RIPORT2022_2022_07_A-reziliencia-Magyarorszag.-Megkuzdes-az-életut-es-a-jarvanyhelyzet-nehezsegeivel-1.pdf (Letöltve: 2025. 08. 19.).
- Kovács, O. (2024). A reziliencia metamorfózisa. *Közgazdasági Szemle*, 71(4), 408–443. DOI <https://doi.org/10.18414/KSZ.2024.4.408>
- Kövesdi, A., Bartal, A. M., Lukács J., Á. & László, T. (2022). Az egyéni és a közösségi reziliencia összefüggései. In Horn, D., Bartal, A. M. (szerk.), *Fehér könyv a COVID-19-járvány társadalmi-gazdasági hatásairól*. (pp. 99–103). Budapest: Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Közgazdaságtudományi Intézet. Elérhető: <https://kti.krtk.hu/wp-content/uploads/2022/05/FeherKonyv.pdf> (Letöltve: 2025. 08. 19.).
- Kövesdi, A., Hadházi, É. & Törő, K. (2022). Egyéni pszichés változók vizsgálata a COVID-19-járvány idején. In Horn, D., Bartal, A. M. (szerk.), *Fehér könyv a COVID-19-járvány társadalmi-gazdasági hatásairól*. (pp. 54–69). Budapest: Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Közgazdaságtudományi Intézet. Elérhető: <https://kti.krtk.hu/wp-content/uploads/2022/05/FeherKonyv.pdf> (Letöltve: 2025. 18. 19.).
- Larimian, T., Sadeghi, A., Palaiologou, G. & Schmidt, R. (2020). Neighbourhood social resilience (NSR): Definition, conceptualisation, and measurement scale development. *Sustainability*, 12(16), 6363. DOI <https://doi.org/10.3390/su12166363>
- László, T. (2022). Közelítések a reziliencia fogalmához és méréséhez a narrativitás kontextusában. *Replika*, 31(4), 149–164. DOI <https://doi.org/10.32564/127.7>
- László, T. (2023). A rugalmasság elbeszélései [Konferencia-előadás]. *BLA Doktori Ösztöndíjprogram Tudományos Konferencia*, 2023. június 15., Budapest, Magyarország. Batthyány Lajos Alapítvány.
- László, T. (2025). *A koronavírus-járvány az egyéni élettörténetekben és a közösségi emlékezetben. = A rugalmasság elbeszélései*. Kvalitatív interjúk nyersanyagai és a kapcsolódó dokumentáció. Kézirat. Budapest.
- László, T. & Gyorgyovich, M. (2024). Sebzettség és reziliencia: A sebzettség individuális és kollektív dimenzióiról a járványhelyzet kontextusában, különös tekintettel a vallásosság szociokulturális jelentőségére. In Máté-Tóth, A. (szerk.), *A konvívencia kihívásai: A vallási sokféleségről Kelet-Közép-Európában*. (pp. 39–72). L'Harmattan Kiadó. Elérhető: https://real.mtak.hu/207450/1/A-konvivencia-kihivasai_OA_DOI.pdf (Letöltve: 2025. 08. 20.).
- Longstaff, P. H. (2005). *Security, resilience, and communication in unpredictable environments such as terrorism, natural disasters, and complex technology*. Cambridge, MA: Harvard University, Program on Information Resources Policy. Elérhető: http://pirp.harvard.edu/pubs_pdf/longsta/longsta-p05-3.pdf (Letöltve: 2025. 08. 19.).
- Longstaff, P. H., Armstrong, N. J., Perrin, K., Parker, W. M. & Hidek, M. A. (2010). Building resilient communities: A preliminary framework for assessment. *Homeland Security Affairs*, 6(3), 1–23. Elérhető: <https://www.hsaj.org/resources/uploads/2022/05/6.3.6.pdf> (Letöltve: 2025. 08. 19.).
- Madewell, A. & Ponce-Garcia, E. (2016). Assessing resilience in emerging adulthood: The Resilience Scale (RS), Connor–Davidson Resilience Scale (CD-RISC), and Scale of Protective Factors (SPF). *Personality and Individual Differences*, 97, 249–255. DOI <https://doi.org/10.1016/j.paid.2016.03.036>

- Mileti, D. (1999). *Disasters by design: A reassessment of natural hazards in the United States*. Washington, DC: Joseph Henry Press.
- Norris, F. H., Stevens, S. P., Pfefferbaum, B., Wyche, K. F. & Pfefferbaum, R. L. (2007). Community resilience as a metaphor, theory, set of capacities, and strategy for disaster readiness. *American Journal of Community Psychology*, 41(1–2), 127–150. DOI <https://doi.org/10.1007/s10464-007-9156-6>
- Pirisi, G. (2019). A reziliencia lehetséges értelmezése a településföldrajzi kutatásokban. *Tér és Társadalom*, 33(2), 62–81. DOI <https://doi.org/10.17649/TET.33.2.3080>
- Raab, C., Jones, R. & Székely, I. (2015). Megfigyelés és reziliencia elméletben és gyakorlatban. *Replika*, 24(5), 63–93. Elérhető: http://www.replika.hu/system/files/archivum/94_04_raab_jones_szekely.pdf (Letöltve: 2025. 08. 19.).
- Replika. (2015). *94. szám – Vive la résilience*. Budapest: Replika Alapítvány. Elérhető: <https://replika.hu/replika/94> (Letöltve: 2025. 08. 19.).
- Rossouw, P. & Rossouw, J. G. (2016). The Predictive 6-Factor Resilience Scale: Neurobiological fundamentals and organizational application. *International Journal of Neuropsychotherapy*, 4(1), 31–45. Elérhető: https://www.researchgate.net/publication/303365936_The_Predictive_6-Factor_Resilience_Scale_Neurobiological_Fundamentals_and_Organizational_Application (Letöltve: 2025. 08. 19.).
- Salisu, I. & Hashim, N. (2017). A critical review of scales used in resilience research. *IOSR Journal of Business and Management*, 19(4), 23–33. DOI <https://doi.org/10.9790/487X-1904032333>
- Seery, M. D., Holman, A. & Silver, R. C. (2010). Whatever does not kill us: Cumulative lifetime adversity, vulnerability, and resilience. *Journal of Personality and Social Psychology*, 99(6), 1025–1041. DOI <https://doi.org/10.1037/a0021344>
- Smith, B. W., Dalen, J., Wiggins, K., Tooley, E., Christopher, P. & Bernard, J. (2008). The Brief Resilience Scale: Assessing the ability to bounce back. *International Journal of Behavioral Medicine*, 15(3), 194–200. DOI <https://doi.org/10.1080/10705500802222972>
- Századvég Konzorcium. (2021). *Reziliencia az egyének, a közösségek és a társadalom szintjén*. Adatfeldolgozás; kvantitatív és kvalitatív közvélemény-kutatási eredmények elemzése. Kézirat. Budapest.
- Századvég Konzorcium. (2023). *Reziliencia és szolidaritás a globális fenyegetettség kontextusában*. Adatfeldolgozás; kvantitatív és kvalitatív közvélemény-kutatási eredmények elemzése. Kézirat. Budapest.
- Székely, I. (2015). Reziliencia: a rendszerelmélettől a társadalomtudományokig. *Replika*, 24(5), 7–23. Elérhető: <http://real.mtak.hu/id/eprint/110083> (Letöltve: 2025. 08. 19.).
- Szokolszky, Á. & V. Komlósi, A. (2015). A „reziliencia-gondolkodás” felemelkedése – ökológiai és pszichológiai megközelítések. *Alkalmazott Pszichológia*, 15(1), 11–26. DOI <https://doi.org/10.17627/ALKPSZICH.2015.1.11>
- Wadi, M. M., Nordin, N. I., Roslan, N. S., Tan, C. & Yusoff, M. S. B. (2020). Reframing resilience concept: Insights from a meta-synthesis of 21 resilience scales. *Education in Medicine Journal*, 12(2), 3–22. DOI <https://doi.org/10.21315/eimj2020.12.2.2>
- Wagnild, G. M. & Young, H. M. (1993). Development and psychometric evaluation of the Resilience Scale. *Journal of Nursing Measurement*, 1(2), 165–178. Elérhető: https://www.academia.edu/6675361/Development_and_Psychometric_Evaluation_of_the_Resilience_Scale (Letöltve: 2025. 08. 19.).

- Werner, E. E. & Smith, R. S. (1982). *Vulnerable but invincible: A longitudinal study of resilient children and youth*. Adams, Bannister and Cox.
- Windle, G., Bennett, K. M. & Noyes, J. P. (2011). A methodological review of resilience measurement scales. *Health and Quality of Life Outcomes*, 9(1), 8. DOI <https://doi.org/10.1186/1477-7525-9-8>
- Xu, L., Marinova, D. & Guo, X. (2015). Resilience thinking: A renewed system approach for sustainability science. *Sustainability Science*, 10(1), 123–138. DOI <https://doi.org/10.1007/s11625-014-0274-4>

Melléklet

1. táblázat: A Rezilienciaélmény-index teljes (REI-20-2023),
magyar nyelvű változatához tartozó indikátorok¹⁹

Indikátorok (indexképző reziliencia-szabályozók)	Állítások (a kérdéssor egyes alkérdései, itemei)	Megjegyzések (az itemek kiválasztása mögötti különleges szempontok)
Ágencia	Ura vagyok az életemnek, rajtam múlik, hogyan alakul.	Ez a tétel már a Századvég 2021-es kutatásában is szerepelt.
Coping	A megpróbáltatások ellenére is töretlenül haladok a céljaim felé.	Ez a tétel már a Századvég 2021-es kutatásában is szerepelt.
Autonómia	Képes vagyok arra, hogy nemet mondjak mások kéréseire.	Ez a tétel már a kezdeti koncepciónak is része volt, de csak 2022-ben alkalmaztuk először (ekkor még egy korábbi változatban, fordított skálával). Emellett a társas-társadalmi (szociológiai) aspektust kiemelő indikátor.
Asszertivitás	Előbb vagy utóbb, de rendszerint elérem, amit akarok.	Ez a tétel már a kezdeti koncepciónak is része volt, de csak 2022-ben alkalmaztuk először.

¹⁹ A kérdés pontos szövege: „Mennyire érzi igaznak vagy sem önmagára a következőket? Kérem, válaszoljon egy hétfokú skála segítségével, ahol az 1-es jelentése, hogy egyáltalán nem, a 7-es jelentése pedig, hogy teljes mértékben!”. Az egyes alkérdéseket, állításokat rotált sorrendben kérdezzük, az indikátorok egyenlő súllyal járulnak hozzá az indexhez, amely 20 és 140 között vehet fel értékeket. A húsz itemre épülő változat nem tartalmaz fordított skálát.

Indikátorok (indexképző reziliencia-szabályozók)	Állítások (a kérdéssor egyes alkérdései, itemei)	Megjegyzések (az itemek kiválasztása mögötti különleges szempontok)
Felelősség	Vállalom a felelősséget a döntéseim rossz következményeiért is.	Ez a tétel már a kezdeti koncepciónak is része volt, de csak 2022-ben alkalmaztuk először.
Kapcsolatteremtés	Képes vagyok nyitni mások felé, megosztani érzéseimet, gondolataimat.	A társas-társadalmi (szociológiai) aspektust kiemelő indikátor.
Társas támogatás	Tudom, hogy ha nehézségeim adódnak, számíthatok mások segítségére.	A társas-társadalmi (szociológiai) aspektust kiemelő indikátor.
Empátia	Bele tudok helyezkedni mások nézőpontjába, hogy feloldjunk egy helyzetet.	A társas-társadalmi (szociológiai) aspektust kiemelő indikátor.
Tanulás	Előretekintek, és közben építék korábban szerzett tapasztalataimra.	Az időbeli dinamikával és egzisztenciális kérdésekkel kapcsolatos szempont.
Jelenlét	Jelen tudok lenni, figyelmemet az itt és most-ra összpontosítom.	Az időbeli dinamikával és egzisztenciális kérdésekkel kapcsolatos szempont.
Optimizmus	Hiszek benne, hogy a jövőben kedvező irányban változhatnak a dolgok.	Az időbeli dinamikával és egzisztenciális kérdésekkel kapcsolatos szempont.
Újratervezés	Ha szükséges, elfogadom, hogy vannak korlátok, és újratervezek.	Az időbeli dinamikával és egzisztenciális kérdésekkel kapcsolatos szempont.
Hitelesség	Őszinte vagyok magammal, a számomra fontos elvekhez tartom magam.	Az időbeli dinamikával és egzisztenciális kérdésekkel kapcsolatos szempont.
Elfogadás	El tudom fogadni a veszteséget, és ha valamin nem lehet változtatni.	Az időbeli dinamikával és egzisztenciális kérdésekkel kapcsolatos szempont.
Önismeret	Amikor cselekszem, figyelembe veszem erősségeimet és gyengeségeimet is.	–
Önbizalom	Bízom magamban és képességeimben, amelyek átsegítenek az akadályokon.	–

Indikátorok (indexképző reziliencia-szabályozók)	Állítások (a kérdéssor egyes alkérdései, itemei)	Megjegyzések (az itemek kiválasztása mögötti különleges szempontok)
Stressztűrés	Helyén tudom kezelni az élet és a mindennapok okozta nyomást.	–
Kreativitás	Váratlan helyzeteket is meg tudok oldani, feltalálom magam.	–
Szervezettség	Képes vagyok összetett problémákat elemezni és megoldásokat kidolgozni.	–
Humor	Látom a dolgok humoros oldalát, tudom könnyedén venni a helyzeteket.	–

Forrás: Gyorgyovich & László, 2024; László, 2025; Századvég Konzorcium, 2023 – saját szerkesztés

A SZOVJET KÖZVÉLEMÉNY BREZSNYEV ÉS GORBACSOV IDEJÉN

EDELÉNYI MÁRK ATTILA

Összefoglalás:

A tanulmány az egykori Szovjetunió közvélemény-értelmezésének és mérésének átalakulását, fejlődését elemzi, a két utolsó, hosszabb ideig hatalmon lévő pártfőtitkár: Leonyid Brezsnyev (1964 és 1982 között) és Mihail Gorbacsov (1985 és 1991 között) idején. Az elemzés időrendi sorrendben veszi végig a közvélemény (mint rendszeridegen, nem szocialista társadalmi intézmény) értelmezésében bekövetkező változásokat, valamint az ezzel együtt járó tudományos vizsgálati módszerek átalakulását. Leírja a Brezsnyev idején lezajlott paradigmaváltást (a függő közvélemény elméletének kialakítását), összehasonlítva ezt a korszak elejének nyitottabb megközelítésével és az akkor elért eredményekkel. Ezek után a tanulmány a Gorbacsov idejében történt újabb elméleti és módszertani referenciakeret átalakulására tér át. Ez már egyértelműen a pártnak az akkori társadalommal kapcsolatos információhiányát jelzi. Ebben az új értelmezésben vált a közvélemény nagyrészt független politikai szereplővé, melynek hatása összehasonlítható volt a párt társadalmi fontosságával. A tanulmány ezek után megvizsgálja annak előnyeit is, hogy a Szovjetunió közvélemény-kutatása elkezdte a világ más részein elért módszertani haladás figyelembevételét és az új, aktuális módszerek helyi alkalmazását, valamint elemzi azokat a kihívásokat, melyekkel a közvélemény-kutatásnak meg kellett küzdenie. Összefoglalásként a tanulmány összehasonlítja a két korszak közvélemény-értelmezését, valamint elhelyezi a Szovjetunióban tapasztalt átalakulásokat az egyéb egykori szocialista országok szélesebb perspektívájában.

Kulcsszavak: Szovjetunió, közvélemény, közvélemény-kutatás, Brezsnyev, Gorbacsov

Bevezetés

A posztisztálini szocializmus társadalomtudományának talán az egyik legellentmondásosabb területe a közvélemény-kutatás volt. Valójában már a kutatásterület tárgyát képező közvéleménynek sem kellett volna léteznie, hiszen a közvélemény, a kapitalista (értsd: gazdaságilag független, önálló politikai részvételre képes) polgárság (Habermas, 1999) politikai-etikai érdekeinek egyik megjelenési formája volt, amely a politikai forradalmak egymást követő hullámain keresztül kiépített politikai rendszer (Hobsbawm, 2010) részeként fejlődött ki, és ami így, magától értetődően, a burzsoá szociológiába ágyazódott. Természetesen ezt a szocialista forradalomnak el kellett volna söpörnie, okafogyottsága mellett azért is, hogy utat tudjon nyitni az osztálytudatosan strukturált politikai érdekkommunikáció új, szocialista (pártvezérelt) formájának. Ennek ellenére a tudományterület tárgyát képező közvélemény nemcsak hogy létezett a szocializmusban, hanem a sztálini személyi kultusz elmúltával többször is olyan központi szerephez jutott (56–68–81), melyre a rendszernek nem volt „tudományos” válasza.

Mindenesetre a szocialista országok jelentős részében kutatták a közvéleményt ebben az időszakban. Voltak olyan országok, mint például a Német Demokratikus Köztársaság (Ludz, 1981) vagy Bulgária (Welsh & Arabadjief, 1981), ahol a közvélemény-kutatás egy rövid időre történő felfutásáról majd gyorsabb-lassabb leépüléséről lehet beszélni. Mindkét esetben a közvéleménytől érkező információk feldolgozásának egyéb csatornáit kerülnek előtérbe (a titkosmegfigyelések és a közönséglevelek feldolgozása). Az államok egy másik csoportjában (Csehszlovákia és Lengyelország) a közvélemény-kutatás együtt hullámzott a politikai eseményekkel. Amikor ezek az események felgyorsultak, fontosság és központiá váltak, mint például az 1968-as Prágai Tavasz vagy a 80-as évek lengyelországi eseményei idején, akkor a közvélemény-kutatás is felvirágzott, majd a konszolidációval párhuzamosan visszaszorult (Kwiatkowski, 1992; Piekalkiewicz & Bede, 1972). Hasonlóan hullámzó volt a Szovjetunió közvélemény-kutatásának történelme is, bár itt a kezdeti sokk után (amit Hruscsov zárt ajtóik mögött elmondott „Titkos Beszéd”-ének kiszivárgása okozott) (Loewenstein, 2006), a közvélemény-kutatás fontossága pártvezető-függővé vált, és ennek függvényében változott. Végezetül mintegy atipikus modellként a magyar példát lehet említeni, ahol a pártállami konszolidáció kezdetétől (1947) egészen a '60-as évek végéig nem folyt jelentős közvélemény-kutatás, ugyanakkor ettől kezdve a közvélemény kutatása olyan intézményrendszerben történt, mely a rendszer végéig fennmaradt.

Kelet-Európában, a posztisztálini szocializmus idején három dinamika határozta meg a közvélemény értékét és kutatásának fontosságát. *Egyrészt* a politikai rendszer konszolidáltsága és beágyazottsága, amely fordított viszonyban állt a közvélemény fontosságával. Minél rutinszerűbb volt a rendszer működése, minél konszolidáltabb volt a politikai helyzet, annál kevésbé volt fontos a közvélemény. Valamint minél képlékenyebb, változóbb volt a politikai helyzet, annál fontosabbá vált a közvélemény. *A második* fontos és meghatározó dinamika, mely nagyjából párhuzamos hatással volt a közvéleményre, mint az előző: a politikai elit és a tömegek közötti kapcsolat dinamikája volt. Minél jobban eltávolodott a politikai vezetés az emberektől, annál kevésbé volt fontos a közvélemény. Végezetül egy *harmadik* faktor, mely a közvélemény szerepét dinamizálta, a tömegkommunikáció és fejlődése, valamint ennek a propagandában, a meggyőzésben betöltött átalakuló szerepe volt. A tömegkommunikációban végbement haladás az időszak egészében erősítette a közvélemény szerepének központiá válását, egyrészt mert egyre fejlettebb közönségelérési formákat tett lehetővé a politika számára, másrészt azért is, hogy fejlődésének szakaszai (újság, rádió, televízió, internet) során mindig kialakította a saját közönségét – a saját köz(önség)véleményével.

Jelen tanulmány arra keresi a választ, hogy milyen volt, és hogyan változott az évek során az egykori Szovjetunió közvéleményről fennálló felfogása. Ennek megválaszolásához két korszak közvéleménnyel kapcsolatos egyediségei és változásai állnak az elemzés középpontjában, bár természetesen a többi nagyobb korszak is megemléstésre kerül majd legalább érintőlegesen és bevezető jelleggel. A két, itt részletesen elemzett korszak közül az első a Leonid Iljics Brezsnyev nevével fémjelzett, 1964 és 1982 közötti időszak. A másik elemzett korszak egy másik legfelső vezetőhöz, Mihail Szergejevics Gorbacsovhoz, a Szovjetunió és a Szovjet Kommunista Párt (SZKP) utolsó pártfőtitkárához kötődik, aki 1985

és 1991 között volt hatalmon. Mindkét időszakban az akkor fennálló szovjet közvélemény-felfogás és annak átalakulása lesz az elemzés központi témája.

Ennek megfelelően a tanulmány a szovjet közvélemény utolsó korszakát veszi górcső alá. Ez az időszak, melyet a tanulmány elemez, nagyjából 25 évet ölel fel, ami a teljes szovjet korszak utolsó nagyjából egyharmada. Ebben az időszakban a közvélemény fontossága és szerepe több átalakuláson is keresztülment. Ezek az átalakulások ritmikus változásai ráadásul nagyon hasonlítanak a több kelet-európai szocialista országban is tapasztalt hullámmozgásszerű, ciklikus közvélemény-fejlődésre, melynek keretében a közvélemény szerepe időnként felértékelődik és jelentőssé válik, időnként pedig háttérbe szorul, és elveszti fontosságát (Gitelman, 1977).

A tanulmány először röviden a szovjet közvéleménynek és értelmezésének egyedi jellegzetességeit veszi számba, melyeket figyelembe kell venni a későbbi korszakok értelmezéséhez. Ezután tér át a Brezsnyev-korszak közvéleményére, és elemzi az ebben a korszakban bekövetkezett jelentősebb, közvéleménnyel és annak kutatásával kapcsolatos változásokat. Harmadik pontként a Gorbacsov vezetése alatt végbement, a közvéleménnyel kapcsolatos átalakulások kerülnek majd elemzésre, melyek következtében kifejlődött az a közvéleménystruktúra, melynek aktív részvétele mellett a Szovjetunió Oroszországgá és a Független Államok Közösségévé alakult át.

Vox populi, vox dei?

A liberális demokráciákban gyakran hangoztatott szlogen (a nép hangja Isten hangja), melyet az abszolút monarchia kialakítása elleni harcában fogalmazott meg a Whig párt egyik pamfletje a XVIII. század eleji Angliában, kiváló példa arra, hogy bemutatásra kerüljenek a szovjet közvéleménynek és értelmezésének sajátosságai.

Elsőként azt érdemes kiemelni, hogy az 1917-es forradalom eredményeként kialakuló új állam hivatalosan szétválasztotta az egyházat és az államot, és egy vallástól, vallásoktól független szekuláris államot hozott létre. Ehhez hozzájárult a szocialista rendszerek egyházellenes hozzáállását, kirajzolódik, hogy a fenti szlogen a Szovjetunióban már csak az alábbi formában lett volna értelmezhető: a nép hangja a Nép hangja. Ez valójában már nagyon kevés magyarázó értékkel bír, de egyben azt is jelzi, hogy innentől kezdve a közvélemény már nem képvisel valami felsőbb és fontosabb „hatalmat”, melynek természetesen akár társadalomirányítási szerepe is lehetne (ilyen szempontból a pártvezetés jutott abszolút hatalomhoz), hanem csak önmagát képviseli. Jelentősége ráadásul a történelmi helyzet függvényében változhatott is.

Emellett a szovjet közvélemény egyedisége abból is fakad, hogy a Szovjetunió már azelőtt létrejött mint egy egypártrendszerű szocialista állam (1922), hogy a közvélemény-kutatás tudományos fázisába lépett volna, mert ez csak Gallup híres, 1936-os kutatásával kezdődött (Gallup, 1938). Ennek megfelelően a Szovjetunió esetében a közvéleményről kialakult állami-politikai kép olyan egyedi értelmezésekkel rendelkezik, amely közelebb áll a Lazarsfeld által jelzett

klasszikus tradícióhoz (Lazarsfeld, 1957), mint a tudományozhoz. Míg a klasszikus tradícióban a közvélemény megértésének, értelmezésének központjában az állt, hogy milyennek kellene lennie a közvéleménynek, „mint egy ideáltipikus koncepció” (Grossi, 2007, 44), (a tudományos tradícióban a közvéleményt kérdéseken keresztül mérik azért, hogy láthatóvá váljon, milyen is „valójában”). Ez részben arra is magyarázattal szolgál, hogy miért került nagyobb hangsúly a közvélemény formálására (milyennek kellene lennie), mint a megértésére (valójában milyen) a szovjet időszak nagyobbik felében.

A közvélemény – mint referencia – megjelenése a politikai gondolkozásban már a Szovjetunió kikiáltása előtt megkezdődött. Uledov idézi például Lenin egy 1918-as petícióját a közvéleményhez, amit egy olyan bírói gyakorlat motivált, ahol korrupt személyek kaptak túl enyhe büntetéseket (A. K. Uledov, 1960). Ebben az időszakban több olyan folyamat is megfigyelhető, mely hozzájárulhatott a közvélemény fontosságának megértéséhez. Egyrészt a ’20-as évekig megfigyelhető az állami statisztika jelentős fejlődése, főleg elméleti szinten, és különös tekintettel az állam hatalmas területéből adódó mintavételi problémákkal kapcsolatban. Seneta a „reprezentatív kutatások kezdetének” (Seneta, 1985, 118–119) tekinti Oroszországban az Alexander Ivanovich Chuporov és fia, Alexander Alexandrovich Chuporov által az 1920-as években végzett munkát. Másrészt társadalmi szinten elmondható az is, hogy „1927-ben a Szovjetunió tele volt irodalmi szalonokkal, közéleti egyesületekkel és olyan újságokkal, melyek nyilvánosan nem értettek egyet, és vitatták a közélet fontos részeit”, ahogy ezt Loewenstein jelzi MacGuirre hivatkozva (Loewenstein, 2006, 1331). Ugyanakkor már ebben a korszakban érezhető a bolsevikok, és különösképpen Lenin által képviselt közvélemény-megközelítés, mely szerint maga a közvélemény (a dolgozók véleménye) elkerülhetetlenül feltételezi azt, hogy egy „élcsapat” vezesse (Inkeles, 1950).

Ez a tendencia teljesedett ki a sztálini hatalomátvételt követően kialakított személyi kultusz idején. Ebben az időszakban a közvéleményből eltűnt a konstruktív/megkérdőjelező szerep, és csak mint követő/támogató erő jelent meg a politikai életben, melynek elsődleges és szinte kizárólagos funkciója a hatalom éltetése volt. Emellett természetesen voltak olyan kiegészítő funkciói is, mint a társadalmi problémák felfedezésének elősegítése, amit a közvélemény, például az újságok szerkesztőségeibe eljuttatott panaszleveleken keresztül tudott megoldani (Gitelman, 1977). Ez a közvélemény természetesen nem lehetett önálló, ezért a politikai hatalom, a pártvélemény irányítására szorult. Ennek optimális eszköze a hatalom részéről a politikai propaganda és cenzúra együttes használata volt. Ekkorra vált bejáratott gyakorlattá, hogy miközben a közvéleményt tömegkommunikációs eszközökön keresztül formálták, addig a pártvélemény kialakításában a személyes kommunikációk és/vagy a titkos iratok felhasználása is jelentős szerepet játszott (Šlápentoh, 1986). Mindez együtt, Apter terminológiáját használva, egy „erős kényszerítéssel és alacsony információval” működő rendszert eredményezett, amelyben a sztálinista elit „úgy döntött, hogy az »utasítás«, és nem a »szerződés« [határozza meg a társadalmi] integráció formáját” (Connor, 1977, 106).

A szovjet közvélemény következő jelentős átalakulása a Hruscsov által az SZKP XX. pártkongresszusán, 1956 februárjában előadott beszámolójával kapcsolatos. A csak „titkos beszédként” ismert beszámolóban Hruscsov a sztálinizmus hibáira, bűneire és túlkapásaira hívta fel a figyelmet. Ez a beszéd sokkolta a szovjet közvéleményt, mely az ezzel kapcsolatban szervezett párttalálkozókat mint fórumot kihasználva kezdte ezen információk megbeszélését. Ez azonban nagyon gyorsan a találkozók bezárásához vezetett, ami ellehetetlenítette az ezeken készült jegyzőkönyvek publikálását (Loewenstein, 2006), másrészt egyéb fórumokat, mint például az ugyanebben az évben megrendezett írótalálkozó prózai szekciójának vitája októberben, mely akkora ismeretségre tett szert, hogy végül a „Központi Bizottság visszautasította a közvélemény befolyását, és erről egy [hivatalos] levelet adott ki decemberben »A pártszervezet erősítéséről, a tömegek között végzett politikai munkáról és a szovjetellenes elemek ellenséges támadásainak megszüntetéséről«” (Loewenstein, 2006, 1330), amelyhez a Brezsnyev által is vezetett bizottság 1956-ban elkészített titkos levelét vette alapul a KB.

Ezzel részben már láthatóvá is vált a szovjet közvélemény második egyedisége. A Szovjetunió esetében, az egyéb szocialista országoktól eltérően, nem történelmi változások vagy kataklizmák, sokkal inkább a pártfőtitkárok személyének váltakozásai adják meg a közvélemény-kutatási korszakok ritmusának váltakozásait. Ennek megfelelően Loewenstein a Hruscsov-beszéd utáni közvélemény újbóli felszínre kerüléséről ír (Loewenstein, 2006), Mickiewicz a Brezsnyev-rezsim elitjének közvélemény-felfogásának újdonságait említi (Mickiewicz, 1972), míg Grey és társai a Gorbacsov-reformok és a közvélemény kölcsönhatásait elemzik (Grey és mtsai., 1990).

A Szovjetunióban 1960-ban került sor az első kérdőívet használó közvélemény-kutatásra, melyben arra keresték a választ, hogy az emberiség el tudja-e kerülni a háborút. Az 1000 fős mintán végzett kutatást a Komszol'skaia Pravda jelentette meg, és érdekességként érdemes megemlíteni, hogy „csak 21 nemleges válasz érkezett, amit 11 nem értékelhető válasz is kísért” (Connor, 1977, 108). Innentől kezdve ez az újság a saját közvélemény-kutató intézetén keresztül több kutatást is végrehajtott. A legfontosabb témák között az ifjúsággal vagy a termelékenységgel kapcsolatos kutatásokat érdemes említeni. Ezek a kutatások az újságban közzétett kérdőív önkéntes visszaküldésén alapultak (Connor, 1977), és több esetben is mintegy tízezres válaszadási rátával rendelkeztek.

A közvélemény és kutatása Brezsnyev alatt

A Brezsnyev alatti közvélemény-értelmezést érdemes mindjárt az elején két időszakra bontani, melyek között egyrészt az 1968-as prágai események jelentik az egyik fontos választóvonalat (Henn, 1998). A másik fontos adalék az addigra már lezajlott közvélemény-kutatások eredményeihez kapcsolódik, melyek tisztán mutatták, hogy a szovjet társadalom messze áll a vezetés által hivatalosan elképzelt és képviselt osztálymentességtől (Hahn, 1993). Ez a két faktor együttesen, az 1970-es évek elejétől kezdve a közvélemény-kutatások részleges visszaszorulását, kontrakcióját eredményezte, valamint a pártvélemény vezető szerepének felerősödését is a közvélemény rovására.

Bár ezen két időszak között megfigyelhetők bizonyos eltérések, például abban, hogy a párt és az állami vezetés milyen szerepet tölt be a közvéleménnyel kapcsolatban, mindkét időszakban léteztek olyan alapfelvetések melyek lehetővé teszik azt, hogy ezt a két, egymást követő periódust ugyanannak a korszaknak a részeként elemezzük. Ilyen például, hogy a közvélemény nem mint önálló, független társadalmi objektumként kerül definiálásra. Ez automatikusan azt feltételezi, hogy valamilyen szempontból ezt a közvéleményt vezetni, irányítani kell. Ugyanakkor az egész korszakra jellemző, hogy az irányított közvélemény információvisszacsatolási funkciója által különlegesen fontos „központi” szerepet tölt be a szovjet társadalomba, legalábbis elméletben.

KEZDETI SZAKASZ: 1964–1968 (1970)

A brezsnyevi közvélemény-megközelítés alapvető tendenciája már 1956-tól kezdődően kezdett formálódni, hiszen Brezsnyev volt a vezetője (Malenkovval együtt) annak a párton belüli bizottságnak, mely egy, csak a pártvezetésnek írott (nem nyilvános) levélben kérte „a párt szervezetének erősítését a szovjetellenes ellenséges elemek támadásainak kizárására” (Loewenstein, 2006, 1341). Ez a levél síkra szállt a kritika limitációja és a valódi publikus vita megszüntetése mellett, amely a Hruscsov által elmondott „titkos beszéd” után indult meg és erősödött fel a szovjet társadalom fontos szegmenseiben. A bizottság tagjai mind a vita nyilvánosságában, mind az egyre gyakoribbá váló kritikai közvélemény kifejezéseiben is a pártvezetés lehetséges legitimációs problémáit látták. Ugyanakkor a bizottság megközelítése nem zárta ki a közvélemény fontosságának felismerését és a késztetést arra, hogy a közvélemény valamilyen formában megértésre és felhasználásra kerüljön.

Ennek a kettősségnek megfelelően az első időszakban (de valójában már a '60-as évek elejétől kezdődően) megindul egy, a közvélemény kutatásával foglalkozó intézményrendszer kialakulása. A Grushin által vezetett, a Komszol'skaia Pravda újságon keresztül szervezett önkitöltős és visszaküldendő kérdőíves kutatásokat érdemes elsőként említeni. Az újságon belül létrehozott kutatóintézet, mely hét munkatársat foglalkoztatott, fennállásának hét éve alatt 27 közvélemény-kutatást végzett el (Connor, 1977; Dimitrov, 2014). Emellett elindult a egyetemi kutatóközpontok kialakulása is. Ezek közül kiemelkedik a Leningrádi Állami Egyetem és az általa végzett kutatások. Valamint a párt ifjúsági tagozatának, a „Komszomolnak” (Össz-szövetségi Lenini Kommunista Ifjúsági Szövetség) Novoszibirszkben alapított kutatóintézete is, mely ismert kutatóközpont lett a '70-es évekre (Dimitrov, 2014). Végezetül azt is érdemes kiemelni, hogy elkezdett formálódni a párt (SZKP) berkein belül is a közvéleménnyel kapcsolatos adatgyűjtés, valamint elkezdődött a párton belüli kutatókapacitás létrehozása is. Ennek kiépítésében a Központi Bizottság mellett fontos szerepet játszottak a tagköztársaságok pártbizottságai (például észtországi, majd később grúz kutatások) (Slider, 1985; Szafarov, 1981), valamint a Szovjet Tudományos Akadémia is.

A párton belüli struktúrához természetesen hozzátartozott a megfelelő titkosrendőrségi szervezet kialakítása is. A párt-hoz köthető kutatóbázis kialakulásának csúcspontja az 1965 és 1968 közötti időszak volt (Slider, 1985). Ennek

keretében általában a párt Agitációs és Propaganda Osztályainak (APO) hatáskörébe került a közvélemény és kutatásának ellenőrzése. Ebben a korszakban nagy valószínűséggel komoly munka folyt annak tekintetében, hogy hogyan is lehetne egy működőképes és politikailag is elfogadható keretbe összeilleszteni a közvéleményt és a pártot. Ez leginkább abból szűrhető le, hogy a következő időszakra a pártvezetés már kész modellt tudott használni a fenti probléma megoldására. Erre utal az is, hogy felerősödött a titkos kutatások száma és jelentősége ebben az időszakban (Dimitrov, 2014).

A korszak egy másik fontos témája, a közvélemény megértésére tett kísérletek mellett, a tömegkommunikáció és a propaganda szerepének és közvélemény-formáló képessége volt. Ahogy Szecső fogalmaz: „A közvélemény megközelítésének logikailag két alaplehetősége van: a társadalmi nyilvánosság és a tömegbefolyásolás irányából” (Kulcsár László & Szecső Tamás, 1981, 6). Mivel az első lehetőség a brezsnyevi megközelítés következtében (lásd az 1956-os levelet feljebb) eleve ki volt zárva, ezért nem meglepő, hogy az ekkoriban amúgy is jelentős fejlődésen átmenő tömegkommunikációra helyeződött (ismét) a hangsúly. Mindez természetesen úgy, hogy a párton belüli és a párton kívüli kommunikációban továbbra is fontos szerep jutott a szóbeli meggyőzésnek és agitációnak (A. Uledov, 1981).

Ez a közvélemény-kutatási szempontból aktív időszak 1968-tól kezdődően aztán egy rendkívül gyors és erőteljes visszaesésen ment keresztül. Elsőként a prágai események (Henn, 1998) és az azzal direkt kapcsolatban kifejlődő Brezsnyev-doktrína rázzák meg, melyek nyilvánvalóvá tették, hogy a pártvezetés nem tartja szükségzerűnek a közvélemény folyamatos méréses figyelembevételét (miközben a '68-as prágai események empirikus mérése a csehszlovák közvélemény-kutatás egyik aranykora) (Piekalkiewicz & Bede, 1972). Ezzel párhuzamosan felerősödött a titkos kutatás is, amelyre a Szovjet Tudományos Akadémia a legjobb példa. Az először 1965-ben felállított Szociológiai Kutató Intézet helyére 1968-ban – egy titkos politburó döntéssel – egy új intézetet hoztak létre a „konkrét szociológiai kutatásokra” a Filozófiai Intézetben belül, és ennek az intézetnek olyan titkos kutatásai voltak, melyekről a KGB felé is volt jelentési kötelezettsége (Dimitrov, 2014). Ilyen körülmények között kezdődött el végül 1970-től a brezsnyevi közvélemény második, „érett” korszaka.

AZ „ÉRETT” BREZSNYEVI KÖZVÉLEMÉNY-FELFOGÁS: 1970–1982

Az érett brezsnyevi közvélemény-felfogás kifejtése előtt érdemes kitérni arra, hogy milyen nem hagyományos, a kérdőíves közvélemény-kutatástól eltérő módszerekkel rendelkezett a politikai vezetés Brezsnyev idejében ahhoz, hogy megismerhesse a közvéleményt. Természetesen erre a szovjet vezetésnek kiforrott és egyedi megközelítései is voltak. Fontos szerep jutott az állami titkosrendőrség megfigyelési kapacitásainak (Dimitrov, 2014). Emellett a helyi APO szervezetek is aktívan részt vettek a közvélemény monitorozásában, hiszen itt gyűltek össze azok a beszámolók és hangulatjelentések, melyek egyik funkciója pont a közvélemény megfigyelése lett volna, amit azonban saját működési logikájából kifolyólag képtelen volt ellátni.

A titkos adatgyűjtés mellett a másik jelentős információforrás azokból a panaszokból állt össze – ezek lehetnek írásbeli vagy akár szóbeli panaszok is –, melyeket az állampolgárok a különböző fórumokon terjesztettek elő. Ilyen lehetett például egy levél elküldése egy folyóirathoz vagy egy pártszervezeti egységhez. Ennek az információforrásnak a jelentősége sokszor figyelmen kívül marad, pedig az olvasói levelek közlése egyike az írott sajtó jelentős közfigyelemre számot tartó részeinek. Ennek a panasztömegnek a feldolgozására a Szovjetunió egy komoly apparátust foglalkoztatott. Ez az információ rendkívül nagy segítségére volt a pártvezetésnek annak megítélésében, hogy vajon milyen problémákkal is küzd az átlagember (Buck, 2024; Dimitrov, 2014; Tokarovszkij, 1981).

Az „érett” brezsnyevi közvélemény-értelmezés sarokköve az, hogy a társadalom ideális vezetője a párt, különös tekintettel annak vezetésére. Ez az a helyszín, ahol a társadalom önvezérlése (hova haladjunk, milyen úton) kidolgozásra kerül (A. Uledov, 1981). Ugyanakkor a közvélemény egyre fontosabb szerepet játszik, és egyre központibb helyet is foglal el. Ennek értelme, hogy a pártvezetés és a párt ne szakadjon el az átlag állampolgár mindennap megélt valóságától. Ez a megközelítés abból is tisztán látszik, hogy az 1977-es alkotmány előírta a közvélemény figyelembevételét (Henn, 1998; Szafarov, 1981). Ennek megfelelően ebben az értelmezésben a közvélemény egy olyan függő „változó”, mely alapvetően arra szolgál, hogy a politikai elitet, mintegy visszacsatolásként, ellássa azokkal az információkkal, melyek ahhoz kellenek, hogy a vezetés jó tudjon maradni. Ahogy Alekszejev és társai írják: „[a] közvélemény-kutatást teljes egészében a pártmunka – a döntéshozatal, a végrehajtás – javításának szolgálatába állították” (Alekszejev és mtsai., 1981). A közvéleményt főleg azért kellett kutatni, hogy ki lehessen küszöbölni a többi információszerzési lehetőség beépített torzításait. Ugyanakkor a kutatást a megfelelő helyen, a megfelelő kérdésekkel, a megfelelő válaszokért kellett elvégezni, és ennek eredményei csak a politikai vezetésre tartoznak.

Így a „közvéleményt mint a társadalom tudományos irányításának tényezőjét két irányban használhatjuk fel: az új társadalom építésének feladatainak megoldására és a negatív jelenségekkel szembeni harcra” – írta Korobejnyikov a ’80-as évek elején (Korobejnyikov, 1981). A szocialista demokrácia fejlődésével párhuzamosan a központba kerülő „érett” szocialista közvélemény kettős feladattal lett felruházva: részt vett a politikák (policy) előkészítésében (Szafarov, 1981), valamint értékelt az adott politika végrehajtásának hatékonyságát.

A brezsnyevi közvélemény-értelmezés több olyan kérdést is megoldott, ami segítette a közvélemény fontosságának felértékelődését. A kettős átalakulás következtében a közvélemény úgy vált központivá, hogy közben elvesztette az összes kezdeményezőképeségét, és így a függetlenségét. Így létrejött a politikai vezetés irányítása, a pártvélemény, amely Šlápentoh értelmezésében a mitológiai szintet képviseli, és a közvélemény – a šlápentohi értelemben vett praktikus hétköznapi szint – tandemje (Šlápentoh, 1986). A modell így képes volt összeharmonizálni az érezhető fontosságot az elvárt függőséggel egy komplex, valójában részben egymástól kölcsönösen függő rendszer keretei között (azért csak részben a kölcsönös függés, mert a döntés mindig a párt kezében maradt). Ez egy sokáig fenntarthatónak tűnő rendszert hozott létre (a döntéshozók nem távolodtak el a választókra ráerőltetett, de tudományosan kijelölt iránytól).

Másodlagos eredményként még talán azt érdemes jelezni, hogy a hosszabb távú fenntarthatóság megnyitotta az utat a longitudinális vizsgálatok felé is.

Ugyanakkor a modell komoly limitációkkal is rendelkezett. Egyrészt a közvélemény értelmezése nem transzparens kutatási módszerekre épült. Komoly problémát jelentett például az, hogy a kutatások legfontosabb helyszínei a gyárak és munkahelyek voltak. Fontos kiemelni azt is, hogy a titkos kutatások mellett a nem titkosak sem jutottak vissza a közmédiумokhoz és ezeken keresztül a társadalom többségéhez. Egy kutatás adatai szerint a szovjet társadalmon belül a válaszadók jelentős többsége jelezte, mennyire fontos lenne az, hogy a lakosság informálva legyen az őt érintő kutatások eredményeiről: „szükséges 61%, kívánatos 32%” (Alekszejev és mtsai., 1981, 73). Ehhez társultak a mintavételek sokszor szándékos torzításai és a legtöbb esetben a statisztikai számítások hiánya is.

A közvélemény a Gorbacsov-reformok idején

A Gorbacsov vezetése alatt lezajlott változásokat a „glasznosztj” vezérelv kiemelésével érdemes kezdeni. Ez a kifejezés, amely a *nyilvános, nyilvánosság* szóból ered, egy alapvető újraértelmezést tett lehetővé a közvéleményének értékével kapcsolatban, hiszen előtérbe helyezte a nyitott, transzparens politizálás lehetőségét (a titkos politika helyett). Ennek megfelelően ebben a korszakban jelenik meg először a Szovjetunió történelmében annak lehetősége, hogy a közvéleménye meghatározza a követendő politikát (a policy-t).

Ez mindenekelőtt azt jelentette, hogy ebben az időszakban a „politikai, gazdasági és társadalmi élet demokratizálódásának” folyamatában a közvélemény olyan szerepre tegeyen szert, mely lehetővé tette a közvéleménynek „nyílt önkormányzasként” (Bashkirova & Hesli, 1993, 17) történő értelmezését. Ez azt jelentette, hogy a közvélemény képes lehet a pártnak és vezetésének helyettesítésére is, amennyiben képes a társadalmi célok és az elérésükhöz vezető út meghatározására. Az új megközelítés valójában arra a kitüntetett szintre emelte a közvéleményt, ahol eddig a párt és vezetése állt csak. A Szovjetunió széteséséig terjedő hatéves időszakban (1985–1991) az alapfeltevés az volt, hogy ez a két erő egymást kiegészítve működjön.

Jelentős változás az is, hogy ebben a korszakban megkezdődött a közvélemény-kutatások eredményeinek rendszeres publikációja a különböző tömegkommunikációs csatornákon keresztül (Bashkirova & Hesli, 1993). Ez jelentős mértékben növelte az ilyen kutatások legitimitását (Hahn, 1993). Ez pedig természetesen együtt járt az eredmények egyre intenzívebb felhasználásával mind a politika által, mind az ipar átalakításában felmerülő kérdésekkel kapcsolatban.

A legitimitás erősödése természetesen egyre több közvélemény-kutatás kivitelezését tette lehetővé. Brady és Kaplan az 1989 és 1992 közötti időszakot kutatva nyolcvanhét közvélemény-kutatást vett figyelembe, melyekben 210.000 válaszadó vett részt. A szerzők emellett felhasználnak egy, a tömegmegmozdulásokról készített korabeli adatbázist is, mely

ebben az időszakban 1910 megmozdulásról ad számot a Szovjetunió területén (Brady & Kaplan, 2012). Ezek az adatok együttesen azt mutatják, hogy a gorbacsovi korszakban a közvélemény valóban sokkal aktívabbá vált.

A közvélemény kutatását nagyban segítette a nyugati nyitás folyamata is, mely lehetővé tette, hogy a Szovjetunió jeles nyugati szakértők közreműködését tudta igénybe venni (Hahn, 1993) az új kutatások kivitelezése során. Ez egyrészt módszertani fejlődéssel (tényleges direkt kérdőíves vizsgálati módszerek használata) járt együtt, ami a mintavétel átalakítását is elindította. Emellett megnőtt azoknak a témáknak a száma melyek vizsgálatához közvélemény-kutatást végeztek. A kezdeti idők politikai kérdései mellett megjelentek a gazdasági kérdések, valamint az új témák, a társadalmi problémák mérése a közvélemény-kutatások repertoárjában (Bashkirova & Hesli, 1993).

Ugyanakkor a közvélemény-kutatásnak rendkívül komoly kihívásokkal is szembe kellett néznie a Szovjetunió utolsó éveiben. Ezek közül több is csak idővel, már a szovjet rendszer összeomlása után került megoldásra. Ezek közül a kihívások közül is kiemelkedtek a mintavételi problémák. Ez több okra is visszavezethető. A legfontosabb a véletlenszerű mintavétel alkalmazásának hiánya volt. Az alkalmazott, rétegzett mintavételi eljárás természetesen képes lehet valós és hasznos kutatási eredményeket is szolgáltatni, amennyiben a különböző figyelembe vett társadalmi szegmensek kiválasztását a reprezentativitás és nem politikai befolyás vagy esetszerűség határozza meg, mint például a brezsnyevi időszakban.

A másik jelentős kihívás, melyet Bashkirova és Hesli, valamint Hahn is megemlíti (Bashkirova & Hesli, 1993; Hahn, 1993), a tapasztalt kérdezőbiztosok hiányával függött össze. Ez részben annak volt köszönhető, hogy a kezdeti sikerek (1960–1968) után kialakuló, az empirikus, kérdőíves közvélemény-kutatással szembeni ellenséges parthangulat nem kedvezett egy valódi kérdezőbiztos struktúra kialakításának, melyet a fizetések alacsony szintje is súlyosbított. Ehhez még azt kell hozzátenni, hogy ez természetesen együtt járt azzal, hogy a kutatásokból hiányoztak azoknak a biztonsági ellenőrzéseknek a feltételei, melyek garantálni tudták volna a kérdéses valóságát. Ilyen szempontból például a Szovjetunió eltért más szocialista országok gyakorlatától, ahol képzett önkéntes (például Lengyelországban vagy Csehszlovákiában) vagy professzionális (mint például Magyarországon) kérdezőbiztosok vettek részt a közvélemény-kutatásokban, olyan adatokat szolgáltatva, melyek több esetben még ma is újra hasznosíthatók (Kwiatkowski, 1992; Pool, 1970; Révész, 2020).

A harmadik fontos kihívás az infrastrukturális elmaradottság volt. Ezt természetesen legalább annyira utal a fizikai elérhetőség limitációira, melyet a Szovjetunió mérete és változatossága (például Szibéria) okoz, mint például a távközlési infrastruktúrára. Mert míg Moszkvában kivitelezhető volt az addigra nyugaton már széleskörűen alkalmazott, telefonnal segített lekérdezés, addig a legnagyobb városokból kilépve a telefonellátottság olyan szintre esett, hogy kutatási szempontból kivitelezhetetlenné váltak a reprezentativitás minimum elvárásai (Alekszejev és mtsai., 1981). A helyzetet a számítástechnikai kapacitás hiánya rontotta tovább. Míg nyugaton már elindult a PC-kre (IBM, Commodore stb.), a személyi számítógépekre történő átállás, addig a Szovjetunió végig kitartott a nagyszámítógépek mellett (Castells, 2007). Ez főleg azt jelentette, hogy bár egy 286-os processzort tartalmazó PC-n az SPSS futtatásakor egy

egyszerű eloszlás vagy keresztábra lekérdezése is kávészünetet engedélyezhetett a kutatónak, és egy regresszióelemzés akár egy örökkévalóságnak is tűnhetett, de lényegesen gyorsabb volt, mint azzal a válasszal szembenézni, hogy „a következő öt éves terv dinamikusan fejlődőnek tervezett második szakaszában lehet majd számítógépidőre pályázni”. Ilyen szempontból a PC nyugaton elhozta a számítógépes adatelemzés szociológiai felhasználásának általánossá válását.

Mindezen nehézségek azonban szinte eltörpülnek azon változások mellett, melyeket maga a közvélemény élt meg. A teljes átalakuláshoz egyrészt szembe kellett néznie a továbbra is működő párt- és államvédelmi struktúrákkal, melyek a múltban annyiszor vettek részt aktívan a közvélemény formálásában (nevelésében és átnevelésében). Ennek megfelelően a szovjet közvélemény aktivitásának, valamint méretének úgy kellett változnia, hogy az az utolsó pillanatig se keltsen gyanút ezekben az intézményekben a közvélemény elképesztően drasztikusan átalakult önkifejező képességével kapcsolatban. Ebben természetesen jelentős szerepet játszott a szovjet külpolitikai is, mely lehetővé tette a többi (nem a Szovjetunió részét képező) szocialista ország politikai önrendelkezését. Ezen átalakulásokon a helyi közvélemény mindig aktív szerepet töltött be – Nagy Imre újratemetésétől a Vencel téren át a berlini falig lebontásáig. Ezt ráadásul már élőben nézhette végig a szovjet közvélemény a televízióján.

Másrészt a közvéleménynek el kellett távolodnia attól a helyszíntől, ahova a brezsnyevi korszakban volt kötve. Ez a helyszín a „termelő egység” volt (a gyár, a tsz stb.). Maga a helyszín már elég ideológiai és praktikus előnnyel rendelkezett az állampárt számára ahhoz, hogy a közvélemény értelmezésében kimagasló helyet foglaljon el, és ennek felhasználásával, ezen keresztül kérdezze és értelmezze a közvélemény egészét. Ezzel a régi közvéleménnyel szemben az új közvéleménynek egy új (valójában közvélemény-történeti szempontból régi) helyszínt kellett elfoglalnia: az utcát, a közteret, a közterületet. Jellemző példája volt ennek a Balti Lánc, mely 1989. augusztus 23-án kétmillió ember részvételével formált 600 kilométeren keresztül nyúló élőlánccal kötötte össze a balti államokat, mintegy bemutatva, hogy a balti országok közvéleménye „összekötött autóúthosszal” veri a szovjet közvéleményt.

A harmadik és talán legbonyolultabb kihívás a szovjet közvélemény utolsó átalakulásában és megszűnésében a nemzetek menti fragmentáció kérdése volt. Ez egyrészt politikai kérdés volt, másrészt viszont gazdasági és kulturális kérdés is. Ilyen szempontból a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége által képviselt egységet és univerzalizmust hangsúlyozó orosz közvéleménynek kellett éreznie innentől kezdve a helyi közvélemények legitimációs súlypontjainak torzításait. Az orosz közvélemény kialakulása ilyen szempontból lényegesen eltért az egyéb tagköztársaságok közvéleményének fejlődésétől, hiszen a Szovjetunió szétesése jelentős orosz kisebbségeket hagyott az új határokon kívül. Mindezek ellenében is meg tudott annyira erősödni az orosz közvélemény, hogy 1991 augusztusának végén elfojtsa a szovjet katonai puccsot, és felsegítse Jelcint a tank tetejére, hogy bejelentse a közvéleménynek egy új korszak kezdetét.

Konklúzió

Ami mindenekelőtt szembetűnő a két korszak közvélemény-értelmezésének összehasonlításakor, az a hasonlóság délibábja, hiszen mindkét korszakban központi helyet foglal el a közvélemény. Benne volt a brezsnyevi 1977-es alkotmányban, amely előírta a közvélemény állandó figyelembevételét, de bizonyítható az is, hogy az utolsó szovjet politikai vezetők (Gorbacsov, Jelcin stb.) már figyeltek a közvélemény kérdőíves formában mért véleményére. Bár a közvélemény pozíciója nem változott, de külső-belső kapcsolatai, mérete és működése alapvető átalakuláson ment keresztül néhány év leforgása alatt.

Ezen látható változások között elsőként a közvélemény önvezető képességének különböző értelmezése a legfeltűnőbb. Míg a Brezsnyev-korszak mindkét időszakában alapvetően az volt a kérdés, hogy a pártvélemény hogyan tudja jól vezetni „előre” a közvéleményt, addig a Gorbacsov-időszak közvélemény-kutatásai már komplex társadalmi kérdéseket is felvetettek a közvéleménynek. Ebből a szempontból tehát ebben a korszakban vált először a mért közvélemény a politikai akarat egyenrangú partnerévé a politika (policy) meghatározásában, kiválasztásában.

Ez természetesen jelentős különbséget teremt a közvélemény fontosságának szempontjából is. Az első, a függő, vezetett státuszban lévő közvélemény esetében a fontosság annak függvényében változik, hogy maga a közvélemény mennyire képes visszaigazolni a jó vezetést. Az egyenrangú közvélemény esetében ugyanakkor nemcsak az a változás jelentős, hogy a közvélemény fontossága innentől kezdve a téma fontosságával változik, hanem az a tény is hogy nagy általánosságban a részt vevő feleket (állam, párt és közvélemény) lényegesen hatékonyabb, kölcsönös kommunikációs képességek jellemzik, mint korábban.

Végezetül működésében is jelentősen eltér a két korszak mért közvéleménye. Míg az első korszakban sok esetben a gyárban összegyűlt munkások adták a „közvéleményt”, addig a második esetben a közvélemény elérése elkezdte felvenni a statisztikai valószínűség alapjait, amely egyértelműen megnyitotta az anonimitás közvéleményt jelentősen befolyásoló lehetőségét. Ebben az értelemben a brezsnyevi közvélemény transzparenciáját a gorbacsovi közvélemény anonimitása váltotta fel.

Egy tágabb perspektívába helyezve a Szovjetunióban lezajlott, a közvéleménnyel és a közvélemény-kutatással kapcsolatos fejlődésről elmondható, hogy az beleillik az egyéb szocialista országokban tapasztalt fejlődés menetébe. Ezen országok esetében látható az is, hogy a közvélemény-kutatás felé történő nyitás tekinthető egy reformkísérlet részének is, mely azonban saját eredetéből fakadóan kudarcra van ítélve, pont azért, mert vagy nem tudja valójában figyelembe venni magát a közvéleményt, vagy a történelmi helyzet nem teszi lehetővé a közvélemény figyelembevételét. Ebben az időszakban a szocialista országokban a közvélemény fontossága szempontjából négy egymást követő szint különíthető el, melyek között az átmenet több irányban is lehetséges, sőt, akár a szintek kihagyása is megtörténhet.

Az *első szint* az, amikor a közvélemény létezését felismerik és elfogadják a párton és a pártvezetésen belül. Ez a Szovjetunió esetében Hruscsov „Titkos Beszédével” állt direkt kapcsolatban. A *második szint* az, amikor az államapparátus megpróbálja a közvéleményt mint nem független társadalmi fogalmat definiálni és kezelni, amelynek tiszta példája az érett brezsnyevi közvélemény-felfogás volt. A *harmadik szint* két részletben különbözik az előző szinttől, amennyiben egyrészt magába foglalja a tömegkommunikáció közvélemény-formáló szerepét hangsúlyozó megközelítéseket, másrészt ebből adódóan egy valójában sokkal aktívabb közvélemény-részvételt enged meg, pontosan azáltal, hogy azt figyelembe veszi. Ennek kiváló példái a Gorbacsov-érában lezajló médiafogyasztási vizsgálatok vagy például a magyar Tömegkommunikációs Kutatóközpont által folytatott médiapanel-vizsgálatok. Ebben az időszakban már kérdőíves vizsgálatok is folytak, ami figyelemre méltó módszertani haladást tett lehetővé. Ugyanakkor ezek a vizsgálatok nem érintették a legfontosabb témákat, melyek közül több is tabunak számított. Végül a *negyedik szinten* egy graduális átalakulásról lehet beszélni, melynek ideális végpontja a független közvélemény független vizsgálata. Erre a szocializmus idején a rendszert lezáró, végső átalakulást megelőző, valójában rövid periódusoktól eltekintve (már ahol volt ilyen), csak olyan rendszerszintű zavarok esetén volt lehetőség, mint a Prágai Tavasz vagy a '80-as évek lengyelországi eseményei.

Irodalomjegyzék

- Alekszejev, B. K., Doktorov, B.-Z. & Friszov, B. M. (1981). A közvélemény vizsgálata: Tapasztalatok és problémák, In Kulcsár László. & Szecskő Tamás., *Közvélemény – Politika – Tömegkommunikáció: Válogatás a szovjet tömegkommunikációs irodalomból*. Kossuth Kiadó
- Bashkirova, E. I. & Hesli, V. L. (1993). Polling and Perestroika. In A. H. Miller, W. M. Reisinger, & V. L. Hesli (Szerk.), *Public opinion and regime change: The new politics of post-Soviet societies*. Westview Press
- Brady, H. E. & Kaplan, C. S. (2012). *Political Opinion in the Collapse of the USSR: A Reassessment Twenty Years Later Using a New Consolidated and Linked Data Set*, APSA 2012 Annual Meeting Paper, pp 1–37. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2106422>
- Buck, A. (2024). Critical Letter Writing and Deliberation During the Brezhnev Era. *Europe-Asia Studies*, 76(4), 590–612. <https://doi.org/10.1080/09668136.2023.2277138>
- Castells, M. (2007). *Az évezred vége – Az információ kora. Gazdaság, társadalom és kultúra III. kötet*, Gondolat Kiadó.
- Connor, W. D. (1977). Public Opinion in the Soviet Union. In W. D. Connor & Z. Y. Gitelman. *Public Opinion in European Socialist Systems*. Praeger
- Dimitrov, M. K. (2014). Tracking Public Opinion Under Authoritarianism: The Case of the Soviet Union During the Brezhnev Era. *Russian History*, 41(3), 329–353.
- Gallup, G. (1938). Testing Public Opinion. *The Public Opinion Quarterly*, 2(1), 8–14.
- Gitelman, Z. Y. (1977). Public opinion in communist political systems. In W. D. Connor & Z. Y. Gitelman, *Public Opinion in European Socialist Systems*. Praeger

- Grey, R. D., Jennisch, L. A. & Tyler, A. S. (1990). Soviet Public Opinion and the Gorbachev Reforms. *Slavic Review*, 49(2), 261–271. <https://doi.org/10.2307/2499485>
- Grossi, G. (2007). *La Opinión Pública: Teoría del Campo Demoscópico*. CIS
- Habermas, J. (1999). *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Osiris Könyvkiadó
- Hahn, J. W. (1993). Public Opinion Research in the Soviet Union: Problems and Possibilities. In A. H. Miller, W. M. Reisinger, & V. L. Hesli (Szerk.), *Public opinion and regime change: The new politics of post-Soviet societies* (37–47). Westview Press.
- Henn, M. (1998). Opinion Polling in Central and Eastern Europe under Communism. *Journal of Contemporary History*, 33(2), 229–240.
- Hobsbawm, E. J. (2010). *Age of Revolution 1789-1848*. Orion Publishing Co.
- Inkeles, A. (1950). *Public Opinion in Soviet Russia: A Study in Mass Persuasion*. Harvard University Press. <https://doi.org/10.4159/harvard.9780674498723>
- Korobejnyikov, V. Sz. (1981). A közvélemény lényegének két vizsgálati szempontja, In Kulcsár László. & Szecskő Tamás., *Közvélemény – Politika – Tömegkommunikáció: Válogatás a szovjet tömegkommunikációs irodalomból*. Kossuth Kiadó.
- Kulcsár László. & Szecskő Tamás. (1981). *Közvélemény – politika – tömegkommunikáció: Válogatás a szovjet tömegkommunikációs irodalomból*. Kossuth Kiadó
- Kwiatkowski, P. (1992). OPINION RESEARCH AND THE FALL OF COMMUNISM: POLAND 1981–1990. *International Journal of Public Opinion Research*, 4(4), 358–374. <https://doi.org/10.1093/ijpor/4.4.358>
- Lazarsfeld, P. F. (1957). Public Opinion and the Classical Tradition. *The Public Opinion Quarterly*, 21(1), 39–53.
- Loewenstein, K. E. (2006). Re-Emergence of Public Opinion in the Soviet Union: Khrushchev and Responses to the Secret Speech. *Europe-Asia Studies*, 58(8), 1329–1345.
- Ludz, P. C. (1981). The German Democratic Republic. In W. Welsh, *Survey Research and Public Attitudes in Eastern Europe and the Soviet Union*. Elsevier. <https://doi.org/10.1016/C2013-0-05972-5>
- Mickiewicz, E. (1972). Policy Applications of Public Opinion Research in the Soviet Union. *The Public Opinion Quarterly*, 36(4), 566–578.
- Piekalkiewicz, J. A., & Bede, B. (1972). *Public opinion polling in Czechoslovakia, 1968-69: Results and analysis of surveys conducted during the Dubcek era*. Praeger Publishers
- Pool, I. D. S. (1970). Public Opinion in Czechoslovakia. *The Public Opinion Quarterly*, 34(1), 10–25.
- Révész S. (2020). A TK és a rendszer. *JEL-KÉP*, 3, 3–10. <https://doi.org/10.20520/JEL-KEP.2020.3.3>
- Seneta, E. (1985). A Sketch of the History of Survey Sampling in Russia. *Journal of the Royal Statistical Society. Series A (General)*, 148(2), 118–125. <https://doi.org/10.2307/2981944>
- Šlápentoh, V. E. (1986). *Soviet public opinion and ideology: Mythology and pragmatism in interaction*. Praeger
- Slider, D. (1985). Party-Sponsored Public Opinion Research in the Soviet Union. *The Journal of Politics*, 47(1), 209–227. <https://doi.org/10.2307/2131072>
- Szafarov, R. A. (1981). A közvélemény politikai státusza, In Kulcsár László. & Szecskő Tamás., *Közvélemény – Politika – Tömegkommunikáció: Válogatás a szovjet tömegkommunikációs irodalomból*. Kossuth Kiadó

- Tokarovszkij, G. D. (1981). A közvélemény kifejeződésének egyik csatornája: A dolgozók levelei, In Kulcsár László. & Szecső Tamás., *Közvélemény – Politika – Tömegkommunikáció: Válogatás a szovjet tömegkommunikációs irodalomból*. Kossuth Kiadó
- Uledov, A. (1960). Public Opinion as the Subject of Social Science Research. *Political Research, Organization and Design*, 3(6), 21–35. <https://doi.org/10.1177/000276426000300603>
- Uledov, A. (1981). A közvélemény céltudatos formálása, In Kulcsár László. & Szecső Tamás., *Közvélemény – Politika – Tömegkommunikáció: Válogatás a szovjet tömegkommunikációs irodalomból*. Kossuth Kiadó
- Welsh, W., & Arabadjief, M. (1981). Bulgaria. In W. Welsh, *Survey Research and Public Attitudes in Eastern Europe and the Soviet Union*. Elsevier. <https://doi.org/10.1016/C2013-0-05972-5>

A TERMÉSZETESNYELV-FELDOLGOZÁS ALKALMAZÁSA A FENNTARTHATÓSÁGGAL KAPCSOLATOS ONLINE DISKURZUS POLITIKAI ELEMZÉSÉRE

TÓTH TÍMEA EMESE

Összefoglalás¹

A kutatás célja, hogy megmutassa, miként lehet a természetesnyelv-feldolgozást használni annak bemutatására, hogy a különböző politikai oldalak különböző fenntarthatósági narratívájának különbségei és hasonlóságai hogyan alakulnak az online média felületein. Az NLP alkalmazása ezen a területen be tudja mutatni, hogy a kormánypárti és nem kormánypárti oldalak diskurzusában milyen altémák, milyen narratívák dominálnak, megjelennek-e az elméletben megfogalmazott, politikai ideológiák narratív különbségei. A vizsgálat az online médiában nyilvánosan elérhető újságcikken, vegyes módszertannal történt: a természetesnyelv-feldolgozásból származó topikmodellezési eredmények kvalitatív szövegelemzéssel kerültek alátámasztásra és validálásra. Az eredmények tartalmilag azt mutatják, hogy a politikai médiadiskurzusban a fenntarthatóság viszonylag alacsony arányban jelenik meg, gyakran csak említés szintjén. Az elemzés során megfigyelhető, hogy a fenntarthatósági témák gyakran kapcsolódnak társadalmi kérdésekhez, mint az oktatás és a lakhatás, továbbá gazdasági és ipari kontextusban is megjelennek, különösen az energetikai szektorban. A politikai fókuszú diskurzusok erőteljes polarizációt mutatnak, mely a topikmodellezési eljárás könnyen elkülöníthető altémáiban is megmutatkozik: az elmélettel összhangban, amíg a baloldali narratívák az emberi jogokra és a társadalmi felelősségvállalásra helyezik a hangsúlyt, addig a konzervatív oldal inkább a jogszabályok betartására és a gazdasági racionalitásra épít. A cikkeken az ökopolitika alapja mint az emberhez méltó környezet védelme és a szociális területekkel való közvetlen kapcsolódás is megjelent. Módszertanilag a cikk bemutatja, hogy az elméleti alapokon meghatározott narratív különbségek rendkívüli mértékben megfoghatók olyan módszertani megoldásokkal, melyek kellőképpen körültekintő, kevert megközelítést alkalmaznak, ezzel bemutatva az esetlegesen elméletileg ismeretlen területek feltárási potenciálját. A kutatás tehát rávilágít arra, hogy a fenntarthatósági diskurzus a módszertani változásokkal megfoghatóan is egyre inkább átpolitizálódik, és a környezeti kérdések médiában történő megjelenése jelentős mértékben függ az aktuális politikai narratíváktól és médiapiaci változásoktól.

Kulcsszavak: fenntarthatóság, politikai diskurzus, polarizáció, média, topikmodellezés, narratívaalkotás

---

¹ A szerző publikációja a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválósági Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült. A kutatás az ELTE-RC²S² K-134428 azonosítójú NKFIH-OTKA kutatás keretén belül zajlott.

Bevezetés

A kutatás célkitűzése, hogy megvizsgálja, hogy a különböző politikai oldalak kormánypárti – nem kormánypárti tengelyen történő tagozódásával létrejövő csoportok milyen módon vonják be a fenntarthatóságot a saját politikai diskurzusukba, milyen különbségek és milyen azonosságok fedezhetők fel ezen narratívákban, illetve megjelenő altémákban. A kutatás során külön kitérek arra, hogy az elméleti részben meghatározott narratív különbségek leképeződését saját szövegtörzsben is ellenőrizzem. Hipotézisem szerint a két politikai oldal (kormánypárti és nem kormánypárti) narratíva élesen elkülönül majd, mely a topikok kialakulásán keresztül, illetve a narratívák elemzésénél is megfoghatóvá válik. A hipotézisem megválaszolásához egy vegyes módszertanú elemzést alkalmazok; a kvantitatív forrásból származó eredményeket kvalitatív módszerrel magyarázom és értelmezem (Creswell & Plano Clark, 2009), jelen esetben a természetnyelv-feldolgozás eszköztárában található strukturális topikmodellezés eredményeit kvalitatív szövegfeldolgozással erősítem. A kutatás relevanciáját egyfelől a médiapiaci átalakulások, másfelől a fenntarthatóság diskurzusának jelenleg is zajló átkereteződése adja. A kutatás betekintést nyújt abba, hogy a két téma hogyan kapcsolódik egymáshoz, valamint abba, hogy ezen témák polarizációja és a fenntarthatósági diskurzus átpolitizálódása milyen viszonyrendszert alkotnak.

A fenntarthatóság polarizációja és politizációja

Napjainkban jelentős politizációs és polarizációs tendenciákat figyelhetünk meg az ökológiai, fenntarthatósági témakörben, melynek diszkurzív politikai narratívája kulcsfontosságú. Lányi András szerint ugyanis nem kérdés a jelenlegi ökológiai helyzet tekintetében, hogy az utódaink más életet fognak élni, mint mi, a valódi kérdés az, hogy az milyen lesz. Ez az élethelyzet a jelenlegi döntéseken múlik, ahogy ő fogalmaz: „*napjainkban ez »a« politikai kérdés*” (Lányi, 2020).

A fenntarthatóság a politikában elsősorban az ökológiai érdekek képviselőjét jelenti. Ökológiaiainak pedig azt a politikát nevezzük, amelynek a célja az emberhez méltó élet feltételeinek védelme. Az emberhez méltó élet feltételeinek védelme élesen elkülöníthető a környezet védelmétől abban az értelemben, hogy a környezet önmagában képes visszaállítani az eredeti állapotát, ha emberi tevékenység ezt nem befolyásolja. A *'zöldek'* célja tehát nem más, mint a súlyosan veszélyeztetett öko-kultúra és természet rekonstruálása, mely olyan kormányzaton alapul, mely közérdekként tekint e minőségi élet megteremtésére, valamint a szociális és ökológiai fenntarthatóság elősegítésére (Lányi, 2011a, 2011b, 2016). Az erkölcsi alapot ehhez a jövő nemzedékek sorsa iránt felelősségérzet és az élővilág gazdag változatossága iránti erkölcsi elköteleződés adja (Lányi, 2011a, 2011b, 2016).

A két klasszikus ideológia, a baloldali, szociáldemokrata és konzervatív irányvonal kialakította a saját ökológiai környezetpolitikáját, környezetfilozófiáját úgy, hogy közben a saját elvi-ideológiai attitűdjeit is integrálta ezekbe. A baloldal a technológiába vetett erős hitre, a liberális hagyományokban gyökerező humanizmus meggyőződésére épít. A zöld konzervativizmust magatartásformának és politikai beállítódásnak is lehet egyszerre hívni (Olajos, 2011), mely cselekvés- és értékorientált. A környezeti problémák megoldását a konzervativizmus perspektíváján keresztül közelítik meg: inkább a korlátok tiszteletben tartását tartják fontosnak az irányzat képviselői arra hivatkozva, hogy a természet egésze meghaladja az emberi felfogóképességet, így az csak óvatos beavatkozással befolyásolható (Antal, 2014).

A természetesnyelv-feldolgozás és a kvalitatív szövegelemzés kombinációja lehetővé teszi, hogy a fenntarthatósággal kapcsolatos társadalmi diskurzusokban egyszerre azonosítsuk a nagyléptékű polarizációs és politizációs trendeket, valamint feltárjuk azok mélyebb jelentésrétegeit. Az NLP módszer segítségével nagy mennyiségű szöveges forrás feldolgozható, mérhetővé válnak a nyelvi eltérések, míg a kvalitatív elemzés képes kontextusba helyezni, értelmezni és magyarázni ezeket a mintázatokat. E kettős megközelítés biztosítja, hogy ne csupán felszíni trendek, hanem a mögöttük húzódó ideológiai keretek, narratívák és megfogalmazási dinamikák is láthatóvá váljanak, ezáltal pontosabb és megalapozottabb képet adva a fenntarthatóság politikailag erősen meghatározott társadalmi aspektusairól.

Módszertan

A kutatás célkitűzésének megvalósításához egy vegyes módszertanú elemzéssel dolgozom: a kvantitatív forrásból származó eredményeket kvalitatív módszerekkel magyarázom és értelmezem (Creswell & Plano Clark, 2009). Jelen esetben a természetesnyelv-feldolgozás eszköztárában található strukturális topikmodellezés eredményeit kvalitatív szövegfeldolgozással erősítem. Az én esetemben a kvantitatív megközelítést a természetesnyelv-feldolgozás adja, a kvalitatív megközelítés során különböző szöveget fogok kiválasztani, idézeteket emelek ki, magyarázati összefüggést keresek, melyek kézzelfoghatóbbá teszik az eredményeket. A szövegelemzési algoritmusok ugyanis képesek arra, hogy információt nyerjenek ki a szövegből, de nem képesek arra, hogy akár különböző kontextusokba ágyazva értelmezzék az eredményeket, így a kvalitatív megközelítés annak kvantitatív irányvonalat kiegészítő sajátosságai miatt jelentőssé vált az empirikus szociológia általánosításra törekvő, analitikusabb irányvonalában is (Németh, 2023, o. 202; Németh & Koltai, 2021).

A természetesnyelv-feldolgozás (Natural Language Processing, NLP) az informatika, a nyelvészet és a mesterséges-intelligencia kutatás tudományterületének hármas metszeteként hivatkozható, mely a tudományterületek nagyütemű fejlődése miatt maga is dinamikus fejlődést mutat. Lényege a természetes nyelven íródott szövegek gyakorlatorientált elemzése. Természetes nyelvek alatt azon nyelveket értjük, melyek spontán alakultak ki, nyelvtanuk az emberek közötti kommunikáció természetes fejlődésének eredményei (Németh és mtsai., 2020).

A szöveges adatforrások struktúrájuk miatt nem elemezhető közvetlenül, ezért azok előfeldolgozására van szükség. Egyrészt a szövegeket olyan formára kell hozni, melyet az algoritmusok értelmezni tudnak, azaz strukturálttá és numerikussá kell tenni őket, másrészt pedig igyekszünk megtalálni bennük azokat a releváns tartalmakat és a tartalmak szerint releváns kifejezéseket, melyek segítik a megfelelő modellminőséget és a sikeres elemzés létrejöttét (Németh és mtsai., 2020). A folyamatot megelőzheti, és jelen kutatásban meg is előzte egy klasszikus kvantitatív adatelemzéshez hasonló adattisztítási folyamat, ahol a rossz minőségű adatok, duplikátumok eltávolítása történt meg. Az előfeldolgozás egyik jelentős problémája, hogy kutatási kérdés- és nyelvfüggő, nincs mindenre alkalmazható, általánosított módszere, ezért előfordulhat, hogy különböző nyelvű kutatások előfeldolgozása különbözőféleképpen valósul meg és az is, hogy az azonos nyelvű kutatások előfeldolgozási outputja eltérő. Ez azonban nem változtatja meg jelentősen az eredményeket, de magyarázandó eltéréseket okozhat (Denny & Spirling, 2018). Mindazonáltal ajánlott szövegfeldolgozási sorrend létezik, melynek segítségével az olykor eltérő outputok összehasonlítása mégis lehetségessé válik. Ezek közé tartozik a duplikátumszűrés, a linkek és jelölők eltávolítása, a tokenizálás, azaz a szöveg szavakra történő feldarabolása, a Part of Speech tagging (POS-tagging), azaz a szófaj szerinti azonosítás, a Named Entity Recognition (NER), azaz a névelemfelismerés, a szignifikáns szópárok, szóhármások azonosítása, a gyakorisági alapú szűrés és a stopszavazás. Ugyanazon nyelvű korpuszok esetén az előfeldolgozás során alkalmazott szókészletek (stopszavak, szignifikánsnak jelölt szópárok, szóhármások) kutatói döntések és háttértudás alapján építhetők fel, így eltéréseket mutathatnak, ez pedig korpuszspecifikus kulcsszavak megjelenését okozhatja. Mindez pedig az NLP-s módszerekkel történő kutatások különbözőségére és a kutatói perspektívák különbségeire mutathat rá, elővetítve az ezen módszerekkel végzett kutatások összehasonlításának magas odafigyelés-igényét.

A topikmodellezési módszer célja a dokumentumgyűjtemény témáinak azonosítása. Abból indul ki, ami a hétköznapi beszédünknek is az alapja: hasonló témák csoportjait hasonló szavakkal fejtjük ki, azaz a témákat sajátos szavakkal mutatjuk be, melyek száma véges. A topikok pedig a különböző dokumentumokban keverednek, melyek egymáshoz képesti helyzetét az általuk tartalmazott topikok határozzák meg. A módszer legjelentősebb előnyei közé sorolható, hogy relatíve kevés erőforrást igényel, és akkor is alkalmazható, amikor a dokumentumok előzetes ismeretének hiányával szembesülünk (Gelányi és mtsai., 2022). Előnyei közé tartozik még, hogy megoldásai sokféle kutatási kérdésre választ tudnak adni, azaz a kutatási kérdések széles körű vizsgálatában segíthetik a kutatói munkát. Hátránya, hogy a módszer által kiadott outputok és a valódi tartalom kapcsolatának feltárása magas szintű kutatói elkötelezettséget igényel. Az egyik legismertebb topikmodellezési eljárás a Látens Dirichlet Allokáció (LDA) (Blei és mtsai., 2003).

A strukturális topikmodell (STM) (Roberts és mtsai., 2014) a korpuszban fellelhető témák prezentálásán túl lehetővé teszi, hogy az eredeti topikmodellünket valamilyen metaadattal (idő, politikai polarizáció, korábban kialakított véleményvezérek stb.) egészítsük ki, és azt is, hogy a modellben szereplő topikok korreláljanak egymással. Ezek a bevont strukturális tényezők befolyásolják a topikmodellt – vagy a topik tartalmának megváltoztatásával vagy azzal, hogy

megváltoztatják az egyes dokumentumok topikokhoz való viszonyát. Jelen esetben a bevont metaadat a kormánypárti – nem kormánypárti tagozódás, mely a topikok tartalmát változtatja meg a politikai oldalhoz igazodva.

Korpusz

A kutatáshoz tartozó elemzést saját korpuszon hajtottam végre, melynek részletes bemutatását az alábbi 1. táblázat foglalja össze:

A saját korpusz összetétele					
	Webaratás korpusz	Webaratás korpusz releváns találatai	Archívummal kibővített korpusz	Archívummal kibővített korpusz releváns találatai	Polarizáció
<i>magyaridok.hu</i>	5378	400	165 533	4 773	kormánypárti
<i>abcug.hu</i>	94		2 894	58	nem kormánypárti
<i>valasz.hu</i>	2816		86 630	3 477	nem kormánypárti
<i>vs.hu</i>	1714		52 836	960	nem kormánypárti

1. táblázat: A saját korpuszra vonatkozó adatok (forrás: saját szerkesztés)

A kiinduló korpusz a ELTE Empirikus Tanulmányok Intézetében 2018-ban megalakult RC²S² Kutatóközpontunk és az ELTE Digitális Örökség Nemzeti Laboratóriumának együttműködéséből származik. A webaratás általános célja az interneten megtalálható tartalmak begyűjtése és megőrzése archiválás céljából. Ezzel összhangban a Webaratás projektünk² célja a jelenleg is zajló folyamatos adatvesztés megelőzése, a leartott, internetről származó webes források megőrzése, az internetes tartalmak kulturális és tudományos célú elemzése. A szöveges tartalmak kutatási és innovációs szempontból történő kiválasztása, a webes források leartása és megőrzése mellett a kutatási és innovációs szempontból történő gondos kiválasztás lehetővé teszi, hogy az interneten reprezentált társadalmi párbeszéd mérvet nyerjen és vizsgálhatóvá váljanak, ezzel új szegmenseket megnyitva a társadalmi diskurzusok megismeréséhez.

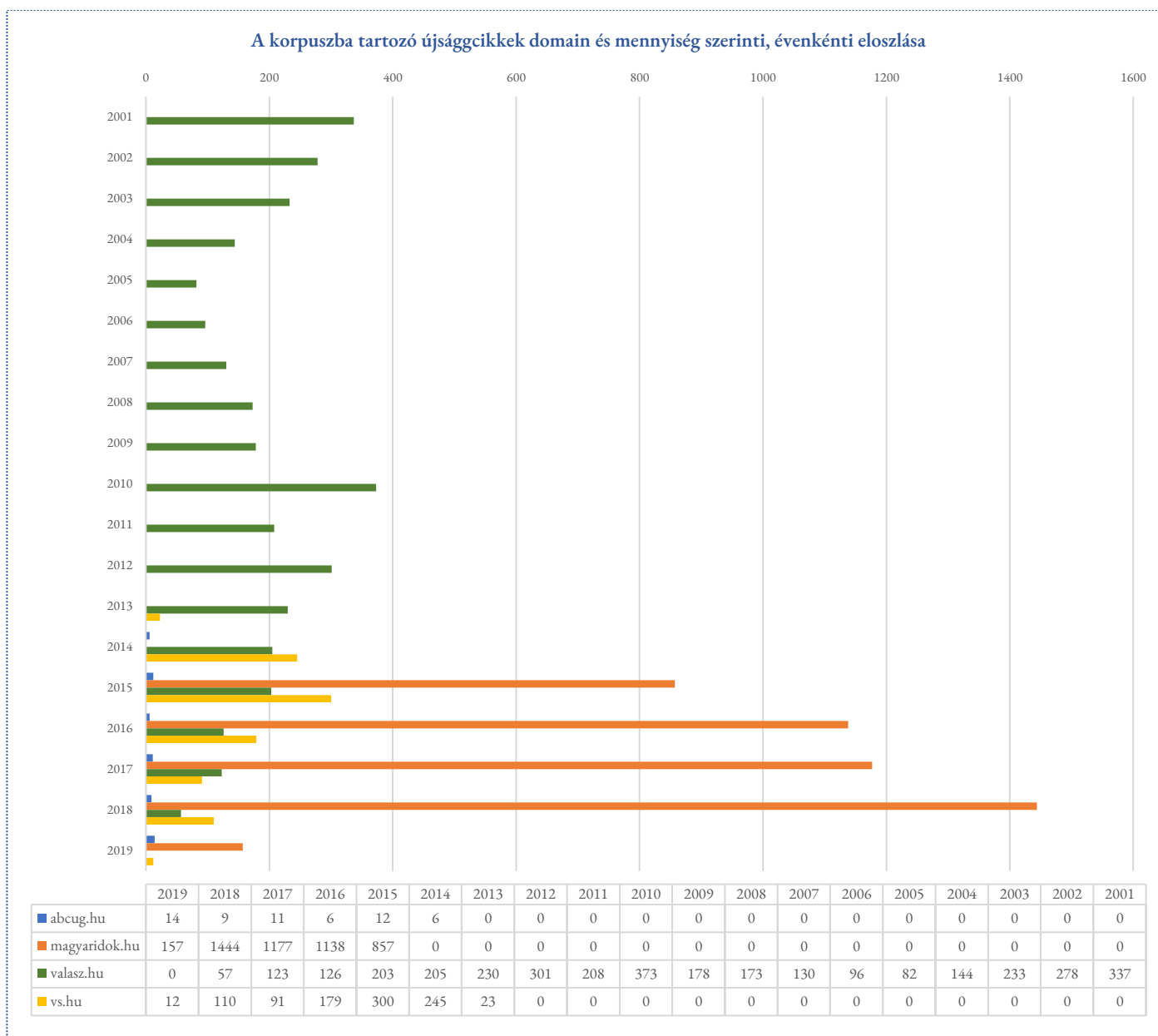
² <https://dh-lab.hu/projektek/magyar-nyelvu-anyagok-webaratasa/>

A kutatásban elemzett korpusz eredeti mintavétel rétegtképző szempontjai voltak a kutatás terjedelmének figyelembevételével a (1) megjelenés éve három kategóriába osztva (2001–2012, 2013–2016, 2017–2020), (2) a cikk rovata 7 kategóriában (1: belpolitika, közélet, vélemény, 2: színes, egészség, életmód, 3: gazdaság, 4: kultúra, 5: külpolitika, külföld vegyes, 6: sport, 7: nincs rovat) és forrása, mely biztosítja az időbeli és témabeli változatosságot. Kizártuk azokat a cikkeket a mintavételezési eljárásból, ahol nem volt megadva megjelenési év (26 cikk), illetve ahol nem volt megadva rovat (9 cikk) (Knap és mtsai., 2022). A minta e folyamatnak köszönhetően reprezentatív képet tud adni a jelenlegi online diskurzusról, melyben a kutatási időszak alatt megjelent cikkek reprezentatív narratívája is megtalálható, melyek ismerete hozzájárulhatna a fenntarthatóság társadalmi aspektusainak megismeréséhez. A kutatás során elemzett mintegy tízezer online cikket tartalmazó korpuszban mindössze körülbelül négyszáz olyan szöveg volt, ami ténylegesen a környezeti fenntarthatóság kérdésköréhez tartozott. Ez a szám túl alacsony volt ahhoz, hogy az STM stabil, értelmezhető és statisztikailag megbízható eredményeket adjon, különösen akkor, hogyha a szövegek rövidek vagy tartalmilag nagyon eltérőek. Emiatt szükség volt a korpusz bővítésére: a mintavételbe véletlenszerűen beválasztott 4 weboldal teljes archívumából leszűrt, releváns keresőszavak³ alapján további találatok kerültek bevonásra. Az, hogy a kutatás során a fenntarthatósági kérdéskörhöz kapcsolódva kevés releváns találat volt elérhető a korpuszból, utalhat a téma online diskurzusban megtalálható kezdetlegességére is. Ennek következtében a végleges minta nem tekinthető reprezentatívnak a teljes online sajtó nyilvánosságára, így a populációra vonatkozó következtetések csak óvatosan, korlátozott érvényességgel vonhatók le.

A bővítés után összesen 9268 cikk került elemzésre, melyből 58 lett az abcug.hu-ról, 4773 a magyaridok.hu-ról, 960 a vs.hu-ról és 3477 a valasz.hu-ról (Palkó és mtsai., 2021c, 2021b, 2021d, 2021a). A korpusz részletes összetételét az alábbi (1. ábra) szemlélteti. Ahogy az az ábrából is látható, az abcug.hu cikkei 2014–2019 közöttiek, a magyaridok.hu cikkei 2015–2019 közöttiek, magas prevalenciával szerepelnek a 2015–2018 időszakban, dominánsan alakítva a korpuszban megtalálható topikokat. A valasz.hu cikkei azok, amelyek a legszélesebb időtartamot ölelik fel, egészen 2001-től 2018-ig, végül pedig a vs.hu-n megjelent írások szerepelnek a korpuszban a 2013–2019 közötti időszakban. A különböző újságcikkek száma alapján csak arra tudunk következtetni, hogy a megjelent cikkek közül mennyi foglalkozik környezeti kérdésekkel, arról nem, hogy az egyes újságok milyen mértékben integrálták a diskurzusukba a fenntarthatóság kérdéskörét.

---

³ fenntartható_fejlődés* OR fenntarthatóság* OR környezet* OR természet* OR klímaváltság* OR klímavédelem* OR éghajlatváltozás* OR ökológia* OR éghajlat*

1. ábra: A korpuszba tartozó újságcikkek domain és mennyiség szerinti, évenkénti eloszlásában (forrás: saját szerkesztés)

A magyaridok.hu cikkeit a kormánypárti oldalra, az abcug.hu-ét, válasz.hu-ét és a vs.hu-ét pedig nem kormánypárti oldalra soroltam, így összesen 4773 kormánypárti és 4495 nem kormánypárti cikk került elemzésre, közel azonos fajsúllyal. A magyaridok.hu-t a kormányhoz kötődő tulajdon és kormánypárti narratívák erősítése, a válasz.hu-t mérsékeltebb hozzáállás, gyakran kormánykritikus megközelítés jellemzi. Főszerkesztői (pl. Stumpf András és Borókai Gábor) nyíltan függetlenként pozicionálták a lapot.⁴ A vs.hu tartalmi függetlenséget mutat, és kritikus hangot üt meg cikkeiben, ahogy az abcug.hu-n jelentősek a civil és szociális témák, valamint a kormánykritikus szemlélet. Az első kategória a konzervatív, a másik oldal pedig a baloldali, szociáldemokrata irányvonalat képviseli (Barna & Knap, 2023).

Eredmények

A VÉGLEGES TOPIKMODELL

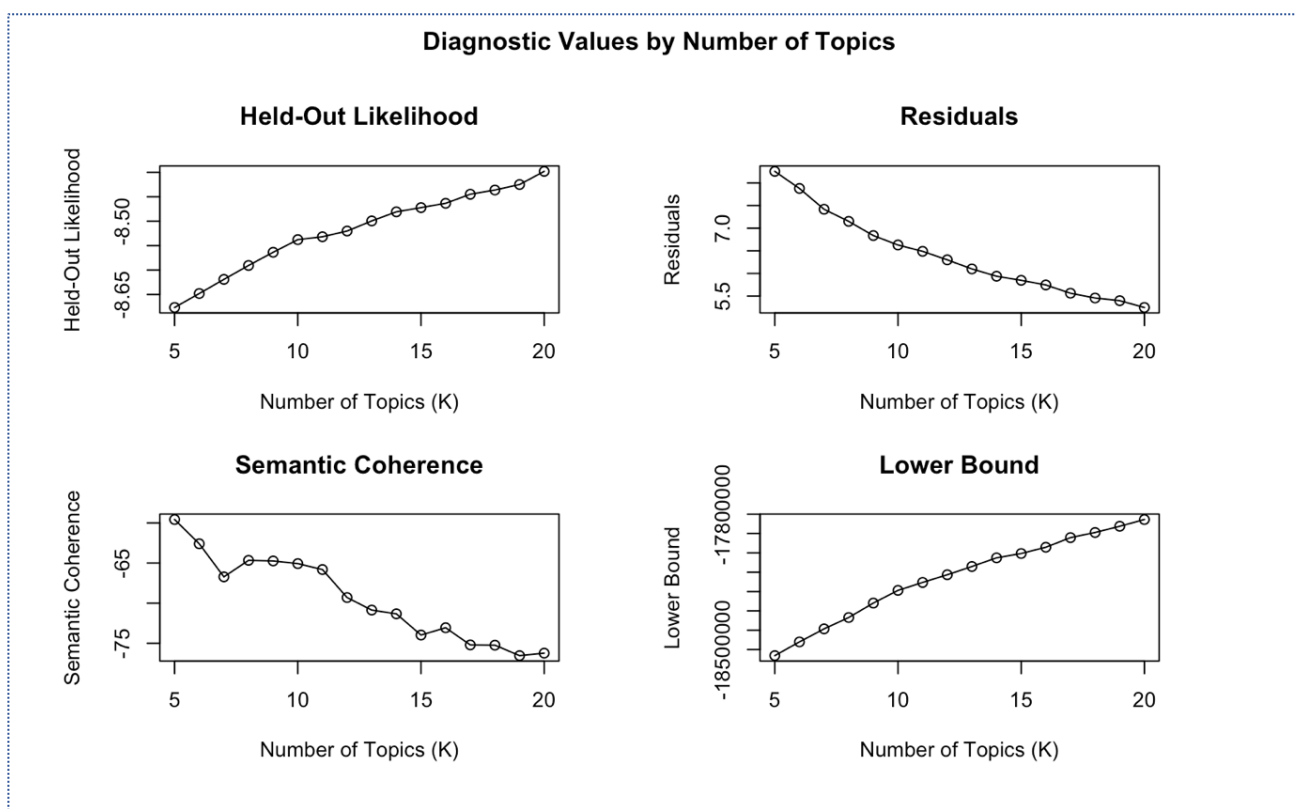
Az előfeldolgozás során a kutatói döntések sora képes befolyásolni az elemzésre szánt szövegek minőségét, azonban a topikmodell esetén csak a topikok számának optimális meghatározásához van szükség kutatói döntésre. Ha túl sok a megjelölt topikszám, a témák elaprózódhatnak, ha túl kevés, akkor nem lesznek elég lehatároltak, a tartalmuk összefolyhat. Éppen ezért a korábbi kutatási tapasztalatoknak megfelelően az optimális topikszámot 5 és 20 között választottam ki először algoritmikus módszerekkel, majd kvalitatív áttekintéssel. Az algoritmikus megoldásban több körben illesztettem a modellt, majd a legjobbaknak kiválasztottakat kvalitatív módszerekkel is átnéztem és értékeltem annak érdekében, hogy kiválasszam, ami a legjobban értelmezhető és prezentálható eredményt adja.

A 2. ábra a modell diagnosztikai adatait tartalmazza, melyeket az optimális topikszám kiválasztásához érdemes áttekinteni: a statisztikai illeszkedést, az általánosíthatóságot és az értelmezhetőséget mutatják meg (Roberts és mtsai., 2019). A *Held-Out Likelihood* a legközvetlenebb mérőszám a modell előrejelző teljesítményére. Megmutatja, hogy mennyire tudja a modell jól előrejelezni azokat a szövegelemeket, amelyeket nem használt a modelltanulás során. A grafikon emelkedéséből az látszik, hogy a modell jobban általánosít, de egy ponton ellaposodik – ez jelzi azt az optimális topikszámot, ahol a topikok számának növelése már nem hoz érdemi javulást. A *Residuals* grafikon a maradékhibákat mutatja meg, azt, hogy a modell mennyire képes jól megragadni a szövegek szerkezetét. Ha a reziduális érték magas, a modell nem magyaráz meg sok varianciát az adatokban. A görbe csökkenése azt mutatja, hogy érdemes több topikot vizsgálni; ugyanakkor ha túl sok a topik, a maradékhiba nem csökken jelentősen. Az ábra bal alsó sarkában található *Semantic Coherence* ábrarészlet azt mutatja meg, hogy a korpuszban található szövegek jelentéstani

---

⁴ <https://444.hu/2018/12/09/online-lapot-inditanak-a-megszunt-heti-valasz-ujsgairoi>, <https://hang.hu/belfold/borokai-gabor-nem-a-gnap-jelentette-a-korszakhatart-102548>

és tartalmi egysége hogyan alakult a különböző modellek esetén. Értéke azért fontos, mert a jó topikmodellben a témák nemcsak statisztikailag különülnek el, hanem nyelvtanilag is koherensek, azaz a topikok a kulcsszavakkal együtt is értelmes témaköröket alkotnak. Itt látszik, hogy ahogy nő a topikok száma, a szemantikus koherencia romlik, mert a modellek elkezdik túlzottan szétaprózni a tartalmat. A *Lower Bound* megmutatja, hogy az algoritmus mennyire tud jó illesztést találni. Itt a magasabb érték jobb eredményt hoz, de önmagában nem elég az optimális topikszám kiválasztásához, inkább technikai stabilitást jelez. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy 8-9-10-es modell az, mely kellőképp stabil eredményeket ad, megfelelő témaváltozatossággal rendelkezhet, ugyanakkor magas a jelentéstani koherenciája is.

2. ábra: Az optimális topikszám kiválasztásához szükséges mutatók (forrás: saját szerkesztés)

A topikok kvalitatív ellenőrzése után végezetül a 9-es topikszámú modellt választottam ki legmegfelelőbbnek, mely témáinak tekintetében változatos képet mutat, jól lefedve a környezeti kérdések interdiszciplináris megközelítését, validálva az ilyen módon születő értelmezési kereteinek szükségességét.

A topikmodellezés során a korpuszban kialakult topikok, polarizációs bontás nélkül			
topikszám	kulcsszavak	topik tartalma	relevancia szerinti sorrend
1. topik	mózes első könyve, 1-0, elmúlás	ember és környezet	harmadik
2. topik	gémosz, gáztüzelésű, autótulajdonos	energetika, energiapolitika, energiagazdaság	első
3. topik	vörösiszap, benzol, erdélyi érchegeység	lokális problémák	kilencedik
4. topik	mitterlehner, rohamtisak, középpárt	politika	negyedik
5. topik	tudományszervező, magyar művészeti akadémia rendes tag, bölcseztudományi	tudomány	hetedik
6. topik	noaa, ausztrál dollár, műanyagszemét	globális szennyezettség	harmadik
7. topik	védjegyes, tsz, szakmaközi	mezőgazdaság	ötödik
8. topik	róháni, TTIP-tárgyalás, minszki	gazdaságpolitika	második
9. topik	fogaskerekű vasút, futókör, faápolási	város, városi élet, infrastruktúra	nyolcadik

2. táblázat: A topikmodellezési eljárás során a korpuszban kialakult topikok, polarizációs bontás nélkül (forrás: saját szerkesztés)

Az első topik a vallás, az ember és a környezet kérdéskörével foglalkozik, a második az energetikával és energiagazdasággal, a harmadik lokális problémákat vet fel, mint a vörösiszap-katasztrófa, az ár- és belvízvédelem és a lomtalanítás, a negyedik kifejezetten politikai fókuszú, az ötödik tudományos megközelítésű, a hatodik a globális képet fest a Föld szennyezettségéről, kiemelve az Antarktisz és Ausztrália–Óceánia térségét. A hetedik topik mezőgazdasággal foglalkozik, a nyolcadik gazdaságpolitikával, a kilencedik pedig a várossal, városi élettel és a közlekedéssel. A strukturális

topikmodell sajátosságait tekintve itt is látható a változatos témafelvetés, ugyanakkor a témák egymás közötti kapcsolata is felvázolható; felfedezhetők a különböző, egymásra reflektáló gazdasági ágazatok (politika-gazdaságpolitika), a lokális és globális fókusz az azonos megközelítésből, például a szennyezettségi helyzet (globális szennyezettség, lokális problémák és lomtalanítás) esetén. Az elemzés során lehetőségünk van megnézni azt is, hogy a korpuszban létrehozott topikok összességében milyen fajsúllyal szerepelnek a szövegalmazban. Ennek eredményeit a fenti táblázat (2. táblázat) utolsó oszlopa foglalja össze; kiemelt altémaként szerepel az energetikával foglalkozó topik (kulcsszavai: gémosz, gáz-tüzelésű, autótulajdonos), melyet a későbbiekben részletesen is bemutatok, s kisebb prevalenciával szerepel az, mely a lokális problémákat fejtegeti (kulcsszavai: vörösiszap, benzol, erdélyi érchegység). A topikok fajsúly szerinti sorrendje: 2. topik, 8. topik, 1. topik, 6. topik, 4. topik, 7. topik, 5. topik, 9. topik, 3. topik.

Annak érdekében, hogy pontosabb képet kapjak arról, hogy a különböző politikai oldalak kormánypárti – nem kormánypárti tengelyen értendően hogyan beszélnek a fenntarthatóságról, elemeztem a topikot leginkább befolyásoló kulcsszavakat és a kulcsszavakat tartalmazó cikkeket is a forrás figyelembevételével.

Az **1. topik** az ember és a környezet kérdéskörével foglalkozik. A kormánypárt cikkeiben megjelenő kulcsszavak például a párduc, tengelic, sasfaj, vadkamera. A cikkeken említésre kerülnek például helyi fejlesztések, mint a Pangea Ökocentrum nyíregyházi megépítési tervei, a teelő vadmadarak számlásása és a vadon élő állatok megfigyelése, a kínai alternatív orvoslás visszatérése, mely esetén az állatvédők tiltakoznak az elhullott állatok csontjainak kutatási célú felhasználása ellen, vagy a klímaváltozás környezetre gyakorolt hatásai:

„A klímaváltozás ismét nagy kihívás elé állítja az állatvilágot, amit csak fokoz, hogy több mint hétmilliárd ember keresi helyét a Földön. Ha megértjük, mi történt egykoron, a kutatók szerint megmenthetjük a megmaradt élővilágot.” (magyaridok.hu, 2016. 06. 23.)⁵

A nem kormánypárt cikkeiben az öblös, a támogatott lakhatás és a tücsök voltak többek között a leginkább topicalizáló, topikot megközelítő kifejezések. A cikkek többek között foglalkoztak a szelektív hulladékgyűjtés kérdéskörével, például annak bevezetésével vagy a Salgótarjáni Öblösüveggyár új kézikemencéjének üzembe helyezésével, vagy azzal, hogyan tudja támogatni a helyi lakhatást egy új ipari beruházás:

„A körzet jelentős favagyongára és a feldolgozóüzemekre alapozva osztrák partnerek szakmai támogatásával ipari park és távfűtőmű létrehozását tervezik a dél-zalai Pusztamagyaródon. A többfunkciós ipari park és távfűtőmű alapanyag-szükségletét a környező - nagy területű, zömmel keményfa fajták alkotta - erdőkből, illetve a fűrész- és faipari vállalkozások fabulladékából fedeznék. Az itt megtermelhető hőenergiával a 700-as

⁵ <https://www.magyaridok.hu/gazdasag/kardfogu-tigris-eltunesenek-oka-773245/>

lélekszámú község lakóit, intézményeit és a faipari üzemeket látnák el. A nyári időszakban feleslegessé váló többlethőt elektromos energiává alakítanák.” (valasz.hu, 2001. 12. 21.)⁶

A cikkek között szerepelt továbbá olyan is, mely a hazai táj- és természetvédelmi területein zajló augusztusi hullócsillag-túráról számolnak be, vagy a zajszennyezés és az élőhelyek hangzásvilágának újra-felfedezését ecsetelik.

A **2. topik** energetikával és energiagazdasággal foglalkozik. A kormánypárt leggyakoribb szavai többek között a kishaszonjármű, wltip, gázolajos, a nem kormánypárt leggyakoribb kifejezései pedig az energiaadó, energiagazdaság, nyugdíjszámla, magánpénztár voltak. A kormánypárt cikkei több ízben foglalkoztak azzal, hazai és nemzetközi eseteket és eljárásrendeket is bemutatva, hogy a kibocsátott szennyezőanyagok mennyisége alapján hogyan lenne érdemes itthon szabályozni a zöld rendszámokhoz való hozzájutást, figyelembe véve az időben elérhető technológiai megfontolásokat, EU-s jogszabályokat:

„A jelenleg hatályos szabályozás miatt fordulhat elő az, hogy akár 300-400 lóerős benzin- vagy dízelmotorral ellátott plug-in hibrid járművek tulajdonosai is részesülnek az indirekt támogatásokban. Holott ezeknek az autóknak az átlagos károsanyag-kibocsátása jóval magasabb lehet, mint a kisméretű motorral felszerelt hagyományos autóké, vagyis sérül a környezetvédelem elve.” (magyaridok.hu, 2019. 01. 23.)⁷

A nem kormánypárti oldal az energiagazdasági kérdéseket szociális kérdésekkel köti össze 2019-es abcug.hu-n megjelent cikkében:

„A salgótarjáni beruházás egyszerre érvényesít szociális és környezetvédelmi szempontokat. A felújítás egyik legfontosabb hozadéka ugyanis, hogy hatékonyabb energiafelhasználásúvá teszi a háztartásokat, egyszerre csökkentve ezzel a lakók rezsiköltségeit és a háztartások széndioxid-kibocsátását.” (abcug.hu, 2019. 08. 09.)⁸

A topikhoz tartozó cikkek foglalkoznak még a paksi atomerőmű kérdéskörével, illetve a magánnyugdíjpénztárak gazdaságra gyakorolt hatásával, annak fenntarthatósági kérdésével. Ez jól példázza azt, miért van szükségünk a topikmodellek kvalitatív feldolgozására is. A fenntarthatóság szó környezeti szempontból rendkívül releváns, előfordulhat, hogy a szövegkörnyezet vizsgálata után (magánnyugdíjpénztárak fenntarthatósága) végül tartalmilag annyira eltérő cikkekre bukkanunk, mely nem segít közvetlenül a kutatási kérdések megválaszolásában, azonban mélyebb összefüggések feltárására világíthat rá, melyeket a narratívák elemzésénél mutatok majd be.

A **3. topik** lokális problémák kérdéskörét taglalja, a kormánypárt a távfűtés és lomtalanítás témakörén keresztül, a nem kormánypárt a vörösiszap-katasztrófa, valamint a bel- és árvízvédelem tükrében fejt ki.

⁶ <http://valasz.hu/itthon/zold-morze-2519>

⁷ <https://www.magyaridok.hu/gazdasag/valtozik-a-zold-rendszamok-szabalyozasi-rendszere-3860165/>

⁸ <https://abcug.hu/ledozerolni-keszultek-de-inkabb-felujitanak-ket-salgotarjani-telepet/>

A kormánypárti magyaridok.hu többek között a Bakonyi Erőmű környezetszennyező tevékenységére hívta fel a figyelmet. Cikkében beszámolt arról, hogy az erőmű tevékenysége során jelentős légszennyezettségi problémák merültek fel, melyek a vizek állapotát és az emberek egészségét is közvetlenül veszélyeztetik. A vizek kapcsán a Tisza szennyezettsége is szóba került: a műanyag palackok, üveg- és háztartási hulladékok mellett szerves anyagok, elhullott állatok tetemei is megtalálhatók a hazai vizekben. A magas csapadékaránynak köszönhetően a terület ár- és belvízvédelmi készülségével együtt kiemelten figyelni kellett az elárasztott területek hulladékkezelésére.

„Az árhullám időközben levonult, az áradattal exportált szemét ismét rajtunk maradt. Nem először, és nem utoljára. »Az elmúlt években számos esetben emeltünk ki kommunális hulladékot és uszadékot. 2004-től 2015-ig minden évben, egy-egy évben többször is, évente 15 naptól 147 napig terjedően volt vízminőségi készülség a Közép-Tiszán az érkező uszadék, szemét miatt« – tudtuk meg Siklós Gabriellától, az Országos Vízügyi Főigazgatóság szóvivőjétől.” (magyaridok.hu, 2015. 12. 06.)⁹

A nem kormánypárti oldal is foglalkozott az ár- és belvízproblémákkal, ők a Duna vízének szabályozásával kapcsolatos problémát a Szigetköz vagy a Mosoni-Duna területén kialakult környezeti károk mentén teszik ezt, kiemelve a stratégiai gondolkodás fontosságát. Emellett a Magyarország ökológiai érdekének képvisellete melletti felszólalást közölték le, az Ombudsmannál a Dráva kapcsán került terítékre a helyi gazdálkodás, vízkezelés és bioszféra megőrzése a vörösiszap-katasztrófa beszámolóival mellet.

A **4. altópikban** a politika volt a fő irány, melyben a kormánypárt leginkább a nemzetközi irányvonalat képviselve az üzemanyagadó-emelése elleni francia tiltakozásról vagy az olasz politikai helyzetről számolt be, melyben említésre került a No Tav és az M55 környezetvédő mozgalmak és civil kezdeményezések cselekvései is. A nem kormánypárti lapokban a politika kapcsán a felvidéki magyarok mezőgazdasági tevékenységéről, valamint az agráriumot, környezetvédelmet, régiófejlesztéseket érintő politikai döntések fontosságáról számolt be.

Az **5. topikban** a tudomány szerepe került terítékre, a kormánypárt a mérnöki tudományokon és szakmódszertanokon keresztül, a nem kormánypárt a piacgazdaság és a szociokulturális szerepek perspektívájából alakította a diskurzust. A **6. topikban** a globális szennyezés volt a főszerep. A kormánypárt a korallok fehéredésének ökológiai okaival és következményeivel, az antarktisi félsziget helyzetével foglalkozott, illetve a világ népesedési trendjeiről számolt be. A nem kormánypárt a genetikailag módosított növényekről is tudósított, és a napenergián alapuló ipari fejlődésről és annak klímaváltozásra gyakorolt hatásának pozitívumairól számolt be a nem megújuló energiafogyasztással szemben. Az egyik valasz.hu-n közzétett cikk a Helyes Életmód Alapítvány díjának átadása kapcsán számolt be a nyertes napenergiával kapcsolatos kutatási eredményeiről:

---

⁹ <https://www.magyaridok.hu/lugas/190687-190687/>

„Aki nyomon követi a környezetvédelmi híreket, az jól tudja, hogy a legtöbb konfliktus az energiafelhasználással kapcsolatos kérdésekben alakult ki az elmúlt harminc évben. Már a Római Klub első jelentésében kitért arra, hogy a fosszilisenergia-források végesek, és még nem látható, mi léphet egyáltalán a helyükre ötven-száz éve múlva. Amikor a fejlett Nyugat az atomenergia-felhasználást erőltette, akkor a kockázatokkal nem tudott mit kezdeni, ha pedig a kőolajlobbinak engedett, akkor rövid távú megoldásokkal nyugtatta a kedélyeket. A zöld mozgalom, de a Rióban 1992-ben vagy idén Johannesburgban összegyűlt politikusok is elismerik, hogy növelni kell a megújuló energiaforrások részesedését az össz-energiatermelésben. A kérdés az: hogyan.” (valasz.hu, 2002. 12. 20.)¹⁰

A **7. topik** fő témája a mezőgazdaság volt, a kormánypárt diskurzusa a szerkezetátalakítás, alapszolgáltatás, élelmiszerlánc-felügyeleti és kétpilléres szavakkal jellemezhető, utóbbi a kormány 2012 óta működtetett kétpilléres mezőgazdasági kockázatkezelési rendszerére utal. Cikkeikben a magyar mezőgazdasági helyzetet jellemezték, az agrárpolitika, gazdaságpolitika és a fenntarthatóság összefonódását emelték ki. A nem kormánypárt szintén említette a fenntarthatóságot, erre utal az általuk használt, topikot jelentősen alakító agrár-környezetvédelem kifejezés. Cikkeikben foglalkoztak még az ártéri gazdálkodással, környezetvédelmet érintő politikai ügyekkel és a civil szervezetek tevékenységeivel is.

A **8. topikban** a gazdaságpolitika volt a fő irányvonal, a kormánypárt beszámolt többek között több nemzetközi megállapodásról, például Havannáról és Pekingről, és a környezetvédelmi, az ipari, a közegészségügyi és a mezőgazdasági együttműködésről számoltak be. Említették még a gazdasági fenntarthatóság kérdését, például a migráció kapcsán. A nem kormánypárt is beszámolt a migrációról, melynek okai között a globális felmelegedést is említik. Szóba került még a környezeti és egészségügyi kapcsolat, kihangsúlyozva az erkölcsi kérdéseket, a különböző járművek emissziós mérlegével kapcsolatban is:

„[...] a felelősök a profitcélok és egyéni haszonszerzés oltárán feláldozták a környezetvédelmi, egészségügyi szempontokat, a tisztességes, átlátható munkavégzés lehetőségét és a »jó« ügy, a közjó, az ember szolgálatát.” (valasz.hu, 2015. 10. 14.)¹¹

Egy vs.hu-n megjelent cikk a Dél-Szudán és Szudán között zajló konfliktus kapcsán taglalta az olajvagyon és a nem megújuló erőforrások kérdéskörét a gazdasági stabilitással összhangban. Kiemelték, hogy több európai ország, az USA és Kína is az Afrikából származó nyersanyagok és energiahordozók segítségével próbálják biztosítani a saját fenntartható fejlődésüket:

„Nagyon, de nagyon komoly gazdasági potenciál van Dél-Szudánban. A világgazdaság egyelőre semmit sem érez meg a dél-szudáni eseményekből, de számít az ottani nyersanyagkincsek kitermelésére, így több országnak

¹⁰ <http://valasz.hu/itthon/napelemi-oszton-6254>

¹¹ <http://valasz.hu/uzlet/hajra-vilag-115547>

is érdeke megakadályozni a konfliktus elmérgesedését. A most következő évtizedekben mindenki Afrikába fog menni. Ha megnézzük a trendet: Törökország például Szomáliában van jelen. Erről kevesen hitték, hogy megoldást jelent, de a helyzet mégis stabilizálódott. Most Szomália újjáépítése jön, iszonyatos pénzek és lehetőségek vannak a térségben. Kína, Franciaország, Nagy-Britannia, Németország, más európai államok és az USA, tehát mindenki Afrikából próbálja biztosítani a fenntartható fejlődését.” (vs.hu, 2014. 03. 03.)¹²

A **9. topik** a városi élettel és infrastruktúrával foglalkozik. A magyaridok.hu-n megjelent cikkek több ízben foglalkoznak a parkokkal, parkhasználattal, parkrehabilitációval. A *'természet és kultúra kettőseként'* említett Városliget kapcsán a városi parkok igazi hivatásaként jelölték meg, hogy otthont adnak a szabadidős tevékenységeknek, a kulturális, szórakoztató és rekreációs intézményeknek is. Zöldterületei (és a környéken található Állat- és Növénykert) különleges környezetet teremtenek a városi élet fennforgásában. A felújítást követően lehetőség van a vízi-vízparti élővilág kialakulására, a vízminőség, valamint a levegő minőségének javítására és a zajcsökkentésre, melyeket értékként érdemes védeni a gépjárművek kibocsátásától is. A nem kormánypárt cikkeiben, összhangban a kormánypárttal, megjelent a városi és elővárosi közlekedés kérdésköre és a városképvédelem is.

A legmagasabb prevalenciájú topik narratívájának bemutatása

A korábbiakban szó volt arról, hogy a különböző altémák különböző mértékű részhalmozát alkotják a korpuszban, a következőkben a diagnosztikai adatokra, az értelmezhetőségre és a statisztikai jellemzésre támaszkodva a legnagyobb arányú topikot fogom részletesen bemutatni, mely az energetika, energiagazdaság kérdéskörével foglalkozik. A topikban említett, hazai energiapolitikában jelentős Paks II. beruházásokkal kapcsolatos narratívák kormánypárti oldal mentén jól elkülöníthetők, a szövegekben megtalálható narratívák jó leképeződését adják az elméletben meghatározott narratív különbségeknek, illusztris példákat szolgáltatva azoknak. Ezenkívül a topik látszólag nem közvetlenül kapcsolódó altémákat (pl. magánnyugdíjpénztárak, közlekedés, államadósság) is megjelenít, melyek kapcsolódása csak kvalitatív feldolgozással érthető meg, ezzel erősítve azt, hogy az algoritmikus eredmények kvalitatív feldolgozása kulcsfontosságú a természetesnyelv-feldolgozás alkalmazásához.

A topik leggyakoribb szavai (gémosz, gáztüzelésű, autótulajdonos, felminősítés, szervizelés, ürmössy, államadós-besorolás) több aspektust is kiemelnek; a GÉMOSZ, az autótulajdonos, a szervizelés olyan kifejezések, melyek közlekedéssel kapcsolatosak, ezen felül a felminősítés, államadósság-besorolás és az ürmössy kifejezés gazdaságpolitikai irányvonalat mutatnak be. (Az ürmössy kifejezés egyébként Ürmössy Gergelyre utal, aki vezető makrogazdasági elemzőként kerül hivatkozásra a legtöbb esetben.) Emellett egyedül a gáztüzelésű kifejezés ad a leggyakoribb kifejezések közül egyértelmű energetikai irányvonalat, melyet a kormánypárti – nem kormánypárti irányvonalon található

¹² <https://vs.hu/kozelet/osszes/del-szudan-testkozelbol-interju-0303>

leggyakoribb kifejezések erősítenek tovább, így billen el ez a topik a vegyes irányból inkább az energetika, energiagazdaság felé, kevésbé a járművekkel, közlekedéssel kapcsolatos irány felé.

A nem kormányoldali narratíva leggyakoribb kifejezései között a nyugdíjszámla, magánpénztár, Olli Rehn, végtörlesztés, energiaadó és energiagazdasági kifejezéseket találhatjuk meg. Új irányvonalként az első két kifejezés által megjelölt magánnyugdíj-pénztárak kritikája jelenik meg. Ebben fogalmazzák meg és mutatják be a kormány által hozott intézkedések hátrányait, rövid- és hosszútávú negatív hatásait. Ilyenként említik meg a 'nyugdíjak elrablását', a 'demokrácia megsértését', vagy a 'gazdasági költségvetés hiánya' iránt érzett aggodalmakat.

„»Az Európai Unió szervei és a nemzetközi hitelintézetek azért kritizálják a magyar kormány gazdaságpolitikáját, mert az nincs tekintettel a hosszú távú fenntarthatóságra, elvonja az állampolgárok megtakarításait, és azt a világgazdasági folyamatokra tekintet nélkül elkölte. Sem az Európai Bizottság, sem a többi uniós tagállam nem lesz elnéző Magyarországgal szemben, ha azt tapasztalják, hogy az orbáni populista gazdaságpolitika megszegi az uniós előírásokat. Egyetlen nettó befizető tagállam sem fogja kifizetni azokat a károkat, amelyeket a magyar gazdaságpolitikai kalandozások okoznak« – fogalmazott a szocialista delegációvezető. [Tabajdi Csaba]” (valasz.hu, 2010. 12. 12.)¹³

A nemzetközi szálát Olli Rehn említése hozza be a topikba, aki finn politikusként jelenleg az Európai Bizottság gazdasági és pénzügyekért felelős államtitkáraként kerül említésre. A cikkekben több ízben foglalkoznak a magyar államháztartás pénzügyével az Európai Unió előírások szem előtt tartásával. A nyugdíjjal kapcsolatos intézkedések és Magyarország pénzügyi helyzete között többször talált kapcsolatot a nem kormányoldali narratíva.

A kormányoldal leggyakoribb szavai (komarov, kishaszonjármű, adathamisítási, wltpl, villamosenergia-import, alapterhelés, gázolajos) esetén is ezt a kettősséget felfedezhetjük: a kishaszonjármű, wltpl gázolajos kifejezések azok, melyek a közlekedés irányában állnak, a komarov (Kirill Komarov Roszatomra utalva), a villamosenergia-import már az energetikával kapcsolatos irányvonalat mutatja. Ezen kívül az adathamisítás kifejezés egyértelműen köthető mindkét témához és a károsanyag-kibocsátáshoz is.

A közlekedéssel kapcsolatos topikrész a kormányoldali narratívában leginkább a forgalmon keresztül csatlakozik a fenntarthatóság kérdésköréhez. Említésre kerül a városi és városon kívüli autós forgalom károsanyagkibocsátásának mértéke és mérséklési lehetősége, illetve a dízel- és benzinmotoros járműforgalom piaci keresletének változása is, hazai és nemzetközi szinten egyaránt.

„Az MGE azért lobbizik, hogy hazánk ne váljon a roncsok lerakatává. A használt kocsik importjában általában bizonytalan a járművek eredete és története. Erdélyi szerint senkinek nem jó, hogy az adócsalás és a vevők megkárosítása részévé vált az üzletnek. A szervezet szerint fiatalabb használt autókat kellene behozni, ehhez kell

¹³ <http://valasz.hu/itthon/orban-becsapott-mondta-a-fidesz-szavazo-34029>

igazítani a gazdasági és jogi környezetet. A regisztrációs adó mértéke jelenleg nem tükrözi a környezetvédelmi szempontokat, az adó annál alacsonyabb, minél olcsóbb a gépkocsi, pedig a legtöbb uniós államban a kedvező környezetvédelmi besorolást jutalmazza a közteher rendszere.” (magyaridok.hu, 2017. 01. 14)¹⁴

Az energetikával, energiagazdasággal foglalkozó rész pedig hangsúlyosan épít az állami beruházásokra, az ipari fejlesztésekre, infrastrukturális tesztelesekre. Említésre kerülnek a környezetvédelem érdekében kiadott pályázati források, támogatások.

A fentiekben is látható, hogy a fenntarthatóság kérdéséhez szorosan kapcsolódnak a gazdasági kérdések, melyek közvetetten mosódnak össze más, gazdasági szempontból fontos területtel, például az államháztartási jövedelem, a közlekedés, vagy a nyugdíjpénztárak helyzetének kérdésével.

Narratívaalkotás – Paks II. példáján keresztül

Mivel kiemelt szerepet kap az atomenergia és a Paks II. projekttel kapcsolatos beruházások, döntések, megvalósítások köre is ebben a topikban, a további narratíva-összehasonlításokat ezen témakör mentén szemléltetem.

A kormányoldali narratíva előtérbe helyezi a Párizsi megállapodás alapján kijelölt CO₂-kibocsátás csökkentésének lehetőségét az atomenergia használatának segítségével, ahogy mondják:

„az atomenergia a fenntartható fejlődés záloga, hiszen a nukleáris alapú villamosenergia-termelés segítségével versenyképesen, a klímavédelmi célkitűzéseknek is megfelelően lehet csökkenteni az energetikai kiszolgáltatottságot, növelni az emberek jólétét, valamint az ipar versenyképességét, ennek eredményeként a nemzetgazdaságok teljesítőképességét is.” (magyaridok.hu, 2016. 05. 10.)¹⁵

Beszámolnak ugyanakkor a beruházást értendő támadásokról is; a környezetvédő szervezetek úgy gondolják, rendezetlen a nukleáris és radioaktív hulladékok kezelésének sorsa, és nincs megnyugtató válasz a lakosság védelmére sem; kérdéses továbbá az, hogy az erőmű nem melegíti-e fel a Dunát a határértéket meghaladó módon.

Mindezekre az engedélyek megszerzésével reagálnak, elmondásuk szerint az egyes blokkok építését, a klímamodellezést és a Duna várható hőmérsékletének előrejelzését

¹⁴ <https://www.magyaridok.hu/gazdasag/megkozelitette-szazezres-hatart-hazai-ujauto-piac-tavaly-1298299/>

¹⁵ <https://www.magyaridok.hu/velemenynuklearis-reneszansz-612958/>

„a hatályos kormányrendelet vonatkozó előírásainak betartásával, illetve az Országos Meteorológiai Szolgálat által is használt ALADIN-Climate és REMO regionális modellel végezték el, figyelembe véve az Éghajlat-változási Kormányközi Testület (IPCC) iránymutatásait, a Dán Meteorológiai Intézet és az angol Hadley Centre for Climate Change előrejelzéseit.” (magyaridok.hu, 2018. 09. 15)¹⁶.

A nem kormányoldali narratíva szintén beszámol a Paksi Atomerőmű üvegházhatású gázkibocsátás csökkentő előnyeiről:

„A Paksi Atomerőmű megbízhatóan állít elő megfizethető villamos energiát, ráadásul a működő négy paksi blokk évente 2 millió ember oxigénszükségletét, vagyis a magyar erdők éves oxigéntermelését takarítja meg azáltal, hogy nem bocsát ki üvegházhatást kiváltó gázokat.”

Azonban kiemelik, hogy az atomerőművel kapcsolatos döntésekbe nem vonták be kellőképpen a társadalmat,

„nem volt tendereztetés, titkosították a jegyzőkönyveket, nem kérdezték meg az állampolgárokat. És bár azt elismerte [Jávor Benedek], hogy a paksi bővítésnek törvényi akadálya nem volt, a szerződés kötést antidemokratikusnak tartja.” (valasz.hu, 2014. 02. 28.)¹⁷

A beruházási tender és a dokumentációk titkosítása kapcsán kiemelik: sérelmezik, hogy nem kezelik környezetvédelmi ügyként a Paks II. beruházásokat. A narratívaalkotásnál a klasszikus baloldalon felellhető a humanizmus az emberek véleményének megkérdezésén keresztül, illetve az emberhez méltó élet védelmén keresztül jelenik meg, míg a konzervatív oldalon a cselekvések szabályszerűségének, a követelmények betartásának hangsúlyozásában nyilvánul meg, mely a fentiek alapján egyértelműen azonosítható és elkülöníthető a magyar online hírközlés terepén.

Következtetések

A kutatás eredményei világosan igazolják, hogy a fenntarthatósági diskurzus Magyarországon – hasonlóan a nemzetközi tendenciákhoz – erőteljesen átpolitizálódott és polarizálódott. A topikmodellezés és a kvalitatív szövegelemzés együttes alkalmazása megerősítette, hogy a kormánypárti és a nem kormánypárti narratívák eltérő hangsúlyokat alkalmaznak, de azonos témakörök mentén (energia, gazdaság, lokális problémák, városi élet, mezőgazdaság) konstruálják meg a saját fenntarthatósági jelentéstartamaikat. A két diskurzus közötti különbségek nem pusztán nyelvi, hanem ideológiai természetű (Antal, 2014; Lányi, 2016; Olajos, 2011). A kormánypárti narratíva a fenntarthatóságot jellemzően a gazdasági racionalitás és a technológiai fejlődés keretében értelmezi, ahol a környezeti célok az ipari és energetikai modernizáció eszközeiként jelennek meg. Ennek jó példája a Paks II. projekt diskurzusa, melyben a nukleáris

¹⁶ <https://www.magyaridok.hu/gazdasag/szamoltak-a-duna-szelsosegeivel-3482330/>

¹⁷ <http://valasz.hu/itthon/a-vitavegig-feszult-erdeklodes-jellemezte-73746>

energia a klímavédelmi célok elérésének legitim eszközeként jelenik meg. A narratíva a jogszabályoknak való megfelelést, a nemzetgazdasági stabilitást és a versenyképesség növelését hangsúlyozza, miközben háttérbe szorítja a társadalmi bevonás és részvételiség kérdését. Ezzel szemben a nem kormánypárti narratíva a fenntarthatóságot etikai és demokratikus kérdésként kezeli: a döntéshozatali folyamatok átláthatóságát, a civil szféra bevonását és az emberhez méltó élet feltételeinek biztosítását tekinti kulcsfontosságúnak (Lányi, 2020). Ez a kettősség a topikmodellezés eredményeiben is megtalálható: míg a kormánypárt cikkeiben az energetika, gazdaságpolitika és mezőgazdaság kérdésköre, úgy a nem kormánypárt esetén a lokális problémák, globális szennyezés és társadalmi felelősségvállalás domináltak. Ez a Németh (2023) által leírt mintázatokot erősíti, mely szerint az NLP-vel feltárt politikai polarizáció a kommunikációban is strukturálisan jelen van, ez pedig a fenntarthatóság esetén sem kivétel.

A kutatás módszertani tanulsága kettős. Egyrészt igazolja, hogy a strukturális topikmodell, ha kiegészül kvalitatív értelmezéssel, alkalmassá válik a politikai diskurzusok mélyebb jelentésrétegeinek feltárására (Németh, 2023; Roberts és mtsai., 2014). Másrészt rávilágít arra, hogy az algoritmikus eredmények önmagukban nem elegendők: a szövegtörzset, retorikai minták és ideológiai keretek értelmezése nélkül kialakított topikok csak nyelvi mintázatokot tükröznek, a pontos értelmezésekhez kvalitatív feldolgozás szükségeltetik (Denny & Spirling, 2018; Németh és mtsai., 2020; Németh & Koltai, 2021). A kevert módszertan tehát nem csupán módszertani újítás, hanem az empirikus társadalomtudományi elemzés elengedhetetlen feltétele (Németh, 2024).

A narratívaalkotás szintjén a kormányoldal a *'felelősség'* és *'stabilitás'* fogalmain keresztül legitimálja cselekvését, míg a nem kormánypárt a *'részvétel'*, *'átláthatóság'* és *'felelősség'* kifejezéseken keresztül teremt alternatívát. E kettős nyelvi térben a fenntarthatóság így nem csak semleges fogalom, hanem politikai jelentéstér is, melyet az eltérő szereplők különböző ideológiai pozícióból töltenek meg tartalommal (Antal, 2014).

Összességében tehát a kutatás nemcsak a magyar média online fenntarthatósági diskurzusát térképezi fel, hanem hozzájárul ahhoz a digitális bölcsészet és társadalomtudomány között zajló párbeszédhez, mely megmutatja, hogyan válhat az NLP a polarizáció nyelvi mérésének és értelmezésének új eszközévé, különböző fontos társadalmi, kulturális, gazdasági témákat felsorakoztatva (Gelányi és mtsai., 2022; Németh, 2024). A fenntarthatóság narratívái így nemcsak környezeti attitűdök kifejeződése, hanem a politika identitásképző aktív médiumai is, a kommunikációban zajló értékharok leképeződései.

Összefoglalás

A tanulmány célja annak bemutatása, hogy a természetesnyelv-feldolgozás módszere miként alkalmazható a fenntarthatósággal kapcsolatos online diskurzusok elemzésére, valamint hogyan tárhatók fel a különböző politikai oldalak eltérő narratívái és értelmezési keretei az online médiatérben. A kutatás kevert módszertani megközelítést alkalmaz,

amelyben a strukturális topikmodell eredményeit kvalitatív szövegelemzés egészíti ki, ezáltal összekötve az algoritmi-
kus módszereket és az elméleti interpretációt. Az elemzett mintegy tízezer online sajtócikket tartalmazó korpuszban
kilenc topik volt azonosítható, többek között az energetika, gazdaságpolitika, lokális problémák, globális szennyezés,
mezőgazdaság és a városi élet. Az eredmények alapján a fenntarthatóság ritkán jelenik meg az online diskurzusban, és
megjelenése gyakran más társadalmi, gazdasági és politikai kérdésekhez kapcsolódva érhető el. Hipotézisemet elfo-
gadva elmondható, hogy a politikai orientáció mentén világosan elkülönülő mintázatok figyelhetők meg: a kormány-
párti narratívák a gazdasági racionalitást, a technológiai fejlesztést és a jogszabályi megfelelést hangsúlyozzák, míg
a nem kormánypárti narratívák a társadalmi felelősségvállalás, az emberi jogok és a demokratikus részvétel felől köze-
lítik meg a fenntarthatóság kérdését.

A Paks II. beruházás kapcsán elemzett diskurzus különösen jól szemlélteti ezt a kettősséget: a kormánypárti diskur-
zusban az atomenergia a klímavédelmi célok megvalósításának eszközeként és a nemzetgazdasági stabilitás garanciája-
ként jelenik meg, míg a nem kormánypárti narratíva a döntéshozatali folyamatok átláthatóságát, a társadalmi bevonás
hiányát és a környezeti károkat hangsúlyozza. Ez a megosztottság jól példázza, hogy a fenntarthatóság a politikai kom-
munikációban nem semleges, hanem ideológiailag meghatározott mező, amely a társadalmi értékek és a hatalmi pozí-
ciók mentén szerveződik. A tanulmány elméleti keretét az ökopolitika gondolatköre adja, amely szerint a fenntartha-
tóság alapvető célja nem csupán a környezet védelme, hanem az emberhez méltó élet feltételeinek biztosítása és
megőrzése, melyet közérdekként kell tekinteni (Lányi, 2011a, 2016). Az ökopolitikai megközelítés hangsúlyozza, hogy
a fenntarthatóság nem kizárólag ökológiai, hanem szociális és politikai kérdés is; a társadalmi jólét, az igazságosság és
a politikai felelősségvállalás egyaránt központi szerepet kap benne. Az ökológiai megközelítés a vizsgált cikkekben is
megjelent. A politika ezek alapján nem csak szabályozó, hanem alakító tényező is, célja az ember és a környezet közötti
egyensúly megteremtése.

A kutatás hozzájárul a digitális bölcsészet és a társadalomtudomány módszertani integrációjához. Rámutat arra, hogy
az NLP képes a fenntarthatósággal kapcsolatos diskurzusok mélyebb, politikai ideológiai szempontok mentén történő
nyelvi és ideológiai elemzésére is. Módszertanilag a tanulmány arra világít rá, hogy a természetesnyelv-feldolgozás és
a kvalitatív szövegelemzés együttes alkalmazása képes megragadni a politizációs és polarizációs trendeket a fenntartha-
tósági diskurzusokban, ezáltal segítve a társadalmak környezetvédelemmel kapcsolatos törekvéseit. A fenntarthatósági
narratívák vizsgálata így hozzájárul ahhoz, hogy pontosabban értsük a környezetvédelmi, társadalmi és politikai folya-
matok összefonódását az online térben.

Irodalomjegyzék

- Antal, A. (2014). Ökopolitika, ideológia, baloldal. Egy baloldali környezetpolitika alapjai. L'Harmattan.
- Barna, I., & Knap, Á. (2023). Analysis of the Thematic Structure and Discursive Framing in Articles about Trianon and the Holocaust in the Online Hungarian Press Using LDA Topic Modelling. *Nationalities Papers*, 51(3), 603–621. <https://doi.org/10.1017/nps.2021.67>
- Blei, D. M., Ng, A. Y., & Michael, J. I. (2003). Latent Dirichlet Allocation. *Journal of Machine Learning Research*, 3(2003), 993–1022.
- Creswell, J. W., & Plano Clark, V. L. (2009). *Designing and conducting mixed methods research* (Nachdr.). SAGE Publ.
- Denny, M. J., & Spirling, A. (2018). Text Preprocessing For Unsupervised Learning: Why It Matters, When It Misleads, And What To Do About It. *Political Analysis*, 26(2), 168–189. <https://doi.org/10.1017/pan.2017.44>
- Gelányi, P., Sebők, M., & Ring, O. (2022). A topikmodellezés lehetőségei és korlátai egy törvénykorpusz példáján. *Statiztikai Szemle*, 100(8), 783–814. <https://doi.org/10.20311/stat2022.8.hu0783>
- Knap, Á., Tóth, T. E., & Rakovics, Z. (2022). Humán annotált emóciókorpusz létrehozása aktorokhoz köthető érzelmek detektálására. *Digitális Bölcsészet*, 6. <https://doi.org/10.31400/dh-hun.2022.6.4576>
- Lányi, A. (2011a). Fenntarthatóság és közpolitika 1. *Magyar Szemle*, 20(5–6), 53–79.
- Lányi, A. (2011b). Fenntarthatóság és közpolitika 2. *Magyar Szemle*, 20(7–8), 6–16.
- Lányi, A. (2016). *Elképzeltem közösségeim*. Scholar Kiadó.
- Lányi, A. (2020). Bevezetés az öko-filozófiába: Kezdő halódóknak. <<L'>>Harmattan Könyvpont.
- Németh, R. (2023). A scoping review on the use of natural language processing in research on political polarization: Trends and research prospects. *Journal of Computational Social Science*, 6(1), 289–313. <https://doi.org/10.1007/s42001-022-00196-2>
- Németh, R. (2024). *Az automatizált szövegfeldolgozás szociológiai lehetőségei*. Savaria University Press. https://tatk.elte.hu/dstore/document/2549/NemethR_Automatizalt.pdf
- Németh, R., Katona, E. R., & Kmetty, Z. (2020). Az automatizált szövegelemzés perspektívája a társadalomtudományokban. *Szociológiai szemle*, 30(1), 44–62. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2020.1.3>
- Németh, R., & Koltai, J. (2021). The Potential of Automated Text Analytics in Social Knowledge Building. In T. Rudas & G. Péli (Szerk.), *Pathways Between Social Science and Computational Social Science* (o. 49–70). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-54936-7_3
- Olajos, P. (2011). *Konzervatív zöldség: Politikáról, gazdaságról jövő időben*. L'Harmattan.
- Palkó G., Indig B., Fellegi Z., & Sárközi-Lindner Z. (2021a). *Abcúg [TEI] [Dataset]*. Zenodo. <https://doi.org/10.5281/ZENODO.4665057>
- Palkó G., Indig B., Fellegi Z., & Sárközi-Lindner Z. (2021b). *Magyar Idők [TEI] [Dataset]*. Zenodo. <https://doi.org/10.5281/ZENODO.4665811>
- Palkó G., Indig B., Fellegi Z., & Sárközi-Lindner Z. (2021c). *Válasz [TEI] [Dataset]*. Zenodo. <https://doi.org/10.5281/ZENODO.4664592>
- Palkó G., Indig B., Fellegi Z., & Sárközi-Lindner Z. (2021d). *VS [TEI] [Dataset]*. Zenodo. <https://doi.org/10.5281/ZENODO.4664536>

- Roberts, M. E., Stewart, B. M., & Tingley, D. (2019). *stm*: An R Package for Structural Topic Models. *Journal of Statistical Software*, 91(2). <https://doi.org/10.18637/jss.v091.i02>
- Roberts, M. E., Stewart, B. M., Tingley, D., Lucas, C., Leder-Luis, J., Gadarian, S. K., Albertson, B., & Rand, D. G. (2014). Structural Topic Models for Open-Ended Survey Responses. *American Journal of Political Science*, 58(4), 1064–1082. <https://doi.org/10.1111/ajps.12103>

A KOOPETÍCIÓ TANULHATÓSÁGA: A KÖZLEGLŐ-DILEMMA ADAPTÁCIÓJA AZ ÜZLETI KULTÚRÁBAN

TRATTNER ANDREA

Összefoglalás

A tanulmány a kooperáció tanulhatóságát vizsgálja a közlegető-dilemma társadalmi-gazdasági dimenziói mentén, különös tekintettel üzleti alkalmazhatóságára és stratégiai jelentőségére. Részletes szakirodalmi áttekintést nyújt, amelyben a közlegető-dilemma kulcsszerepet tölt be a versengés és együttműködés párhuzamos működésének megértésében. Brandenburger és Nalebuff üzleti példáin keresztül mutatja be, miként válhat a kooperáció alkalmazható stratégiává a komplex üzleti környezetben.

A tanulmány Popper kritikai racionalizmusára épít, amely a tanulás során a hibaelhárítás és a folyamatos keresés módszertanát kínálja. Bruner tanulási modelljét üzleti környezetben értelmezi, hangsúlyozva a narratív és kulturális tanulás szerepét a szervezeti tudásmegosztásban és adaptációban. Lakoff metaforaelméletét a vezetői gondolkodás és kommunikáció kognitív háttereként alkalmazza. Kiemelten foglalkozik a bizalomépítéssel és a folyamatos, reflektív tanulással mint a versengő partnerek közötti sikeres együttműködés alapjaival.

A dolgozat utolsó fejezete új kutatási irányokat jelöl ki, az antiközlegető-dilemma vizsgálatával bővítve a keretet. Javasolja a Nobel-díjas kutatók eredményeinek integrálását, amelyek hozzájárulnak a korlátozott racionalitás (Simon), a kognitív torzítások és döntési mechanizmusok (Kahneman), az intézményi tanulás és közösségi szabályalkotás (Ostrom), valamint a közjavak közgazdaságtani és közpolitikai paradoxonjainak (Buchanan) mélyebb megértéséhez. Ezáltal gyarapítják a döntéshozók tudását arról, hogy döntéseiket jelentősen befolyásolják a szubjektív tényezők, torzítások, veszteségkerülés és referenciahatások.

Az értekezés hangsúlyos interdiszciplináris szemléletű, amely a közgazdaságtan, a pszichológia és a szociálpszichológia integrációján keresztül képes megragadni a kooperáció komplex és tanulható természetét. Ez a szemlélet támogatja a fenntartható vállalati kultúrák kialakítását, amelyek egyensúlyban tartják a versengés és együttműködés paradoxonját.

Kulcsszavak: kooperáció, versengés, együttműködés, közlegető-dilemma, tanulás

1. Bevezetés

A globális gazdasági versenyben a vállalatok nem csupán versengenek egymással, hanem bizonyos területeken együtt is működnek. E kettősséget – a kooperációt – Brandenburger és Nalebuff (1996) definiálták először olyan stratégiai megközelítésként, amelyben a vállalatok egyidejűleg keresik a versenyelőny megszerzésének és a közös

értékteremtésnek a lehetőségeit. Brandenburger és Nalebuff (1996) rámutattak arra, hogy a vállalatok életében egyidejűleg kell jelen lennie az együttműködésnek és a versengésnek: együttműködnek a piac bővítése érdekében, ugyanakkor versengenek a piaci részesedésért. A „nagyobb torta” előállítása olyan kooperatív folyamat, amelyet egy cég egyedül nem képes megvalósítani.

A kooperáció az együttműködés (cooperation) és a versengés (competition) szavak összevonásából származó koncepció (coopetition), amely a gazdasági szereplők közötti kapcsolatok hibrid formáját írja le (Brandenburger & Nalebuff, 1996). A stratégiai menedzsment szakirodalomban a kooperáció olyan helyzetként értelmezhető, ahol a vállalatok egyszerre működnek együtt és versengenek ugyanazon piacon, jellemzően különböző értéklánc-szegmensekben (Bengtsson & Kock, 2000).

A kooperáció alapjait a játékelmélet biztosítja, különösen az ismételt játszmák, a fogolydilemma és a közlegelő-dilemma modelljei. A klasszikus fogolydilemma (Rapoport, 1989) arra világít rá, hogy két racionális szereplő – ha kizárólag rövid távú hasznosságmaximalizálás, illetve veszteségminimalizálás alapján dönt – hajlamos nem együttműködő stratégiát választani, még akkor is, ha ezzel hosszú távon rosszabb eredményt ér el. A közlegelő-dilemma (Hardin, 1968) pedig arra figyelmeztet, hogy a közös erőforrások túlhasználata kollektív veszteséget okozhat, ha a szereplők nem koordinálják tevékenységeiket.

Az elektromos járműipar fejlődése jól példázza ezt a kettősséget. A töltőinfrastruktúra kiépítése óriási beruházást igényel, amely egyetlen gyártó számára nem gazdaságos. Ez ösztönözte például a Ionity konzorcium létrejöttét, amelyben több, egymással versengő autógyártó – köztük a BMW, a Mercedes-Benz, a Ford és a Volkswagen-csoport – közösen épít és üzemeltet nagy teljesítményű töltőhálózatot Európában (Ionity, 2023). Ez az együttműködés egyértelműen kooperációs stratégia: a résztvevők a közös infrastruktúra révén csökkentik költségeiket, növelik a felhasználói élményt, és ezzel az egész elektromos járműpiac vonzerejét fokozzák – miközben a járműértékesítés terén továbbra is versengenek egymással.

Jelen tanulmány célja, hogy bemutassa, hogy a közlegelő-dilemma megértése és stratégiai alkalmazása hogyan támogathatja a kooperáció sikeres megvalósulását az üzleti életben.

2. Tudásháttér

2.1. A KOOPETÍCIÓ FOGALMA

A kooperáció első meghatározása Brandenburger és Nalebuff (1996) nevéhez fűződik, akik ezt az üzleti stratégiát úgy írják le, hogy két versenytárs egyszerre verseng és kooperál, és ez a szimultán jelenlét nyereséget eredményez. Bengtsson és Kock (2000) a kooperációt paradox, kétszereplős kapcsolati formaként definiálják, ahol a cégek egyes

tevékenységekben, például stratégiai szövetségben együttműködnek, miközben más területeken versengenek egymással. Gnyawali, He és Madhavan (2008) kiterjesztik ezt a fogalmat diadikus vagy több piaci szereplő közötti stratégiára, amely lehet vertikális (értéklánc mentén) vagy horizontális (versenytársak között), és amely segíti a szervezeteket abban, hogy más piaci csoportokkal versengjenek. Lado, Boyd és Hanlon (1997) szerint a versengés és együttműködés kombinációja jobban ösztönzi a tudásfejlesztést, a technológiai előrelépést és a gazdasági növekedést, mint az önálló versengés vagy együttműködés. Fülöp és Takács (2013) az együttműködő versengést úgy határozzák meg, hogy nem egymást kizáró pólushént kezelik a versengést és az együttműködést, hanem azok összefonódására és egyensúlyára fókuszálnak. Fülöp (2018) hangsúlyozza, hogy a szervezetek sikerességéhez mindkét magatartás szükséges: az együttműködés a növekedést és a harmonikus munkakapcsolatokat segíti elő, míg a versengés az innováció és hatékonyság motorja.

A kooperáció játékelméleti alapokon nyugszik, ahol a piacot többjátékos és többnyertes játéknak tekintik, és a szervezetek sikere nem feltétlenül jelenti mások kudarcát, hanem pozitív összegű játékként több haszon elérését teszi lehetővé (Brandenburger & Nalebuff, 1996; Padula & Dagnino, 2007). A szervezeteknek meg kell érteniük saját és más szereplők pozícióját ugyanazon a piacon, hogy hatékonyan működjenek együtt és versengjenek (Porter, 1980).

A nem zéró összegű játékok – mint például a fogolydilemma (Luce & Raiffa, 1957) – lehetőséget teremtenek az együttműködésre, ahol a közös nyereség növelése mindkét fél számára előnyös lehet. Ugyanakkor a Nash-egyensúly (Nash, 1950) fogalma rámutat arra, hogy az egyéni racionalitás gyakran ellentmond a kollektív racionalitásnak, ahogy azt a fogolydilemma is példázza. A hosszú távú, ismétlődő játszmák azonban elősegíthetik a kooperáció kialakulását, amint azt Axelrod (1984) is bizonyította a „szemet szemért” stratégiával.

A kooperáció elemzése kapcsán a racionális döntések és a kollektív érdekek közötti feszültség jelenik meg, amely számos társadalmi és üzleti helyzetben, például a „égő színház” esetében is megfigyelhető (Brown, 1973). E helyzetekben a játékosok egyéni érdekei gyakran akadályozzák meg a közös, optimális megoldások elérését, miközben a játékelméleti modellek segítenek megérteni és előre jelezni ezeket az interakciókat.

A mindennapi üzleti életben a kooperáció ritkán valósul meg előre kidolgozott stratégia alapján; gyakrabban jelenik meg implicit, tapasztalati úton kialakult működésként (Bengtsson & Kock, 2000).

Kutatások szerint a kooperáció egyik legfontosabb akadálya a bizalom hiánya (Hámori et al., 2007) és a rövid távú önérdékkövetés (Axelrod, 1984). Ezt a problémát szemléletesen illusztrálja Hardin (1968) közlegelő tragédiája (tragedy of the commons) modellje, amely rámutat arra, hogy a közös erőforrások felelőtlen, túlhasználó magatartása hosszú távon minden érintett fél számára veszteséget okoz. Ennek ellenére a közlegelő-dilemma nem csupán figyelmeztetésként, hanem tanulási keretként is szolgálhat: ha a gazdasági szereplők felismerik a közös erőforrások fenntartható használatának jelentőségét, akkor képesek lehetnek integratív stratégiák kialakítására, amelyek

egyensúlyt teremtenek a rövid távú versenyelőny és a hosszú távú iparági stabilitás között. Bizalom hiányában a kooperáció nem alakul ki, mivel a felek tartanak attól, hogy a partner opportunista módon kihasználja őket (Das & Teng, 2000).

2.2. NÉHÁNY ILLUSZTRÁCIÓ

A szakirodalomban (Brandenburger & Nalebuff, 2021) olvasható üzleti példák jól szemléltetik a kooperáció megvalósulását. Az esetek elemzése a tanulmány későbbi szakaszában szolgál alapul arra, hogy bemutassa, miként érvényesülnek a közlegelő-dilemma elvei a valós üzleti környezetben.

Honest Tea és Safeway & Whole Foods

A Honest Tea-t megkereste az amerikai Safeway élelmiszerlánc, hogy készítsen nekik saját márkás organikus teákat. A cég tudta, hogy ez a Safeway-ben saját termékei forgalmát csökkentheti, ezért a megállapodás önmagában veszteséggé vált volna. Ugyanakkor, ha visszautasítják, a Safeway biztosan egy konkurenshez (pl. Tazo) fordulna, aki Honest Tea ízeinek megfelelő alternatívát fejlesztene. Így elfogadta a javaslatot, és a Safeway termékvonalat úgy alakította, hogy az kevésbé konkuráljon saját portfóliójával.

Más esetben viszont visszautasította a Whole Foods kérését, akik legnépszerűbb, marokkói mentás teájuk klónját is szerették volna – ezt a cég nem akarta kitenni éles belső konkurenciának, bízva abban, hogy riválisai nem tudják majd leutánozni az ízt (ami be is igazolódott).

UPS és DHL

A DHL (a UPS egyik nagy riválisa) nagy veszteségeket szenvedett el, ezért felkérte a UPS-t, hogy szállítsa belföldi csomagjait az USA-ban, amivel jelentős költségcsökkenést érhetek volna el. A UPS már kiszolgált a USPS-t (amerikai posta) is, s ez a lépés önmagában is profitábilisnak tűnt. Azonban, ha a DHL veszteségei miatt kivonul, a UPS piaci részesedése jelentősen nőhet – tehát hosszú távon a nem-együtműködés is nyerő lehet. Azonban, ha a UPS visszautasítja a kérést, a DHL-t a FedEx segíthette volna ki, így végül a UPS a megállapodás mellett döntött. A háttértörténet mutatja, hogyan befolyásolhatja a várható alternatívák elemzése a döntéshozatalt.

Apple és Samsung

A Samsung dilemmája az volt, hogy eladja-e csúcstechnológiás Super Retina OLED kijelzőit az Apple-nek. Ha nem adja, ideiglenesen hátrányba hozhatja az Apple-t a prémium piacon, de az Apple kereshet más beszállítót (pl. LG vagy

BOE), ezáltal erősítve a Samsung-technológia riválisait. Ráadásul az Apple-lel való együttműködés minőségjavuláshoz vezetett volna, amit a Samsung később máshol is kamatoztathat. Az Apple nézőpontja: bár ezzel pénzügyileg egy riválist is gazdagít, de így a legjobb kijelzőhöz jut. Az ügy végül a kooperáció felé billent.

Apple és Google: Covid-19 kontaktkövetés

Mindkét cég teljesen eltérő, de egymás kiegészítő technológiáját rakta bele közös kontaktkövető rendszerükbe, példát mutatva arra, hogyan tudnak piacvezető riválisok egy-egy szélesebb társadalmi cél érdekében összefogni, ha nincs közvetlen „titkos összetevőjük”, amit félteneének.

Ford, Volkswagen és Argo AI

Az autonóm vezetési technológiák fejlesztésének kulcsa az együttműködés volt. A Ford behívta a Volkswagent az Argo AI start-upba, amely önvezető járműveket fejleszt. A Volkswagen 2,6 milliárd dollárt fektetett be (plusz 500 milliót Ford részesedés vásárlására költött), így a fejlesztési költségek és kockázatok jelentősen csökkentek. Mindkét vállalat erőssége (Ford az USA-ban, VW Európában) javította az Argo AI platform későbbi globális elfogadtatásának esélyeit. Az eset jól mutatja, hogy saját piacától függő diverzifikáció sokszor egyáltalán nem veszélyezteti a résztvevők erőviszonyait.

Amazon és Marketplace partnerei

Az Amazon Marketplace lehetőséget ad versenytárs eladóknak, hogy az Amazon platformján keresztül értékesítsenek. Bár ezzel növelik a rivális eladók forgalmát, az Amazon jutalékot kap, több raktárat és szerteágazó logisztikai rendszert tud fenntartani, valamint értékes vásárlói adatokat halmoz fel. Ez hosszú távon tovább növeli piaci erejét. A kereskedők is rászorulnak az Amazon platformjára, viszont közösen tovább erősítik piaci befolyását, ami újabb antitrösztvizsgálatok tárgyává is vált. Az eset klasszikus példája a kollektív cselekvés dilemmájának.

Delta és American Airlines: IROP egyezmény

A légiforgalomban hosszú ideig működött a gyakorlat, hogy a járatkimaradást szenvedő utasok számára a légitársaságok helyet biztosítottak egymás járatain (IROP-egyezmény). Az együttműködés felborult, amikor a Delta úgy érezte, aránytalanul többet segít, mint amennyiben részesül, és magasabb díjat kért volna. Mivel az American nem egyezett bele, a megállapodás megszűnt. Egy idő múlva a Delta maga is bajba került, így végül ismét egyezséget kötöttek. Az eset hangsúlyozza, hogy az erőviszonyok vagy az egyensúlytól eltérő partneri hozzájárulás torzíthatja az együttműködést, olykor önsorsrontón.

Ionity: autóiipari közös infrastruktúra

A BMW, a Daimler, a Ford, a Hyundai, a Kia és a VW együttműködtek az európai villámöltő infrastruktúra (Ionity) kiépítésében. A közös projekt jelentős költség- és időelőnyökkel járt, viszont minden partner eltérő földrajzi prioritásokkal és piaci részesedéssel rendelkezett, ami konfliktusokat okozott a költségmegosztás és az erőforrás-elosztás terén. A kompromisszumos megoldás végül az lett, hogy a költségeket a jelenlegi piaci egységértékesítések arányában osztották el.

2.3. POPPER-FÉLE KRITIKAI RACIONALIZMUS

A tanulási folyamat Popper (1959) szerint leginkább fokozatos, puhatolózó interakciókon keresztül történik. A tudáshiány felismerésekor ugyanis nem ismert, hogy a hiány milyen módon és hol pótolható. Popper (1959) a tudományos megismerés kapcsán a „trial and error” (próba és hiba) módszert alkalmazza, amelyet puhatolózó megismerésként is értelmezhetünk. A *Szüntelen keresés* (Popper, 1998) című művében és egyéb munkáiban kifejti, hogy a tudás fejlődése hipotézisek felállításán és azok folyamatos empirikus tesztelésén alapul.

A kooperáció tanulhatóságának vizsgálatában kiemelt szerepet kap Popper (1959) kritikai racionalizmuson alapuló hiba-elhárítások (error elimination) modellje, amely lehetőséget nyújt a vállalati tudáshiány rendszerszerű kezelésére. Popper (1959) szerint a tudományos megismerés folyamata nem a biztos tudások felhalmozására irányul, hanem a hibák felismerésén és kiküszöbölésén keresztül történő fokozatos közelítés az igazsághoz. Az elméletek és hipotézisek folyamatos tesztelése, ütköztetése a valósággal, valamint hibáik elvetése vagy finomítása révén alakul ki a tudás fejlődése (Popper, 1959, 1998).

A vállalati döntéshozatalban a Popper-modellhez hasonló logika érvényesül: a döntéshozók hipotéziseket állítanak fel a piac, a versenytársak és a stratégiai lehetőségek kapcsán, majd ezeket a valós piaci környezetben tesztelik, és az eredmények fényében módosítják stratégiáikat. Ez a folyamat három fő lépésre bontható: (1) hipotézisalkotás, (2) puhatolózó vizsgálódás – vagyis a feltevések próbálása és ütköztetése a valósággal –, valamint (3) falszifikáció, azaz a hibásnak bizonyuló elméletek elvetése vagy korrigálása (Popper, 1998).

A közlegelő-dilemma stratégiai adaptációja kapcsán a Popper-féle megközelítés lehetővé teszi annak vizsgálatát, hogy a vállalatok milyen hibákat követhetnek el a kooperáció értelmezésében és alkalmazásában. Egy tipikus téves értelmezés az, ha a kooperációt tárgyalásos mechanizmusként kezelik, amely kartellgyanús helyzetekhez vezethet. Az empirikus tesztelés során a Popper-modell keretében értékelhető a közlegelő dilemmán alapuló stratégiai gondolkodásmód alkalmazhatósága, valamint a lehetőség, hogy a vizsgálatok eredményeként új, önálló elméleti keretek alakuljanak ki a versengés és együttműködés komplex kapcsolatának leírására (Popper, 1998). Ezáltal a Popper-féle

kritikai racionalizmus nem csupán elméleti háttérként szolgál, hanem gyakorlati útmutatóként is a vállalatvezetők számára, akik a kooperáció elsajátítását és adaptációját kívánják integrálni üzleti döntéshozatali folyamataikba.

3. A kooperáció tanulhatósága

Jelen írás a közlegelő-dilemma tanulhatóságán keresztül kívánja szemléltetni a kooperáció megvalósíthatóságát: a tanulás kapcsán Bruner (1960) tanulás modelljét és Lakoff (1997) metaforikus gondolkodás struktúráit ülteti át az üzleti életbe. Példákon keresztül illusztrálja, hogyan alkalmazhatják ezeket a vállalatvezetők mindennapi munkájuk során. Ezt követően a közlegelő-dilemma (Hardin, 1968) szerepét mutatja be a kooperáció megvalósulása szempontjából.

3.1. A DÖNTÉSHOZÓK TANULÁSA

Bruner (1960) tanuláselmélete nem csupán az oktatás területén kínál releváns szemléletmódot, hanem a vállalatvezetés és szervezeti tanulás diszciplínájában is, különösen a gyorsan változó üzleti környezetben, ahol a versenyképesség kulcsa a folyamatos tanulás és adaptáció. Bruner felfedezési tanuláson (discovery learning) alapuló megközelítése szerint a tanulás hatékonysága akkor maximális, ha a tanulók – jelen esetben a vezetők és munkatársak – önállóan fedezik fel az összefüggéseket, és dolgozzák ki a megoldásokat. Ennek megfelelően a szervezeti tanulás eredményessége növelhető olyan vezetői környezet megteremtésével, amely nem kész válaszokat közvetít, hanem ösztönzi a kreatív gondolkodást és az önálló problémamegoldást. A kísérletezés, mint Popper (1959) is rávilágít, elengedhetetlen a tudásfejlesztés és innováció folyamataihoz, melynek természetes velejárója a hibák vállalása és ezekből való tanulás. Az iteratív fejlődési ciklus, amely során a szervezet tapasztalatait, beleértve a kudarcokat is, folyamatosan integrálja, stratégiai jelentőségű a hosszú távú fenntarthatóság érdekében. Ezt igazolják olyan vállalati példák, mint a Google vagy a 3M, ahol a szervezeti kultúra kifejezetten támogatja a felfedezési tanulást.

Bruner spirális tantervi koncepciója (1960) rávilágít arra, hogy a tudás elsajátítása nem lineáris, hanem ismétlődő, mélyülő ciklusokban történik. A vezetőképzés kontextusában ez azt jelenti, hogy a kompetenciafejlesztés nem egyszeri esemény, hanem többszörös, egymásra épülő tanulási folyamat, amely lehetőséget biztosít az ismeretek újraértelmezésére és elmélyítésére különböző helyzetekben. Az ehhez kapcsolódó támogató formák, mint a mentorálás és coaching, elősegítik a komplex kihívások feldolgozását. Ezen túlmenően a vezetők különböző munkakörökben szerzett tapasztalatai hozzájárulnak a mélyebb megértéshez és szélesebb körű stratégiai szemlélet kialakításához.

A szervezeti tanulásban és döntéshozatalban Bruner (1966) három reprezentációs módja – enaktív, ikonikus és szimbolikus – alapvető szerepet játszik. Az enaktív tanulás tapasztalati, cselekvésalapú folyamat, például üzleti szimulációk

vagy terepgyakorlatok révén. Az ikonikus tanulás a vizualizáció alkalmazásával támogatja az adatok és folyamatok megértését, mint például infografikák vagy vizualizált üzleti modellek használata. A szimbolikus tanulás az elvont, nyelvi vagy matematikai formákban történő tudásfeldolgozást jelenti, amelynek példái a stratégiai dokumentumok vagy gazdasági modellek. E három tanulási forma együttes alkalmazása lehetővé teszi a vezetői képességek differenciált fejlesztését, figyelembe véve a hierarchikus szinteket és helyzeteket.

Bruner későbbi munkássága (1990, 1996) a kulturális és közösségi tanulás jelentőségét emeli ki. Véleménye szerint „a kultúra a tudat egyik alkotóeleme is. Ennélfogva a kultúrában való megvalósulás révén a jelentés olyan formát ölt, amely nyilvános és közösségi, nem pedig privát és zárt (autisztikus)” (Bruner, 1990, p. 33.). A vállalati kultúra így nemcsak a tanulás feltételeit, hanem annak irányát is meghatározza. Az együttműködésre, nyitottságra és tudásmegosztásra épülő szervezeti környezet elősegíti a kollektív tanulást, melyet belső tudásmegosztó platformok, közös workshopok és tudásközösségek erősítenek. Bruner (1990) hangsúlyozza továbbá a történetmesélés szerepét vezetői eszközként, amely hiteles jövőképet közvetít, irányt ad és inspirál.

Bruner (1960) tanulásmélete kiváló útmutatást nyújt a vállalatvezetők számára, akiknek érdemes támogatniuk a munkatársak önálló felfedezését, a spirális tanulási folyamatokat, a különböző tanulási formák integrált alkalmazását, a tanulásbarát vállalati kultúra tudatos építését, valamint a történetmesélés eszközének használatát a vezetői kommunikációban. Ez a tanulásfelfogás nemcsak hatékony tudásátadást eredményez, hanem hozzájárul a szervezetek adaptív képességéhez és hosszú távú fenntarthatóságához, amelyek a folyamatosan változó globális versenyben elengedhetetlenek.

Ebben a kontextusban kiemelt jelentőségű a szervezeti tanulásban az új lehetőségek feltárása (exploration) és a meglévő erőforrások hatékony hasznosítása (exploitation) közötti egyensúly fenntartása (March, 1991). A sikeres szervezetek képesek e két törekvést integrálni, amelynek hiányában vagy az innováció lemaradása, vagy a működés stabilitásának veszélyeztetése következhet be. A vezetők tudatossága és stratégiai képességei ezen egyensúly menedzselésében kulcs szerepet játszanak.

Az automatizált és kontrollált kognitív folyamatok elkülönítése (Shiffrin & Schneider, 1984) lényeges a vezetői döntéshozatal mélyebb megértésében. Az automatizált mechanizmusok gyors, hatékony választást tesznek lehetővé, ám korlátozhatják a kreatív gondolkodást és a tudatos mérlegelést. Az implicit emlékezet és tanulás révén (Schacter, 1987) a vezetők tapasztalataikból – többnyire tudattalanul – merítenek, mely befolyásolhatja a döntéseiket anélkül, hogy azok tudatában lennének ezen hatásoknak. Ezek a tudattalan kognitív folyamatok jelentős szerepet játszanak a versenyhelyzetek kezelésében, az együttműködési stratégiák kialakításában és a szervezeti rugalmasságban, ezért a vezetők számára alapvető jelentőségű ezek felismerése és kezelése a megalapozottabb döntések érdekében.

Lakoff (1997) elmélete szerint az emberek gondolkodását jelentős mértékben befolyásolják a tudattalanul működő metaforikus struktúrák, amelyek meghatározó szerepet játszanak mind a képzeletbeli, mind a mindennapi döntéshozatali folyamatokban. E megközelítés alkalmazása a szervezeti döntések és vezetői attitűdök elemzésében rávilágít arra, hogy a vállalatvezetői döntések gyakran nem csupán racionális, elemző gondolkodás eredményei, hanem mélyebb, nyelvi kódolt értelmezési kereteken alapulnak. Ezek a metaforikus sémák strukturálják azt, ahogyan a vezetők értelmezik a versenyt, az együttműködést, a kockázatokat és a stratégiai célokat. Például a versenytársakkal való viszonyt gyakran a „háború” vagy „küzdelem” metaforái mentén értelmezik, amely védekező és támadó stratégiák kialakulásához vezethet. Ezzel szemben a „játék” vagy „együttműködés” metaforái kooperatív orientációt jelölnek, ösztönözve a partnerségek építését és a kölcsönös előnyök keresését. A metaforikus keretek nem csupán a gondolkodást strukturálják, hanem konkrét vezetői gyakorlatokat is determinálnak.

A metaforák nem csupán nyelvi eszközök (Lakoff, 1997), hanem kognitív szinten határozzák meg a világ értelmezését. Ebből következően a vállalatok is eltérő metaforikus konstrukciók szerint értelmezhetők. Amennyiben például egy szervezet metaforája a „hajó”, a vezetés a navigáció, irányítás és stabilitás dimenzióiban realizálódik, míg ha a „zenekar” metafora dominál, a vezető inkább „karmesterként” jelenik meg, aki az összhang és koordináció megteremtését szolgálja. Ezek a metaforák közvetlenül befolyásolják a stratégiai döntéshozatalt, különösen instabil környezetben, ahol a vezetői döntések érzékenyebben reagálnak az érzelmi és kulturális tényezőkre.

A tudattalan értelmezési keretek tudatosítása elősegíti a vezetői reflexiót, kibővíti a stratégiai alternatívák körét, és támogatja az alkalmazkodóképesebb vezetői magatartás kialakítását. Lakoff (1997) elmélete továbbá rámutat arra, hogy a metaforikus gondolkodás társadalmi és kulturális kontextusba ágyazott jelenség, így a vezetői nyelvhasználat és gondolkodás által közvetített metaforák integráns részét képezik a szervezeti kultúra alakulásának. Például, ha egy szervezet „családként” jelenik meg a vezetői diskurzusban, az erősíti az együttműködést és lojalitást, míg a „harctér” vagy „dzsungel” metaforák a versengésre és túlélésre fókuszáló szervezeti normákat támogatják. Ez alátámasztja, hogy a vezetők által használt metaforák jelentősen befolyásolják a kívánatos viselkedési mintákat és szervezeti értékeket.

Összességében Lakoff (1997) metaforaelmélete, bár nem kifejezetten az üzleti vezetésre fókuszál, értékes alapot nyújt a vállalatvezetői gondolkodás és szervezeti kultúra vizsgálatához. A tudattalanul működő metaforák befolyásolják az egyéni és kollektív döntéseket, formálják a stratégiaalkotás logikáját, és e metaforák tudatos felismerése és kezelésének képessége elősegíti a reflexív, rugalmas és helyzetspecifikus vezetői magatartás kialakítását.

3.2. A KÖZLEGELŐ-DILEMMA ALKALMAZÁSA AZ ÜZLETI ÉLETBEN

A kooperáció stratégiai megközelítése szoros kapcsolatban áll a játékelmélet alapelveivel, különösen olyan klasszikus dilemmákon keresztül, mint a fogolydilemma és a közlegelő tragédiája (Hardin, 1968). A közlegelő tragédiája rávilágít arra, hogy a közösen használt erőforrások túlhasználata miként eredményezheti az iparági instabilitást, ha az egyének kizárólag rövid távú önérdékeket követik (Ostrom, 1990). Ez a probléma különösen releváns a verseny, együttműködés és kooperáció dinamikájában, ahol az erőforrások fenntartható kezelése és a hosszú távú stratégiai gondolkodás alapvető jelentőségű.

A vállalati környezetben a közös erőforrásokhoz, például beszállítói hálózatokhoz, szellemi tulajdonhoz vagy szabályozásokhoz való hozzáférés stratégiai döntéseket igényel. A kizárólagos, agresszív versengés hosszú távon destabilizálhatja az iparágat, míg a teljes kooperáció nem feltétlenül fenntartható, mivel a verseny ösztönzi az innovációt és hatékony működést (Brandenburger & Nalebuff, 1996). A kooperáció lehetővé teszi a közös erőforrások optimális kihasználását azáltal, hogy egyensúlyt teremt a versengés és az együttműködés között (Gnyawali & Madhavan, 2001). Például az autóiparban megfigyelhető, hogy vállalatok közösen fejlesztenek innovatív technológiákat, miközben piaci részesedésért versengenek (Gnyawali & Park, 2011).

A közlegelő tragédia vállalati kezeléséhez ösztönzőrendszerekre van szükség (Hintze et al., 2020), mint az önszabályozás, állami beavatkozás vagy formális együttműködési keretek, amelyek megakadályozzák a túlhasználatot és fenntartható erőforrás-megosztást biztosítanak. A verseny nem csupán az ellenfél legyőzéséről szól, hanem olyan folyamat, amelyben a hosszú távú stratégiai gondolkodás révén maximalizálhatóak az előnyök (Brandenburger & Nalebuff, 1996). A többfordulós játékelméleti modellek azt is szemléltetik, hogy az interakciók folyamatosak, és a résztvevőknek előre kell tekinteniük az ellenfél kézmozdulataira (Dixit & Nalebuff, 1991). Ily módon az „élni és élni hagyni” stratégia egy tudatos kooperációs formaként érthető, amely hozzájárul a piaci dinamika fenntartásához.

A stratégiai gondolkodás kulcsa az ellenfél viselkedésének megértése, valamint a hosszú távú kölcsönös alkalmazkodás. A versenypozíciók optimalizálása nem csupán a saját lépések alapján történik, hanem az ellenfél várható reakcióinak figyelembevételével (Mérő, 2009). Az üzleti és társadalmi interakciók komplexitását tükröző példák – mint a sakk és póker játéka – alátámasztják az adaptív és reflexív döntéshozatal szükségességét.

A közlegelő tragédiájának elkerülése érdekében szükséges szabályozott erőforrás-felhasználás, amelyet iparági kvótarendszerek, nyílt innovációs platformok (pl. Linux, Tesla) és közös fenntarthatósági kezdeményezések erősítenek. A környezeti erőforrások túlhasználása mind az együttműködő, mind a versengő szereplőket veszélyezteti, ezért a fenntarthatóság a stratégiai menedzsment központi eleme lett, amelyhez a kooperáció hozzájárulhat az iparági szabványok és környezetvédelmi kockázatkezelés fejlesztésével.

Az üzleti környezetben a közlegelő-dilemma analógiája akkor érthető meg, ha a véges piaci erőforrásokat – mint például fogyasztói bázis, földrajzi helyszín vagy infrastruktúra – közös szűkös kapacitásként kezeljük, amelyeket hosszú távon csak fenntartható együttműködés révén lehet optimálisan hasznosítani. Ebben a kontextusban a versenytársak nem csupán a piac kizárólagos megszerzésére törekednek, hanem saját hasznuk maximalizálása mellett igyekeznek fenntartani az egész rendszer működőképességét, így a versenytársak életben tartását is.

A versengés és együttműködés alakulását nem kizárólag piaci mechanizmusok, hanem a szereplők tanulási folyamatai is jelentősen befolyásolják. Popper (1963) hibaelhárítási modellje alapján a piaci szereplők folyamatosan adaptálják stratégiáikat a változó kihívásokhoz, alakítva ezáltal a dinamikusan változó verseny-együttműködési viszonyokat. Ez a megközelítés kiemelten fontos azoknak a magyarországi vállalatoknak, amelyeknek a globális és helyi változásokhoz való alkalmazkodás érdekében egyensúlyt kell találniuk a verseny és az együttműködés között.

A közlegelő tragédiája (Hardin, 1968) eredetileg a közös erőforrások – mint például legelők vagy halállományok – fenntarthatatlan használatát szemlélteti, amely a közösség hosszú távú károsodásához vezet. Az üzleti környezetben a dilemma adaptálódik, hiszen a vállalatok közösen használják a fogyasztói piacot, földrajzi teret és iparági erőforrásokat, amelyek ugyan nem feltétlenül klasszikus értelemben vett közlegelők, de hosszú távon csak a verseny és együttműködés harmonikus egyensúlya biztosíthatja fenntarthatóságukat.

Az üzleti gyakorlatban a közlegelő-dilemma kezelésére adaptív, ökoszisztéma-alapú stratégiák váltak meghatározóvá, amelyek a rövid távú profitmaximalizálás helyett az iparági stabilitás és együttműködés hosszú távú előnyeit helyezik előtérbe (Porter & Kramer, 2011). A kooperáció modellje különösen releváns azokban a szektorokban, ahol a vállalatok közösen fejlesztik az iparági infrastruktúrát, miközben egyedi versenyt futnak a fogyasztókért.

3.3. A KÖZLEGELŐ DILEMMÁJÁNAK ÜZLETI ILLUSZTRÁCIÓJA

Az alábbiakban a korábban bemutatott kooperációs példák tükrében elemzésre kerül, miként érvényesül a közlegelő-dilemma az együttműködés és versengés egyensúlyában az üzleti környezetben.

Honest Tea és Safeway & Whole Foods

A közlegelő dilemmája itt az erőforrás (piaci tér) megosztásának és túlhasználatának veszélyeként jelenik meg. A Honest Tea a Safeway-jel kötött együttműködés során tudatosan igyekezett mérsékelni az önkonkurencia hatását, hogy ne veszélyeztesse piaci pozícióját, így elkerülve a közös erőforrás túlhasználatát. A Whole Foods esetében a klóntermék visszautasítása a verseny fenntarthatóságát szolgálta, azzal a tudatossággal, hogy a piaci sokszínűség megőrzése az egész rendszer stabilitását támogatja.

UPS és DHL

Itt a közlegelő-dilemma az infrastruktúra és piaci részesedés kapacitásának fenntartható kezelésével kapcsolatos. A DHL és UPS közös szolgáltatása csökkenthette volna a működési költségeket, de a UPS számára a rivális piaci jelenléte hosszú távon előnyösebb lehetett, jelezve a túlzott kooperáció lehetséges kockázatát az iparági egyensúlyra nézve.

Apple és Samsung

A közlegelő-dilemma a kulcsfontosságú technológiai erőforrások (OLED kijelzők) megosztásában jelenik meg. A Samsung a technológia megosztásával növelte az erőforrás hasznosítását, de figyelnie kellett, hogy ne veszítse el versenylőnyét, így az együttműködés és versengés finom egyensúlya volt szükséges a fenntartható piaci jelenléthez.

Apple és Google – Covid-19 kontaktkövetés

A közlegelő-dilemma itt a társadalmi erőforrás (adatok, technológiák) megosztásában és fenntartható felhasználásában jelentkezik. A két vállalat együttműködése példát mutat arra, hogy hogyan kerülik el a közös erőforrás kizsákmányolását, miközben közös célokat érnek el.

Ford, Volkswagen és Argo AI

Az autonóm járművek fejlesztésében a közlegelő-dilemma az erőforrások (kutatás-fejlesztési kapacitás, piacok) megosztásában jelenik meg, ahol a partnerek együttműködése lehetővé tette a fenntartható növekedést anélkül, hogy az egyik fél dominálna a piacon.

Amazon és Marketplace partnerei

Az online piactér egy virtuális közlegelő, ahol a platform és az értékesítők közötti kooperáció és versengés egyensúlyát kell fenntartani. Az Amazonnak ügyelnie kell arra, hogy ne zsigerelje ki túlzottan partnerét, mert ez visszahatna saját ökológiai rendszerére, például a versenyjogi vizsgálatokban is megjelenik ez a dilemma.

Delta és American Airlines – IROP egyezmény

Az üléshelyek és fuvarozási kapacitás megosztása során a közlegelő-dilemma a kölcsönös bizalmon és egyensúlyon alapuló erőforrás-megosztás problémáját mutatja, ahol az egyéni érdekek túlmutatása alapozza meg a fenntartható együttműködést.

Ionity – autóiipari közös infrastruktúra

Az elektromos töltőállomások kapacitásának és költségeinek megosztásánál a közlegelő-dilemma a különböző piaci szereplők eltérő érdekei és erőforrás-felhasználásának koordinációs problémáiban nyilvánul meg, amely kompromiszsumokat és tudatos szabályozást igényelt az egyensúly fenntartása érdekében.

Ezekben az esetekben a közlegelő-dilemma ismerete lehetővé teszi a vállalatok számára, hogy felismerjék a fenntartható együttműködés fontosságát, elkerüljék az erőforrások túlzott kizsákmányolását, és kialakítsák a versengés és kooperáció dinamikus egyensúlyát, amely hosszú távon biztosítja az iparági stabilitást és versenyképességet.

4. További irányok

A kooperáció tanulhatóságának vizsgálata szorosan kapcsolható a közlegelő-dilemma logikájához, amely a közös erőforrások túlhasználatát szemlélteti. Jelen tanulmány kereteit meghaladja a közös erőforrások alulhasználatának a kérdése, amelyet a szakirodalomban anti-közlegelő tragédiaként (Heller, 1998) olvashatunk. A közös erőforrások túlhasználatát (közlegelő tragédiája, Hardin, 1968) és az alulhasználat (anti-közlegelő tragédiája, Heller, 1998) egyaránt rámutat arra, hogy a racionálisnak tűnő döntések kollektív szinten veszteséget okoznak. A kognitív pszichológiai értelmezések szerint a közlegelőhelyzet szereplői gyakran alulértékelik saját használati jogaikat, míg az anti-közlegelőhelyzet szereplői túlértékelik kizárési jogaikat (Thaler, 2015). Ez aszimmetriát eredményez a két dilemmában megjelenő holtteher-veszteségek között, amely kísérleti körülmények között is kimutatható (Tversky & Kahneman, 1981; Thaler, 1985).

A közlegelő és anti-közlegelő-dilemma aszimmetriája egyértelművé teszi, hogy a közösségi erőforrások gazdálkodásának kérdései nem tárgyalhatók kizárólag racionális döntési modell alapján (Kahneman & Tversky, 1979; Thaler, 2015; Yang et al., 2022). A kognitív pszichológia, különösen a korlátozott racionalitás, amely szerint a döntéshozók nem képesek teljesen racionális döntéseket hozni, hanem heurisztikákat és kielégítő megoldásokat alkalmaznak (Simon, 2011), a kilátásmélet (prospect theory), amelynek lényege, hogy az emberek döntéseit nemcsak az objektív esélyek és eredmények, hanem a szubjektív észlelés és a veszteségektől való félelem is jelentősen befolyásolja (Kahneman & Tversky, 1979), valamint a mentális könyvelés, amely a pénzügyi döntéshozatal során fellépő pszichológiai konfliktusokat magyarázza (Thaler, 2015) eredményei azt mutatják, hogy a szereplők döntéseit szubjektív tényezők, torzítások, veszteségkerülés és referenciahatások jelentősen befolyásolják.

E tudományos felismerések alapján a további kutatásoknak az alábbi – elengedhetetlenül interdiszciplináris – irányait célszerű kiemelni:

- *Valós kísérletek és természetes esetek elemzése:* szükség van olyan kutatásokra, amelyek valós helyzetekben vizsgálják a társadalmi dilemmahelyzetek és a kognitív torzítások hatását, mivel laboratóriumi körülmények és elméleti modellek gyakran nem tükrözik hűen a tényleges döntési folyamatokat (Vanneste et al., 2006; Yang et al., 2022).
- *Interdiszciplináris, integrált szemlélet:* a közgazdaságtani, pszichológiai, jogi és társadalomtudományi eredmények szintetizálása alapvető a közjavak problémájának mélyebb megértéséhez és kezeléséhez (Ostrom et al., 1994; Yang et al., 2022).
- *A hosszú távú hatások vizsgálata:* érdemes kvantitatív és kvalitatív kutatással feltárni, hogy a közlegelő-dilemma és anti-közlegelő-dilemmák társadalmi, ökológiai és igazságossági vonatkozásai miként jelennek meg időben elnyúló folyamatokban, és ezek hogyan befolyásolják a fejlődést (Heller & Eisenberg, 1998).
- *A kognitív torzítások dinamikus elemzése:* annak vizsgálata, hogy a döntéshozók hogyan érzékelik, értékelik, illetve hajlamosak túl- vagy alulértékelni erőforrásokat, beleértve a mentális könyvelés és a birtoklási hatás (endowment effect) mechanizmusát (Thaler, 2015; Yang et al., 2022).

Az összetett társadalmi-gazdasági jelenségek – mint a közös erőforrások túlhasználatát vagy alulhasználatát eredményező közlegelő és anti-közlegelő dilemmák – csak interdiszciplináris megközelítéssel és integrált tudományos eszköztárral érthetők meg. Ez magában foglalja a játékelmélet matematikai modelljeit, az empirikus, viselkedésgazdaságtani kísérleteket, valamint a kognitív pszichológiai elméleteket, például a korlátolt racionalitást, a kilátásméletet (prospect theory) és a mentális számvitel szemléletét. Yang és munkatársai (2022) rámutatnak, hogy a döntéshozók viselkedésében nagy szerepet játszik a szubjektív, mentálisan feldolgozott hasznosság, amely megmagyarázza a közlegelő és anti-közlegelő dilemmák közötti elméleti szimmetria és tapasztalati aszimmetria közti paradoxont. A hatékony megértéshez és kezeléshez ezért elengedhetetlen a pszichológiai, gazdasági, társadalmi és jogi szempontok együttes vizsgálata, továbbá a valós világban zajló természetes kísérletek és esettanulmányok elemzése.

A vállalatvezetők érzékenyítése szempontjából a közlegelő-dilemma és az anti-közlegelő-dilemma pszichológiai értelmezése rávilágít arra, hogy a rövid távú versengés gyakran irracionális erőforráshasználathoz vezet, míg a kooperáció mint tanulható stratégia hosszabb távon a közös erőforrások fenntarthatóbb és hatékonyabb hasznosítását segítheti elő. A jövőbeli kutatásokban ezért érdemes a kooperáció tanulhatóságát nemcsak gazdasági, hanem kognitív pszichológiai keretben is vizsgálni, természetes kísérletekre és esettanulmányokra támaszkodva (Ostrom, 1990; Thaler, 2015).

Irodalomjegyzék

- Axelrod, R. (1984). *The Evolution of Cooperation*. New York, NY: Basic Books.
- Bengtsson, M., & Kock, S. (2000). 'Coopetition' in business networks: To cooperate and compete simultaneously. *Industrial Marketing Management*, 29(5), 411–426. [https://doi.org/10.1016/S0019-8501\(99\)00067-X](https://doi.org/10.1016/S0019-8501(99)00067-X)
- Brandenburger, A. M., & Nalebuff, B. J. (1996). *Co-opetition*. Harvard Business School Press.
- Brandenburger, A. M., & Nalebuff, B. J. (2021). The rules of co-opetition. *Harvard Business Review*, 99(1), 48–57. <https://hbr.org/2021/01/the-rules-of-co-opetition>
- Brown, R. (1973). A tömeg pszichológiájáról: menekülési és beszerzési pánik. In: Hunyady Gy. (Ed.), *Szociálpszichológia* (pp. 269–280). Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Bruner, J. S. (1960). *The Process of Education*. Harvard University Press. <https://doi.org/10.4159/9780674028999>
- Bruner, J. S. (1966). *Toward a Theory of Instruction*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University.
- Bruner, J. (1990). *Acts of Meaning*. Harvard University Press. https://mf.media.mit.edu/courses/2006/mas845/readings/files/bruner_Acts.pdf
- Bruner, J. (1996). *The Culture of Education*. Harvard University Press. <https://doi.org/10.4159/9780674251083>
- Das, T. K., & Teng, B. S. (2000). A resource-based theory of strategic alliances. *Journal of Management*, 26(1), 31–61. <https://doi.org/10.1177/014920630002600105>
- Dixit, A., & Nalebuff, B. (1991). Thinking Strategically: The Competitive Edge in Business, Politics, and Everyday Life. W.W. Norton & Company. <https://davidhason.com/wp-content/uploads/2023/12/Thinking-strategically-the-competitive-edge-in-business-politics.pdf>
- Fülöp, M., & Takács, Sz. (2013). The cooperative competitive citizen: What does it take? *Citizenship Teaching & Learning*, 8(2), 131–156. https://doi.org/10.1386/ctl.8.2.131_1
- Fülöp, M. (2018). Együttműködés és versengés a szervezetekben. In J. Haller & J. Farkas (Eds), *Pszichológia a közszolgálatban I.* (p. 191–204). Dialóg Campus Kiadó. https://real.mtak.hu/89397/7/ATMA_Pszichologia_a_kozszolgalatbanKOnyv_I-192-203.pdf
- Gnyawali, D. R., & Madhavan, R. (2001). Cooperative Networks and Competitive Dynamics: A Structural Embeddedness Perspective. *Academy of Management Review*, 26(3), 431–445. <https://doi.org/10.5465/amr.2001.4845820>
- Gnyawali, D. R., He, J., & Madhavan, R. (2008). Co-opetition: Promises and challenges. In C. Wankel (Ed.), *21st Century Management: A Reference Handbook* (pp. 386–398). Thousand Oaks, CA: Sage. https://www.researchgate.net/publication/284477598_Coopetition_Promises_and_challenges#fullTextFileContent
- Gnyawali, D., & Park, B.-J., (2011). Co-opetition Between Giants: Collaboration with Competitors for Technological Innovation. *Research Policy*, 40(5), 650–663. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2011.01.009>
- Hardin, G. (1968). The Tragedy of the Commons. *Science*, 162(3859), 1243–1248. <https://doi.org/10.1126/science.162.3859.1243>
- Hámori, B., Szabó, K., Derecskei, A., Hurta, H., & Tóth, L. (2007). Versengő és kooperatív magatartás az átalakuló gazdaságban. *Közgazdasági Szemle*, 54(6), 579–601. https://www.researchgate.net/publication/325246781_Versengo_es_kooperativ_magatartas_az_atalakulo_gazdasagban

- Heller, M. A. (1998). The Tragedy of the Anticommons: Property in the Transition from Marx to Markets. *Harvard Law Review*, 111, 621–688. <https://doi.org/10.2307/1342203>
- Heller, M. A., & Eisenberg, R. S. (1998). Can patents deter innovation? The anticommons in biomedical research. *Science*, 280(5364), 698–701. <https://doi.org/10.1126/science.280.5364.698>
- Hintze, A., Staudacher, J., Gelhar, K., Pothmann, A., Rasch, J., & Wildegger, D. (2020). Inclusive groups can avoid the tragedy of the commons. *Scientific Reports*, 10, 22392. <https://doi.org/10.1038/s41598-020-79731-y>
- Ionity (2023). *Ionity – közös elektromos autó töltőhálózat*. Elérhető: <https://ionity.eu/>
- Kahneman, D., and Tversky, A. (1979). Prospect theory: An analysis of decision under risk. *Econometrica* 47, 263–291. <https://doi.org/10.2307/1914185>
- Lakoff, G. (1997). How unconscious metaphorical thought shapes dreams. In D. J. Stein (Ed.), *Cognitive science and the unconscious* (pp. 89–120). American Psychiatric Press. <https://doi.org/10.1176/appi.books.9781615376261.lg04>
- Lado, A. A., Boyd, N. G., & Hanlon, S. C. (1997). Competition, Cooperation and the Search for Economic Rents: A Syncretic Model. *Academy of Management Review*, 22(1), 110–141. https://www.jstor.org/stable/pdf/259226.pdf?refreqid=fastly-default%3A91b65da5319f6eece994f8bdb130a1fb&ab_segments=&initiator=&acceptTC=1
- Luce, R. D., & Raiffa, H. (1957). Games and decisions: Introduction and critical survey. Wiley. <https://gwern.net/doc/statistics/decision/1957-luce-gamesanddecisions.pdf>
- March, J. G. (1991). Exploration and exploitation in organizational learning. *Organization Science*, 2(1), 71–87. <https://pubsonline.informs.org/doi/10.1287/orsc.2.1.71>
- Mérő, L. (2009). Többszintes fogolydilemma. *Magyar Tudomány*. (170)5, 528–537. <https://www.epa.hu/00600/00691/00065/pdf/2009-05.pdf>
- Nash, J. (1950). Equilibrium Points in N-Person Games. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA*, 36(1), 48–49. <https://doi.org/10.1073/pnas.36.1.48>
- Ostrom, E. (1990). *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511807763>
- Ostrom, E., Gardner, R., and Walker, J. (1994). *Rules, games and common-pool resources*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press. <https://doi.org/10.3998/mpub.9739>
- Padula, G., & Dagnino, G. B. (2007). Untangling the Rise of Coopetition: The Intrusion of Competition in a Cooperative Game Structure. *International Studies of Management & Organization*, 37(2), 32–52. <https://doi.org/10.2753/IMO0020-8825370202>
- Popper, K. (1959). *The logic of scientific discovery*. Hutchinson. (Eredeti megjelenés németül: 1934)
- Popper, K. (1963). *Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge*. Routledge & Kegan Paul.
- Popper, K. (1998). *A szüntelen keresés: Értelmi önéletrajz* (M. Zsolnai, Ford.). Akadémiai Kiadó. (Eredeti megjelenés: 1976)
- Porter, M. E. (1980). *Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors*. Free Press.
- Porter, M. E., & Kramer, M. R. (2011). Creating shared value. *Harvard Business Review*, 89(1–2), 62–77. <https://hbr.org/2011/01/the-big-idea-creating-shared-value>
- Rapoport, A. (1989). Prisoner's dilemma. In J. Eatwell, M. Milgate, & P. Newman (Eds.), *Game Theory* (pp. 199–204). London: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-1-349-20181-5_23

- Schacter, D. L. (1987). Implicit memory: History and current status. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, 13(3), 501–518. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0278-7393.13.3.501>
- Shiffrin, R. M., & Schneider, W. (1984). Automatic and controlled processing revisited. *Psychological Review*, 91(2), 269–276. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.91.2.269>
- Thaler, R. H. (1985). Mental accounting and consumer choice. *Marketing Science*, 4(3), 199–214. <https://doi.org/10.1287/mksc.4.3.199>
- Thaler, R. H. (2015). *Misbehaving: The making of behavioral economics*. W. W. Norton & Company. <https://doi.org/10.1007/s11138-015-0330-z>
- Tversky, A., & Kahneman, D. (1981). The Framing of Decisions and the Psychology of Choice. *Science*, 211(4481), 453–458. <https://doi.org/10.1126/science.7455683>
- Vanneste, S., Van Hiel, A., Parisi, F., & Depoorte, B. (2006). From ‘tragedy’ to ‘disaster’: Welfare effects of commons and anti-commons dilemmas. *International Review of Law and Economics*, 26, 104–122. <https://doi.org/10.1016/j.irle.2006.05.008>
- Yang, X., Yang, S., Wang, Y., Zhang, S., & Luo, S. (2022). Understanding the paradox between tragedies of the commons and the anticommmons: From a cognitive psychology perspective. *Frontiers in Psychology*, 13, 998642. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.998642>

SUBJECTIVE EXPERIENCES OF FORCED RETURNEES: IDENTITY, BELONGING AND REINTEGRATION IN THE KURDISTAN REGION OF IRAQ

ABDUL SAMIH GUBARI – SANGAR Y. SALIH

Abstract

Return migration is a fundamental aspect of human movement. “Return” refers to the act or process of going back or being brought back to the place of origin. It is often linked with the process of rejoining one’s own culture, family, and home (IOM, 2020). There are different types of migrant returns; however, this study focuses particularly on forced repatriation to the Kurdistan Region of Iraq (KRI), which has significantly increased in recent years. This study employed qualitative techniques to examine the subjective perceptions of identity and sense of belonging among forcibly returned migrants through 10 in-depth interviews. The research revealed that forced-return patterns vary by the duration of stay abroad, the frequency of return, and the number of host countries experienced. The returnees faced significant social stigma and discrimination both before removal and upon return, leading to marginalization. Systemic economic reintegration was also founded as a challenge. Returnees demonstrated complex relationships with Kurdish identity, shaped more by migration experiences than continuous residence. Relationship repair involves navigating social, cultural, and emotional obstacles after years of adaptation to foreign norms. Finally, inadequate infrastructure, healthcare, and services prompt many returnees to consider re-migration, highlighting the cyclical nature of forced displacement and return. The study will contribute to shaping future research directions and policy approaches with a particular focus on forced returnees.

Key Words: Forced Return, Reintegration, Identity, Stigma, Re-migration

Introduction

In current migration policy and practice worldwide, deportation has become an increasingly common and often unavoidable response to actual or perceived migration issues (Drotbohm & Hasselberg, 2018). We are facing a continuously evolving global regime of deportation that has attained a level of visibility and significance never before seen (De Genova, 2018; 2010). Deportation is commonly understood in immigration studies as an involuntary movement, emphasizing the experiences of deportees and how national borders influence their subjectivity. On the other hand, security-oriented perspectives view deportation primarily as a law-enforcement mechanism. (Coutin, 2015). This study adopts the former perspective to explore the experiences of Kurdish deportees from European countries and examines how they navigate the difficult process of readjustment to and reintegration into their society of origin.

Deported individuals often experience a deep sense of uncertainty and purposelessness, reflecting their feeling of having neither a clear future (destiny) nor a place to belong (destination) (Khosravi, 2018). Similarly, Brotherton and Barrios (2009) discovered that deportees' crisis of identity mainly revolved around two key issues: feelings of belonging and displacement, and the impact of stigmatization. Life after deportation is largely marked by hardship and loss, requiring significant resilience to rebuild, despite a few noted positive aspects of returning (Turnbull, 2018). Deportees commonly face challenges such as financial difficulties, discrimination in employment and housing, social stigma, limited access to social services and protection, and feelings of cultural alienation. Deportees often return to societies that are already burdened by high unemployment, social instability, political unrest, and, in some instances, internal displacement. For some individuals, returning "home" feels like an extension of a previous period of imprisonment (Drotbohm, 2015). Despite the many challenges deported individuals encounter, it is impressive that a significant number manage to defy the odds and successfully rebuild their lives in their home country (Caldwell, 2019).

While scholarly interest in deportation has been increasing, there is still limited academic research on the experiences of individuals after they have been deported. Gibney (2013) believes that deportation is largely overlooked because it is *implicitly viewed as a legitimate or justified* form of forced migration. On the other hand, Khosravi (2018) argues that overlooking the post-deportation experience risks normalizing and strengthening the notion of nation-states, a perspective often referred to as "methodological nationalism". These perspectives highlight the need to critically examine post-deportation experiences not only to better understand the human consequences of deportation, but also to challenge dominant frameworks that marginalize certain forms of human movement. Although the constant risk and experience of deportation reveal their vulnerability, this does not mean they are powerless. Their agency – while constrained – is expressed through personal strategies grounded in shared social and cultural understandings, and is exercised within specific, limited contexts to pursue their main objectives (Galvin, 2015).

According to Setrana (2017), the reintegration of forced returnees can be evaluated from two angles: objective and subjective. Objective factors highlight tangible effects, such as finding housing, securing a stable job, and meeting basic needs. In contrast, returnees' subjective aspects reveal their innermost thoughts and feelings regarding their reintegration – whether they feel satisfied, accepted, and stable based on their own experiences and perceptions. Employing the second aspect, this study focuses on the subjective dimension of reintegration by exploring how Kurdish forced returnees experience reintegration in the Kurdistan Region of Iraq, particularly by examining what social, economic, and identity-related challenges shape their prospects for stability or remigration. To delve into the complex process of reintegration, this study explores the forms of forced return among Kurdish migrants, their challenges of social and economic reintegration, the impact on identity and belonging, and the factors shaping their adjustment and remigration plans. These dimensions are analyzed to assess how they contribute to the returnees' sense of belonging and participation in wider social life. This contribution strengthens ethnographic perspectives (See Drotbohm &

Hasselberg, 2017) that view deportees as active participants who do more than passively experience deportation – they respond to it by creating their own strategies, reshaping their goals, and expressing their cultural perspectives, agency, and identities.

Context and Policy Relevant

Approximately 60% of Kurdish youth express a desire to migrate to Europe (Palani & Baser, 2025). An estimated 28,000 people left the Kurdistan Region for other countries in 2022, according to the head of the European Association of Returned Migration. Despite the challenges and dangerous journeys to Europe, youths asserted that, even if they are repeatedly warned that Europe is no longer desirable and that the route entails significant dangers, they will keep trying to leave (Hawzhin, 2025). Amid this widespread desire to migrate in the Kurdistan Region, the experiences of forcibly deported individuals become particularly relevant and can help deepen understanding of this research area by examining the cases of Kurdish forced returnees – a phenomenon that has been relatively rare despite the region’s long history of migration.

European countries – the primary focus of this research as the deporting states of Kurdish immigrants – have implemented certain return-related policies and practices, though these mainly emphasize voluntary return. Deportation policies in European countries often include ‘return and reintegration’ programs that offer training and financial aid. However, these initiatives primarily target individuals, overlooking the broader, collective, and structural needs involved (Schuster & Majidi, 2013). Assisted Voluntary Return and Reintegration (AVRR) programs help migrants return to their countries of origin with support before, during, and after return to promote sustainable reintegration. AVRR policies are developed by European governments to support the return of migrants without legal status in a structured and assisted manner (IOM, 2021). They all focus on similar core elements, including a preference for voluntary over forced return, the classification of the region as safe for return, and an expansion of support beyond basic needs (Zadel et al. 2010). Receiving countries of forced returnees, such as Cape Verde, have developed a model for a working group to facilitate the “social integration” of deportees. The reasoning was that, given the majority of these youths’ criminal history, it was crucial for their rehabilitation and the country’s overall welfare that they be able to integrate into society effectively (Hasselberg, 2018). Iraq lacks a formal migration strategy or law to manage return and reintegration, despite European Union efforts to establish cooperation through return and readmission agreements. While several EU states, including Germany, the UK, and Norway, have reached bilateral arrangements with Iraq, these are often not fully enforced, except in Germany, where they typically apply only to voluntary returns or criminal cases. Germany partnered with IOM and Iraq in 2018 to support the reintegration of up to 10,000 returnees by offering employment and training opportunities (Mielke, 2023). There have been 650 forced returns to the Kurdistan Region from Germany in 2024 alone. On August 20, 2025, the Home Office announced

that the UK had finalized a new agreement with Iraq to expedite the repatriation of migrants without legal status, which is anticipated to result in the return of numerous Kurdish individuals.

Literature review: Forced Return and the Complexities of Reintegration

Research has demonstrated that forced returnees face various difficulties and obstacles in adapting to their involuntary expulsion (Hasselberg, 2018). The process commences well in advance and continues long after the transition from one country to another, as Drotbohm & Hasselberg (2014) refer to it, the “deportation corridor”. One valuable aspect of migration studies literature on return and reintegration is its critical examination of the simplistic idea that returning home is an easy and natural process – one that restores displaced people to a stable, settled life in their original cultural setting and supposedly repairs the fabric of society – emphasizing instead that return and reintegration are complex and not always restorative (Eastmond, 2007). The period during which individuals are deported is marked by instability and loss-affecting their families, social connections, sense of belonging within kinship networks and nations, and, increasingly, even their citizenship (Boehm, 2016).

Reintegration can be a difficult and disorienting process for migrants who are forced to return, particularly when they come back as outsiders to their ancestral homes after spending some years abroad (Hagan & Wassink, 2020). Returnees often face a paradox: the families and communities they are expected to reunite with to restore the social fabric are often the same ones that motivated their migration, so they encounter stigma, discrimination, and shame stemming from the disparity between societal expectations and actual circumstances (Schuster & Majidi, 2015). Some returnees faced uncertainty about their livelihoods and sense of belonging because their family ties had become so weak that it was even hard to find or reconnect with them after returning. (Plambech, 2018). On the community level, Deportation exposes the gap between formal citizenship, or as De Genova (2018) refers to, “ostensible citizens”, and real social belonging. Those who are deported arrive in a location they are unable to call home, or no longer believe they can (Schuster & Majidi, 2013).

Biella-Battista et al. (2019) argue that sustainable reintegration occurs when returnees are economically independent, socially stable, and psychologically well, allowing them to choose whether to migrate again rather than being forced to do so out of need. Alongside the initial drivers of migration – primarily employment difficulties, with consideration of individual characteristics – according to Schuster & Majidi (2015), deportation adds at least three more factors that often push individuals to migrate again: accumulated debt, family responsibilities, and the stigma associated with perceived failure or ‘contamination’. Many return migrants struggle to reintegrate due to unemployment, social challenges, and a lack of support, which prevents them from using their acquired skills and often drives them to consider

remigration (Afsal & Reshmi, 2021). Cardwell (2019) shows that even well-integrated deportees continue to struggle with a strong desire to return to the deporting country, despite the significant risks involved in doing so.

A crucial aspect of understanding deportees' psychosocial well-being is recognizing that deportation is more than just a physical expulsion or bureaucratic action – it is a prolonged process marked by fear, ongoing pressure, and a pervasive sense of risk (Majidi, 2018). Emotions play a significant role in the deportation process, as returning to one's country of origin often triggers a turbulent mix of emotionally charged experiences – including adjustment, acceptance, stigma, confusion, depression, alienation, shame, a sense of loss, and anxiety (Coutin, 2015; Boehm, 2016). Deportees suffer from significantly higher rates of mental health issues – such as depression, anxiety, and suicidal thoughts – compared to the general population, with many experiencing these problems soon after deportation (Caldwell, 2019). Consequently, the emotional impact of removal and deportation, as punitive border control measures, reshapes and disrupts individuals' identities, their sense of belonging, and their understanding of what “home” means (Turnbull, 2018). Despite this trauma, Caldwell (2019) found that many deportees adapt over time by rebuilding a sense of belonging in their countries of origin. They do this in several ways: recreating familiar spaces, joining social and religious communities, developing new relationships and families, and slowly embracing their original identity.

The hardships caused by deportation are much greater than those experienced before migration. Migration intended to improve a family's situation can instead deepen their hardship when financial expectations are unmet, leading to debt, loss, and feelings of failure and burden (Schuster & Majidi, 2015). Studies have shown that deportees are frequently unemployed or engaged in irregular, low-level work within the informal economy, which are obstacles for economic reintegration (Golash-Boza, 2015; París Pombo & Pérez, 2017). Nevertheless, deportees often follow various routes to reintegrate into the economy and secure employment after returning. Deportees often use the skills they learned in the host society to become self-employed, but they face greater challenges in expanding their businesses due to stigma and a lack of preparation for their return (Hagan, Hernández-León, & Demonsant, 2015). One factor that aids them in finding work is the language they acquired in the country they were deported from, which can open up better job opportunities (Caldwell, 2019). Many deportees in Mexico find work in call centers because they can use their English skills and connect with others who share similar experiences. This shared background creates a sense of community and emotional support that helps them cope with the challenges of deportation (Anderson, 2012). Additionally, some deportees invest the savings they accumulated while working abroad, combining with work experience to launch their own businesses and work for themselves after returning (Caldwell, 2019; Schuster & Majidi, 2015). Essentially, economic reintegration tends to be more successful when deportees have accumulated resources during their time abroad – an idea supported by the new economics of labor migration theory (Setrana, 2017).

Forced returnees often face prolonged vulnerability, social stigma, and surveillance in their countries of origin, which hampers their reintegration and frequently motivates them to remigrate (Hagan & Wassink, 2020). Countries with histories of circular migration or stronger economies often adopt neutral or positive attitudes toward returnees, reducing stigma and enabling smoother reintegration, though formal government support is typically minimal (Caldwell, 2019; Golash-Boza, 2015). There is a contrast between how deportees themselves and the broader society view deportation: deportees tend to see it as a collective experience rather than an individual failure, while the wider society views it as more shameful, associating it with a definite decline in social status and no prospects for upward mobility (Plambech, 2018). This societal perception is closely tied to broader expectations around migration itself. There is a general expectation that migration should bring some level of success or benefit both to the migrants and the family members they leave behind. Migration is often seen as an investment toward a better future. However, when someone is deported without achieving these expected outcomes, they experience social decline and are often viewed by their community as personal failures rather than acknowledging the role of the departing country's circumstances (Schuster & Majidi, 2015). Social shame and fear of judgment following a failed migration attempt can intensify a person's determination to migrate again, as success abroad is seen as essential for preserving personal dignity, social status, and economic legitimacy (Alpes, 2012). So if someone arrives home empty-handed, it indicates a failure on his or her part in that situation. Returning without success carries both high financial and psychological costs, leading to feelings of shame and failure for migrants and their families who invested heavily in the journey (Hernández-Carretero & Carling, 2012). Notwithstanding such consequences, although deportation is stressful and disruptive, migrants don't necessarily see it as preventing them from migrating again (Galvin, 2015). Importantly, it has no effect on first-time migrants either. Alpes (2012) shows that deportation in Cameroon does not discourage people from pursuing migration because it is often hidden, downplayed, or blamed on the individual's personal misfortune.

Methodology

This study uses a qualitative methodology to explore in depth the personal experiences of Kurdish returnees who were forcibly deported to the Kurdistan Region from European countries. Deportation encompasses practices called “repatriation,” “expulsion,” “removal,” or “judicial deportation” in different nations. Although these phrases may reflect different legal rights, protections, and procedures, they all refer to forcibly removing someone from a state (Gibney, 2013). In this study, we include a category of forced returnees who are not deported by law but feel compelled to return due to social obligations and responsibilities. This study aims to assess various dimensions of the personal experiences of reintegration of forcibly returned individuals, focusing on social well-being and support as key indicators of how they perceive their sense of self and belonging in society after reintegration, as well as the effectiveness of their reintegration process. In line with this focus, DeBono and her colleagues (as cited in Majidi, 2018)

identify four essential elements of such well-being: (1) having agency, autonomy, and a sense of control, (2) active participation and engagement, (3) strong social connections and support networks, and (4) a feeling of safety. These elements provide a useful framework for analyzing the challenges and outcomes associated with the return and reintegration of Kurdish individuals. París Pombo & Pérez (2017) show that the lack of broader social connections limits deportees' ability to integrate into wider society and access critical opportunities, such as jobs and education. This study focuses on cases involving individuals who were forcibly returned and have lived in the Kurdistan Region for a significant period, making their experiences valuable for evaluating the long-term impact of return and reintegration.

A sample of 10 forcibly returned individuals is selected as the basis for analysis in this study. We use the label “case#” to refer to interviewees, regardless of the type of immigration procedure they followed. It is important to note that their migration routes were irregular; however, once in the host country, they applied for asylum to increase the likelihood of their cases being accepted. Therefore, this study does not address refugee migration driven by security concerns or other forms of forced displacement. Different techniques were used to identify and recruit the participants, including personal networks and targeted searches on social media platforms. In particular, we searched online spaces where migration-related discussions are active. More precisely, we targeted the Facebook pages of migration activists and journalists focused on Kurdish migration cases. Potential participants were contacted via the researchers' Facebook account. After obtaining their consent, the participants were interviewed online to ensure accessibility and flexibility, as many were located in different regions. The study employed thematic analysis, a method through which the researcher identifies recurring themes emerging from participants' narratives.

Results and Discussion

Form and Pattern of Return

Kurdish forced returnees vary widely in the forms and patterns of their return, including factors such as the length of time spent in the host country, the manner of their forced return, the time elapsed since their return, and the number of times they have been returned.

The duration of their stay in host countries ranged from three months to 25 years. *Cases # 3, 5, 7, 8, and 10* spent between 4 and 6 years in host countries. It is evident that the duration of stay in host countries is significantly correlated with the reintegration process; they encounter greater difficulties and experience a heightened sense of disconnection from their surroundings upon return. Having experienced some acculturation, they adapted to the host countries' lifestyles. The longer they stayed abroad, the more accustomed they became to local living conditions, which positively influenced their adjustment but negatively affected their reintegration upon returning home.

Cases #6 and #9 are unique in that they arrived in the host country and were held in the detention center for 3 months until their cases were rejected and they were returned. Their experiences are less characterized by cultural or temporal detachment from the host society and are instead shaped by unfulfilled dreams, financial losses incurred during the migration journey, the lack of opportunity to reside in the host country for an extended period, and the social pressures they face upon return. *Case #4* is particularly noteworthy; after spending nearly 20 years abroad in three different European countries and marrying a native Norwegian woman, he lost all social ties to Kurdish society – a loss that has deeply affected him following his forced return.

Regarding the frequency of forced returns, *Cases #4 and #7* were deported twice, while the remaining participants experienced return for the first time. The timing of these returns is significant, as those who attempt to migrate again clearly demonstrate that reintegration has not prevented them from reconsidering migration. *Case #4* was first returned in 2015 because of family obligations. After spending some time in the Kurdistan Region, he migrated again five years ago, but was forcibly returned a few months ago after living in Germany. *Case #7* was first returned in 2015 because of family obligations. After spending some time in the Kurdistan Region, he migrated again five years ago, but was forcibly returned a few months ago after living in Germany. His situation is somewhat unique, as his family initially migrated with him but later moved to the UK to avoid the risk of rejection, since, as he explained, family cases are generally viewed more favorably. This is a peculiar case, as his immigration application was submitted in a different country from that of his family members to increase the chance that at least one of them would be accepted.

The reasons for their return were not criminal. The majority of cases – six returnees – were forcibly returned because their applications were rejected and they were not granted residency in the host country. Other returnees, however, chose to return voluntarily, such as *Case #7*, who returned the first time due to family responsibilities. Some cases were influenced by cultural concerns; for instance, parents who worried about raising their children in a religious environment chose to return, whereas they might not have otherwise. That is why we prefer to use the concept of “forced return” as more comprehensive, encompassing not only rejected situations typically referred to as deportation but also persons who, due to cultural and religious considerations, feel compelled to return. This occurs even among Muslim immigrants who, despite the opportunity to remain abroad, chose to return specifically to raise their children in their home country (Asayesh & Kazemipur, 2023).

Regarding the way the returns occurred, the fastest return process is represented by *Cases #7 and #8*, which concluded within 24 hours of arrest at their place of residence to arrival in Iraq. *Case #8* stated that he lost personal belongings and a large amount of money because the process happened very quickly. More broadly, the process took between 15 days and one month, except for *Case #4*, who was detained for six months during his second return before being sent back. In terms of how they were treated during the process, *Case #6* feels that he was treated unfairly and depicts himself as a victim. He was detained in a German detention center until his forcible return to Iraq. His claims of

mistreatment and lack of food lead him to believe that he is in prison. He states that: *“I spent three months behind bars before the police returned me, put me in handcuffs, and treated me like a criminal”*. He also thinks *“it’s unfair because everyone who enters Europe should be given a chance to review their case. However, “I was returned without following the usual procedure for migration policy, and a final decision was made on it”*. Case #8 stayed in Germany more than four years and studied three level in school; he worked legally and reached certain level of professional. As he said, *“in the second asylum appeal hearing session without translator I spoke with the judge”*. This shows the extent of his linguistic confidence. In 2022 he got refused but as he said *“it was normal and every Iraqi initially got refused”*. He got a residency address, indicating recognition of his legal status. This reflects how his forced return disregarded the progress he had made, causing him significant disruption.

The experiences of Kurdish deportees differ from those in other regions, particularly in terms of partnerships and family relationships. In some African (Plambech, 2018) and Latin American (Caldwell, 2019; Boehm, 2016) cases, deportees had spent extended periods in the countries from which they were deported, during which they formed families and had children. As a result, their deportation often meant being separated from loved ones. In contrast, most Kurdish forced returnees, except *Case #4*, did not establish such relationships abroad, so they did not leave behind close family members when deported.

Socially Stigmatized Returnees

The experience of forced return reveals a “stigma”, as returnees face discrimination and social exclusion both in the host country before removal and in their home country upon return. Kleist (2017) demonstrates that deportation entails social and economic hardships, a sense of shame, and the (at least temporary) loss of hope, as returned individuals continue to be seen as failures and are further marginalized after their return (Schuster & Majidi, 2015; Drotbohm, 2015). The following cases illustrate how the stigma of deportation is reinforced through social interactions, as returnees face questions, skepticism, and assumptions that frame forced return as a negative aspect of their identity.

Deportation is framed by others as a negative marker of social identity. They noticeably feel that when they interact with others, they are treated with suspicion or doubt. For instance, in *Case #7*, there is confusion about the relevance of such questions, as people inquire about the reasons for his deportation, implicitly framing it as something undesirable. *Case #8* reported that people frequently asked why he did not relocate to another country to avoid such occurrences. He stated that *“I disregarded such chatter, however it was, of course, psychologically unsettling”*. Also, *Case #9* indicated that *“certain individuals in my surroundings believe I have been deported due to criminal activity, and I am unable to comprehend their perspective; I simply departed, leaving them with that impression”*. It shows that stigmatization stems not from the act of deportation itself, but from the negative social meaning others attach to it. This also suggests that success or failure in migration is viewed as an individual matter. According to Kleist (2017), this

perception allows the collective belief in migration as a pathway to a better life to persist, thereby neglecting the wider structural forces at play. Such stigmatization is doubled for those who spent so much money on the journey (mostly with their families' financial support), only to return empty-handed. Hence, they do not have money to cover even their daily expenses. As observed in *Case #1*, "I feel a shame to ask my family for an Iraqi Dinar because I spent their money". The returnee's reluctance to ask for support reflects an awareness of being perceived as a burden or failure, reinforcing social stigma. Despite the community or collective stigma associated with return, family members tend to exert less visible pressure. In fact, some families express pleasure upon their relatives' return. This may be explained by the fact that the most recent wave of migration from the Kurdistan Region has been driven more by individual aspirations than by a family strategy to improve overall livelihoods.

Most often, the above-mentioned practices arise as forced returnees try to assimilate into what they perceive to be their home communities and navigate the sometimes-conflicting expectations of those around them (Hasselberg, 2018). To avoid social stigma, in some areas, individuals who are forcibly returned often hide the fact of their deportation, instead telling others that their return is temporary and that they have future plans in place (See Alpes, 2012; Schuster & Majidi, 2015). However, such methods are not evident within Kurdish forced returnees, as much of individual life is communal, making it challenging to conceal the experiences of others. Additionally, Kurdish media coverage (particularly social media) about forced returnees is really active, and most details about the cases are quite available to the public. At least three cases were reported being interviewed by Kurdish media outlets, either during or after their return.

Limited Labor Market Participation & Financial Assistance

Forced returnees face significant challenges in securing employment and accessing financial support. Regarding how migration and its outcomes are perceived and anticipated, particularly in terms of economic gains and losses, the experiences of forced returnees greatly hinder their reintegration, as they return without adequate savings, having incurred costly initial migration costs and depleted their financial resources. The following accounts illustrate how limited job opportunities, low income, and a lack of institutional support exacerbate the hardships faced by individuals returning from Europe.

Returnees often bring back some level of language proficiency and work experience, especially those who have spent extended periods in host countries. The economic sociology of return – which typically assumes a voluntary return – examines how migrants' time spent abroad influences their employment prospects upon return and the broader implications for economic development. However, this process is not automatic; the conditions in the country of origin play a crucial role in determining the extent to which such professionals and skills brought back by returnees are integrated into the national economic system. Hagan & Wassink (2020) refer to the political sociology of return,

which centers on the interpretive experiences of deportees and other migrants who are forcibly returned by destination states. In sharp contrast to economically oriented perspectives, this approach emphasizes the role of emigration states, along with their legal frameworks and institutions, as central actors in shaping return-migration and reintegration processes. The labor market in the Kurdistan Region is politically influenced, meaning that access to employment largely depends on individuals' affiliations with ruling parties and their connections to key figures who act as gatekeepers to well- or moderately paid job opportunities. The following quotes clearly illustrate the extent to which forced returnees are dissatisfied with the labor market situation and its politicization.

“Even if you have skills and you know languages, it is not important.” Case #1

“There are no fair opportunities...” Case #2

“If you do not know someone, you will not get a good job.” Case #3

“I possess over five years of experience as a pizza maker in Sweden. Upon my return, I have not gotten adequate support to invest in my skills and establish my own business, having only received \$1,000 in financial assistance”. Case#10

The words of one interviewee highlight the lack of adequate reintegration support and express the frustration of returnees whose skills and qualifications are consistently undervalued, despite their capacity to contribute to the region's economic development. The following statement from *Cases #8 and #1* illustrates the challenges of labor market reintegration and the undervaluing of acquired skills abroad:

“Finding a job in the Kurdistan region is difficult. I have worked in Germany and am fluent in four languages. When I asked about job opportunities, I was told that these things don't help. Now, after four years of working and learning languages, I'm stuck working as a lay worker for a low salary.” Case #8

“They hired me for a position in a company, then I left because personal moods governed the work assignments... I know there are conflicts everywhere, but here, because of them, you do not get a fair position, and no one can defend you.” Case #1

Their experiences indicate that the labor market poses a significant challenge for forced returnees. They are unable to secure jobs that utilize the skills and knowledge acquired in the host country, and they are not permitted to apply their competencies in ways that could facilitate greater engagement with their home society and support a smoother reintegration process. This is consistent with statements from other participants, who shared comparative accounts of life in the Kurdistan Region versus destination countries. Their stories highlighted issues such as low incomes and wages amid high living costs, difficulties saving money, and the lack of adherence to social protection measures, including unemployment insurance and employee social benefits.

Regarding the investment climate in the region, participants noted that political interference impedes investment and business establishment. Similar to employment opportunities, returnees who are willing and able to invest in specific projects face unequal access. This lack of opportunity was also identified as a factor motivating remigration. *Case #3* illustrates this situation by referencing his cousin's project.

“My cousin returned from Europe and invested around \$20,000 in a poultry project, but he had to shut it down after a politician harassed him and demanded a share. He lost so much money, and he left the region again.”

Since none of the returnees' own businesses, this reflects both limited opportunities and a lack of savings, as their legal status in host countries prevented them from accessing well-paid employment.

The number of forced returns is expected to rise as cooperation between the Kurdistan Region, the Iraqi government, and European countries increases to repatriate Iraqi citizens without legal status in host countries. This trend coincides with the absence of effective programs designed to support forcibly returned individuals. Most receive assistance only through a German organization, which requires them to purchase household assets at a cost of around \$1,000, with the promise that the expense will later be reimbursed. At the government level, there is little effort to make forced returnees feel supported or acknowledged. Additionally, there is a lack of follow-up by any party to assess how their lives are progressing after their return. However, upon their return, the Joint Crisis Coordination Centre records the returnees' information. This information is rarely disseminated or shared through media outlets, and accessing it is challenging. The Rawanga Foundation, an NGO, provides some vocational training, but according to interviewees, these efforts have limited effectiveness.

Kurdish Identity and sense of belonging

In discussions of migration and identity, as Anthias (2006) argues, the terms belonging and identity are often overused yet insufficiently theorized. A sense of collective identity and a feeling of belonging to one's country of residence do not always coincide or exclude one another. One might identify with a place yet still lacks a true sense of belonging, acceptance, or full membership within it. Regarding how forced returnees experience national identity and belonging, differences are observed within the research sample. There is a tendency in the perception of returnees to distinguish between the challenges people face in their daily lives and those related to their sense of national belonging.

The returnee's journey has shown a complex connection with national and cultural identity, which is mainly influenced by migration rather than by continuous residence in the country of origin. The gathered data revealed this dynamic, showing how migration, forced return, and reintegration shape individuals' perceptions of belonging and ethnic pride. Paying close attention to different cases in our sample, it became apparent that identity is not static but

fluid, and it is considerably influenced by external factors (migration) and internal reflection. *Case #8* illustrates this idea, stating that:

“I possess a profound sense of my Kurdish identity and, dare I say, a certain racial affinity towards my ethnicity; however, this sentiment is distinct from the challenges associated with residing in my homeland, which are entirely separate matters. Naturally, no one desires to live away from their country, and I often feel an intense passion for my Kurdish symbols when I was there”.

A controversial topic of debate among academics concerns how, over the past decade in the Kurdistan Region, ongoing challenges have led to a significant shift in people’s sense of national identity, which is now increasingly linked to their overall well-being. The above statement suggests that although people acknowledge the challenges they face, these difficulties do not necessarily diminish their sense of national identity. It can be inferred that feelings of identity and belonging may endure even when individuals live far from their homeland. Difficulties do not necessarily weaken their sense of national identity, as *Case #9* further illustrates, explaining that his migration and deportation experience strengthened his appreciation for Kurdish identity, language, and homeland.

“Prior to my emigration, I did not possess a strong sense of Kurdish identity. However, following my migration experience and subsequent deportation, I have developed a profound appreciation for my Kurdish heritage, language, and people, as well as a deep affection for Kurdistan itself.”

Most returnees did not hold a particularly strong sense of ethnic identity before leaving the Kurdistan Region. However, after experiencing life abroad and being forcibly returned as unsuccessful migrants, they began to value their people, language, and culture far more than they had previously. It is important to note that this shift has also been observed among Kurds who successfully integrated into their host countries. *Case #3*, for instance, describes a Kurdish man who lived in Denmark for 13 years and, after being socially compelled to return to Kurdistan, developed a stronger sense of connection and belonging to his Kurdish identity than he had before.

“I did not feel what I lost until I came back to Kurdistan. I didn’t love my culture that much till I came back and I felt it.”

Contrary to the expectation that forced returnees would distance themselves from their national identity after an unsuccessful migration experience and returning to the place they once left, such experiences often strengthen their sense of national identity and rekindle previously subdued feelings of belonging to their roots. This, in turn, facilitates the reintegration process – not necessarily in the short term, but over time – as such feelings help forced returnees live more harmoniously with their communities and homeland. The above finding does not overlook the opposing experiences of weakened national belonging and loyalty, especially given political circumstances. However, the

prevailing connection between forced returnees and their original identity observed in this study aligns with the pattern described earlier.

How can relationships be repaired?

Returnees' experiences often highlight the significant social, cultural, and emotional obstacles to reintegration. After years abroad, upon returning home, they experience disorientation, disappointment, and a sense of alienation as they adapt to the host country's social norms and values. The following examples illustrate how conflicts between one's identity, social norms, and broader societal shifts can arise from forcible return. *Case #5* was asked how difficult it is to re-enter relationships and establish a normal environment after being away from family and the origin community for six years. He said,

"What can I do? I really don't know, I don't have any option, it's quite confusing for me. Everything has to begin from the beginning for me."

He articulated his profound dissatisfaction with the social environment, stating that:

"Those who are returned have different ways of thinking and seeing the world. I found myself and was able to pursue my dreams without any problems after leaving my religiously conservative home community and experiencing freedom in my host community. However, when I returned, I faced the same problem – no one was willing to help or understand me. What's worse is when people meddle in your private life, pass judgment on it, and even exert some control over it."

Case #5, meanwhile, underscores the personal challenges he faces in socially reintegrating with his surroundings and community values. *Case #7* highlighted how reintegration challenges are not only personal but also rooted in broader societal transformations within the homeland. He said that:

"While it is true that one returns to their homeland to reunite with close relatives and compatriots, it may also be a disheartening experience upon the realization that everything has transformed; individuals have altered, and the trust, respect, solidarity, and passion that once prevailed among people are no longer evident. I have encountered punctuality, honesty, and legality in the host country; but, in the Kurdistan Region, there is a pervasive disorder".

It should be noted that newly returned individuals often experience profound disappointment. Echoing these struggles, *Case #8* described a comparable sense of dislocation, noting that returning home required as much effort as adapting abroad in the first place. *Case 8* shared that he lived in Europe for over 4 years, fully immersed in German culture through his schooling there. Although it was challenging at first, he eventually adapted. Now, returning to

his home country is a challenge; he is similarly experiencing what he did when he went to Europe. He must now exert great effort to reconnect with his “home” society.

When considered collectively, these examples show that forced return migration is a complicated balancing act between identity, values, and belonging rather than a straightforward act of moving “back home”. The difficulties faced by the returnees underscore tensions at the personal and societal levels, including the absence of social support, the enduring conservative norms, and the sharp contrast between the freedoms and order enjoyed overseas and the chaos and limitations encountered domestically. In the end, reintegration often requires as much work and adaptation as the original migration, leaving many returnees feeling excluded in the very communities they left behind.

Plan for Re-migration

Despite losing the initial goal of residing in host countries, upon arrival, forced returnees encounter specific hurdles. They arrived in a place where the very hardships that initially motivated their migration – such as inadequate healthcare, electricity, and water supply – still persisted. They are experiencing restricted employment prospects and overall well-being resources. Thus, re-migrating is being considered. Regarding the inquiry about whether they intend to depart once again, *Case #6* replied

“I wish to migrate again, and I have a plan, because I incurred debt upon my return. Furthermore, the underlying reason for my first move persists, as I remained unemployed for two years following graduation. As I am not affiliated with either of the two ruling parties, employment is contingent upon loyalty to them”.

He deeply feels disheartened about his return because, as he stated, *“I invested all my efforts into the journey and endured all its challenges and risks. I experience a sense of insufficiency due to the missed opportunity to attain an inspired and fulfilling life”.* *Case #7* illustrated his mixed feelings about whether to stay or leave, especially given his separation from family, who sought asylum in another country, while he was repatriated to the Kurdistan region alone. His family’s asylum case is unrelated to forced displacement as refugees; as previously mentioned, they filed it to obtain legal status. *Case #8* stated that *“I made efforts to obtain a visa for remigration because I was able to leave the Kurdistan region in search of a better future, and now I am unable to begin all over again in this place”.*

Consequently, forced returnees are more likely to consider re-migration, as they face double challenges due to the resources lost during their previous migration attempt. They have already forfeited the location-specific advantages that previously anchored them in the region. Despite restrictive immigration policies, they confront material disadvantages that increase the cost of re-migration. According to Carling’s (2002) conceptual framework, they are experiencing involuntary immobility at this stage of their lives.

Conclusion

This study has examined the experiences of forced returnees among Kurdish migrants who face various challenges in the process of reintegrating into their original society, if it occurs. The findings of the study highlight that Kurdish forced returnees exhibit diverse migration and return experiences, shaped by factors such as the length of stay in host countries, the manner and frequency of return, and time elapsed since returning; longer stays abroad often lead to greater acculturation but make reintegration more difficult. They experience a kind of social stigma as negative social meanings attached to deportation overshadow structural factors. Forced returnees in the Kurdistan Region face severe economic and reintegration challenges, as limited job opportunities, politicized labor markets, and undervaluation of skills acquired abroad prevent them from using their experience and knowledge, while insufficient financial and institutional support exacerbates their hardships. A notable finding among forced returnees is that their experiences of return tend to heighten their sense of national identity; however, they often struggle with social belonging, as they face a tension between the norms and values learned in the host country and the realities they encounter upon returning, with some expressing concern about societal changes in Kurdish society, especially those who spent extended periods abroad. This conflict makes people feel alienated even in their own homes. A consistent theme in the study is the ongoing desire to re-migrate, as the initial reasons for leaving persist and are compounded by the difficulties faced after returning. This is regarded as a symptom of insufficient reintegration. For numerous Kurdish returnees, deportation signifies not the conclusion of migration opportunities but rather an element of a cyclical process, as persistent economic adversity, social stigma, and unfulfilled dreams compel individuals to contemplate migration anew. Migration continues to be viewed as a pathway to dignity, social status, and opportunity, while forced return is seen as a disruption that rarely restores stability or a sense of belonging.

The research has some limitations, as the sample size is not large enough to allow for broad generalizations. To fully explore this research agenda, further studies are needed, particularly given that the issue is relatively new and that each thematic focus may require a dedicated study using different research methods. Future research should also incorporate the perspectives of relevant government officials. In terms of policy implications, the findings of this study could inform interventions, as there is currently a lack of sufficient initiatives to support the reintegration of forced returnees.

References

- Afsal, K. S., & Reshmi, R. S. (2021). Reintegration and future plans of return migrants. In S. I. Rajan, *India Migration Report 2020: Kerala Model of Migration Surveys* (pp. 147–161). London: Routledge.
- Alpes, M. J. (2012). Bushfalling at All Cost: The Economy of Migratory Knowledge in Anglophone Cameroon. *African Diaspora*, 5, 90–115.
- Anderson, J. (2012). From U.S. Immigration Detention Center to Transnational Call Center. *Voices of Mexico*, 95, 87–91.
- Anthias, F. (2001). New Hybridities, Old Concepts: the Limits of Culture. *Ethnic and Racial Studies*, 24(4), 619–641.
- Anthias, F. (2006). Belongings in a Globalising and Unequal World: Rethinking Translocations. In N. Yuval-Davis, K. Kannabiran, & U. Vieten, *The Situated Politics of Belonging* (pp. 17–31). London: SAGE Publications Ltd.
- Asayesh, O., & Kazempur, A. (2023). Homo Emigraturus vs. Anti Emigraturus: the rise of involuntary immobility in Iran and its consequences. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 50(4), 970–993.
- Biella-Battista, R., Bolits, G., Mark, H., & Salvini, A. (2019). *Reintegration Handbook: Practical guidance on the design, implementation and monitoring of reintegration assistance*. Geneva: International Organization for Migration (IOM).
- Boehm, D. (2016). *Returned: Going and Coming in an Age of Deportation*. Oakland: University of California Press.
- C., B. D., & Barrios, L. (2009). Displacement and stigma: The social-psychological crisis of the deportee. *Crime, Media, Culture: An International Journal*, 5(1), 29–55.
- Caldwell, B. C. (2019). *Deported American: Life after Deportation to Mexico*. Durham: Duke University Press.
- Carling, J. (2002). Migration in the age of involuntary immobility: *Theoretical re-ctions and Cape Verdean experiences*, 28(1), 5–42.
- Coutin, S. B. (2015). Deportation Studies: Origins, Themes and Directions. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 41(4), 671–681.
- De Genova, N. (2010). The Deportation Regime: Sovereignty, Space, and the Freedom of Movement. In N. D. Genova, & N. Peutz, *The Deportation Regime: Sovereignty, Space, and the Freedom of Movement* (pp. 33–65). Duke University Press: Durham.
- De Genova, N. (2018). Afterword. Deportation: The Last Word? In S. Khosravi, *After Deportation: Ethnographic Perspectives* (pp. 253–266). Cham: Palgrave Macmillan.
- Drotbohm, H. (2015). The Reversal of Migratory Family Lives: A Cape Verdean Perspective on Gender and Sociality pre- and post-deportation. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 41(4), 653–670.
- Drotbohm, H. & Hasselberg, I. (2014). Deportation, Anxiety, Justice: New Ethnographic Perspectives. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 41(4), 551–562.
- Drotbohm, H., & Hasselberg, I. (2017). *Deportation, Anxiety, Justice: New Ethnographic Perspectives*. Abingdon: Routledge.
- Easterbrook, M., & Vignoles, V. L. (2013). What does it mean to belong? Interpersonal bonds and intragroup similarities as predictors of felt belonging in different types of groups. *European Journal of Social Psychology*, 43, 455–462.
- Eastmond, M. (2007). Stories as Lived Experience: Narratives in Forced Migration Research. *Journal of Refugee Studies*, 20(2), 248–264.

- Galvin, T. M. (2015). 'We Deport Them but They Keep Coming Back': The Normalcy of Deportation in the Daily Life of 'Undocumented' Zimbabwean Migrant Workers in Botswana. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 41(4), 617–634.
- Gibney, M. J. (2013). Is Deportation a Form of Forced Migration? *Refugee Survey Quarterly*, 33(2), 116–129.
- Golash-Boza, T. M. (2015). *Deported: Immigrant Policing, Disposable Labor, and Global Capitalism*. New York: New York University Press.
- Gupta, A., & Ferguson, J. (1997). Culture, power, place: ethnography at the end of an era. In A. Gupta & J. Ferguson, *Culture, Power, Place: Explorations in Critical Anthropology* (pp. 1–29). Durham: Duke University Press.
- Hagan, J. M., & Wassink, J. T. (2020). Return Migration Around the World: An Integrated Agenda for Future Research. *Annual Review of Sociology*, 46, 533–552.
- Hagan, J. M., Hernández-León, R., & Demonsant, J.-L. (2015). *Skills of the "Unskilled": Work and Mobility among Mexican Migrants*. Oakland: University of California Press.
- Hasselberg, I. (2018). Fieldnotes from Cape Verde: On Deported Youth, Research Methods, and Social Change. In S. Khosravi, *After Deportation: Ethnographic Perspectives* (pp. 15–36). Cham: Palgrave Macmillan.
- Hawzhin, M. (2025). *Young people still have their hearts beating for Europe*. Sulaymania: Awene.
- Hernández-Carretero, M. & Carling, J. (2012). Beyond 'Kamikaze Migrants': Risk Taking in West African Boat Migration to Europe. *Human Organization*, 71(4), 407–417.
- IOM. (2021). *Assisted Voluntary Return and Reintegration (AVRR)*. Geneva: International Organization for Migration (IOM).
- Jenkins, R. (2014). *Social Identity*. Abingdon: Routledge.
- Khosravi, S. (2018). *After Deportation: Ethnographic Perspectives*. Palgrave Macmillan: Cham.
- Kleist, N. (2017). Returning with Nothing but an Empty Bag: Topographies of Social Hope after Deportation to Ghana. In N. Kleist & D. Thorsen (Eds.), *Hope and Uncertainty in Contemporary African Migration* (pp. 173–192). New York: Routledge.
- Majidi, N. (2018). Deportees Lost at "Home": Post-deportation Outcomes in Afghanistan. In S. Khosravi, *After Deportation: Ethnographic Perspectives* (pp. 127–148). Cham: Palgrave Macmillan.
- Menjívar, C. & Kanstroom, D. (2013). *Constructing Immigrant 'Illegality': Critiques, Experiences, and Response*. New York: Cambridge University Press.
- Mielke, K. (2023). *Finding one's place in chaos: returnees' reintegration experiences in Northern Iraq. (BICC Working Paper, 2/2023)*. Bonn: Bonn International Centre for Conflict Studies (BICC) GmbH.
- Palani, K. & Baser, B. (2025). *Next Generation Iraq: Youth in the Kurdistan Region of Iraq*. British Council.
- Paret, M. (2014). Legality and Exploitation: Immigration Enforcement and the US Migrant Labor System. *Latino Studies* 12 (4): 503–526., 12(4), 503–526.
- Paret, M. & Gleeson, S. (2016). Precarity and agency through a migration lens. *Citizenship Studies*, 20(3–4), 277–294.
- París Pombo, M. D. & Pérez, G. (2017). Deported to Tijuana: Social Networks and Religious Communities. In D. C. Brotherton & P. Kretsedemas, *Immigration Policy in the Age of Punishment: Detention, Deportation, and Border Control* (pp. 222–239). New York: Columbia University Press.

- Plambech, S. (2018). Back from “the Other Side”: The Postdeportee Life of Nigerian Migrant Sex Workers. In S. Khosravi, *After Deportation: Ethnographic Perspectives* (pp. 81–103). Cham: Palgrave Macmillan.
- Schuster, L. & Majidi, N. (2013). What Happens Post-Deportation? The Experience of Deported Afghans. *Migration Studies*, 1(2), 221–240.
- Schuster, L. & Majidi, N. (2015). Deportation Stigma and Re-migration. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 41(4), 635–652.
- Setrana, M. B. (2017). Back Home at Last! Factors Influencing Return and Reintegration of Ghanaian Returnees. *Journal of Identity and Migration Studies*, 11(1), 27–46.
- Tajfel, H. (1978). *Differentiation between social groups: Studies in intergroup relations*. London: Academic Press.
- Turnbull, S. (2018). Starting Again: Life After Deportation from the UK. In S. Khosravi, *After Deportation: Ethnographic Perspectives* (pp. 37–62). Cham: Palgrave Macmillan.
- Vignoles, V. L. (2019). Identity: Personal AND social. In K. Deaux & M. Snyder, *Oxford handbook of personality and social psychology* (2nd ed., pp. 289–315). New York: Oxford University Press.
- Zadel, E. v., Kakushadze, A. & Tongeren, B. v. (2010). *Assisted Voluntary Return and Reintegration of Iraqi Nationals from Selected European Countries: An analysis of policies and practices*. Hague: International Organization for Migration (IOM).

ÖSSZEFOGLALÓK / ABSTRACTS

VEREBES INGRID

The Rise of Family Science in Hungary: Academic Fields in Transformation / A családtudomány térnyerése Magyarországon: átalakuló akadémiai tudástermelés

Ez a tanulmány a családtudomány magyarországi térnyerését vizsgálja az elmúlt évtized politikai és akadémiai átalakulásainak kontextusában. A tizenöt éve hatalmon lévő Orbán-rezsim olyan átfogó politikai, gazdasági és társadalmi átalakítást hajtott végre, amely jelentősen érintette az akadémiai szférát is. A kormány amellet, hogy változásokat eszközölt az intézményi struktúrában, megnövelte a befolyását az akadémiai szféra döntéshozó testületeiben is. A tudományos intézményrendszer átalakítása alternatív intézetek létrehozását is jelentette, valamint olyan tudományterületek megerősödését, amelyek a kormányzati narratívát támogatják és legitimálják.

Ez a tanulmány azt mutatja be, hogy hogyan alakult ebben a politikai kontextusban az egyre nagyobb támogatást élvező családtudomány mint tudományterület; milyen intézményi átalakulások történnnek, milyen akadémiai együttműködések és szakpolitikai orientációjú kutatási programok jöttek létre, és hogyan jelent meg ezekben a család mint stratégiai jelentőségű politikai kategória.

A tanulmány különös figyelmet szentel a 2018-ban alapított Kopp Mária Intézet a Népesedésért és a Családokért (KINCS) szerepének, mely mára a családtudomány és család diskurzus meghatározó szereplőjévé vált. Az elemzés betekintést nyújt a KINCS néhány kutatási és közéleti tevékenységébe, és rámutat azokban a kormány narratívájának megjelenéseire.

Kulcsszavak: családtudomány, felsőoktatás, akadémiai autonómia, párhuzamos intézmények, tudástermelés

VÉGH ELIZABET

Az intimitás és a nevelés metszéspontjai: Tanári narratívák az iskolai diskurzusok és gyakorlatok tükrében / The intersections of intimacy and education: Teacher narratives in the light of school discourses and practices

The study examines how different types of loving relationships appear in teachers' narratives, within the formal and informal frameworks of school education, and what meanings, educational goals, and communication practices teachers associate with them. The theoretical starting point of the study is a broader interpretation of the concept of intimacy, which includes friendships, family ties, and other emotional and relational bonds. In this sense, intimacy is both a socially and culturally determined phenomenon and one that is interwoven with personal experiences, which manifests itself in a unique way in school education. Topics such as physicality, relationships, and boundaries are often not addressed openly in pedagogical practice, but rather indirectly through metaphorical discourse.

Based on interviews with teachers conducted as part of qualitative research, I analyze the forms and discourses in which intimacy is thematized, how its place and function in school is interpreted, and what dilemmas are encountered when dealing with these topics. The study also examines the educational goals that teachers associate with the representation of intimacy in schools, as well as the opportunities that different subjects, such as ethics, biology, or homeroom classes, offer for addressing the topic.

The aim of the research is to contribute to the sociological interpretation of intimacy in the context of education and to highlight how norms, institutional expectations, and individual teacher interpretations are linked through their relationship with young people.

The study is part of a larger, ongoing research project examining the relationship between intimacy and education in educational institutions. The results presented here are from the preliminary, qualitative analysis phase of this broader research, and therefore their findings are primarily exploratory in nature.

Keywords: school education, teacher narratives, intimacy, love relationships, social norms at school

Menyhárt Barbara

Helyzetkép a fogyatékosággal élő nők reprodukciós egészségéről / Orview of the Reproductive Health and Rights of Women with Disabilities

The study explores the state of the reproductive health of women with disabilities in Hungary, with particular emphasis on the institutional environment. The research is based on the premise that the sexuality and reproduction of people with disabilities are surrounded by social taboos and prejudices, which also permeate the healthcare system.

The research employs both qualitative and quantitative methods. The statistical analysis of the European Health Interview Survey (EHIS) identifies national patterns and characteristics of reproductive health, while semi-structured interviews with women with disabilities and professionals reveal individual perspectives and highlight the factors that hinder or support the realization of these women's reproductive health and rights.

The findings demonstrate that, although the needs and aspirations of women with disabilities are consistent with the trends observed in the majority population, they face significant structural barriers, including limited access to adequate reproductive services, challenges related to accessibility, the preparedness of professionals and prevailing societal attitudes.

The aim of interpreting the research findings within an international context is to promote broader awareness of the identified enabling factors and best practices, while bringing the barriers to professional discourse. Ultimately, this contributes to ensuring that women with disabilities can exercise their reproductive rights and maintain their health, bodily autonomy, human dignity, and social participation on an equal basis with others.

Keywords: women with disabilities, reproductive rights and health, healthcare access, intersectionality

GYURSÁNSZKY ÁGNES

A látható láthatatlanság: liminalitás és női szakmai identitás a közjegyzőségben a gyermekvállalás utáni munkahelyi reintegráció tükrében / Visible Invisibility: Liminality and the Re-negotiation of Women's Professional Identity in the Hungarian Notariat

The study explores the relationship between liminality and female professional identity within the field of notarial work, with particular attention to the process of workplace reintegration following childbirth. The research is based on a family history and life-course interview conducted with a female deputy notary, analysed through the method of hermeneutic case reconstruction. The analysis examines how affective, structural, and narrative dimensions intertwine across micro, meso, and macro levels in shaping professional identity. The findings indicate that motherhood and part-time employment create a paradoxical state of “visible invisibility”, in which professional presence is maintained while opportunities for advancement remain limited. The narrative topos analysis reveals that loyalty, conflict avoidance, and the pursuit of security function ambivalently as both resources and constraints, assuming different configurations across social and institutional contexts. The study contributes to a more nuanced understanding of women's professional trajectories by demonstrating how biographical narratives, affective experiences, and structural conditions interconnect within the world of late modern work.

Keywords: liminality, female professional identity, notariat, narrative topos, micro–meso–macro level

IREM SANLI

Media Representations of Women Who Kill: A Study in Türkiye / Gyilkos nők reprezentációja a médiában: egy tanulmány Törökországban

A világ északi féltékéjén végzett empirikus tanulmányokból kitűnik, hogy a médiában a női gyilkosok ábrázolása megerősíti a bűncselekmények nemi alapú ábrázolását, és marginalizálja a nőket. A kutatás célja, hogy az elemzés fókuszát egy másik régióra és diskurzusra irányítsa, nevezetesen egy „nem nyugati” országra, Törökországra. Empirikus vizsgálatunk a török médiában megjelenő, gyilkosságot elkövető nők mediaképeire összpontosít. A kérdés vizsgálatát diskurzuselemzéssel és tematikus elemzéssel végeztük. A vegyes módszertanon alapuló elemzéshez felhasznált adatokat az egyik híres török online újság, a Sabah szolgáltatotta.

Kulcsszavak: kriminológia, média és bűnözés, női bűnözés, párbeszédanalízis, társadalmi konstrukciók

SUBARNA MOSTAFA CHAITY – MOHAMMAD ASHRAFUL ALAM

Cyber Victimization and Fear of Crime Among Female Students: An Empirical Study at Mawlana Bhashani Science and Technology University, Bangladesh

In this digital era, female university students who are frequent users of online platforms are prone to cybervictimization, which is creating obstacles for their personal and social lives. The current study explores the prevalence, patterns, and psychological consequences of cyber victimization among female students in Bangladesh, with a specific focus on Mawlana Bhashani Science and Technology University (MBSTU) in Tangail. Utilizing a quantitative research approach, a probability sampling method was employed to administer the survey. The findings reveal a high prevalence of various cyber victimization, where numerous respondents reported experiencing multiple forms of abuse repeatedly, a phenomenon characterized in this study as *digital poly-victimization*. These recurring incidents were responsible for increasing the fear of future victimization significantly and contributed to a diminished sense of safety in digital and physical spaces. Consequently, female students encounter various psychological, mental, academic, and health difficulties, which lead to their social withdrawal, and are commonly reported among victims. The study identifies several underlying factors contributing to the risk and severity of victimization, including excessive daily social media use, inadequate digital knowledge, negligent digital habits, a lack of institutional support, and inadequate reporting mechanisms. Broader societal influences such as peer pressure, victim-blaming attitudes, and media exposure further exacerbate both the incidence and impact of cyber victimization. This research underscores the urgent need for universities and policymakers to recognize cyber victimization as a severe form of gender-based violence. It calls for executing comprehensive prevention strategies by introducing robust institutional policies to protect students' digital well-being and academic success.

Keywords: Cyber Victimization, Fear of Crime, Academic Performance, Psychological Impact, Online Harassment

RÉBÉK-SCHAY KRISZTINA

Festő-Művész-Nők / Painter – Artist – Women

The study of Painter – Artist – Woman attempts to describe the social factors that influenced the appearance of a “large number” of female artists in Hungarian visual arts production at the beginning of the 20th century.

In order to understand the visibility of female artists and their more significant presence compared to previous years, a detailed analysis of the New Group of Hungarian Women Artists is provided. Relying on a comprehensive sociological analysis of the group's members and their socio-economic environment, focusing on the art scene at the end of the century, this paper points out the factors that contributed to the emancipation of women's art.

The research, of which the first steps are presented here, focuses on the oeuvres of eight female painters whose works were exhibited in the National Salon on October 29, 1931. The paper describes how women had been admitted to higher education institutions in the arts, how female artists organised themselves as a formal group after completing

their studies, and it examines the contexts of the production and reception of art where they began their work. Although they had exhibited their works in both the Hungarian and international shows in the 1930s, they were completely excluded from the fine arts canon after 1945.

The study of Painter – Artist – Woman examines the emergence of the group and the circumstances surrounding the emergence of women’s art from a sociological perspective as opposed to the prevailing art historical perspective.

Keywords: Female artist, New Group of Women Artists, Self-organizations

LÁSZLÓ TAMÁS

A rugalmas ellenállóképesség tapasztalata: Egy új mérőeszköz szociológiai reziliencia-kutatásokhoz (REI-20-2023) / The Experience of Resilience: A New Measurement Tool for Sociological Resilience Research (REI-20-2023)

The Resilience Experience Index is a measurement tool developed within the framework of a doctoral research project examining the social impacts of the coronavirus pandemic situation. Its initial version – consisting of only two items – was first used in an empirical (survey-based) data collection in 2021. In the subsequent years, several versions have been applied in the context of different research projects. The novelty of the current twenty-item scale lies in its placing greater emphasis – compared to resilience measures frequently used in psychology – on socially embedded aspects of adaptive flexibility as well as dimensions of temporal and existential significance. The Resilience Experience Index, which had previously been discussed at professional and academic conferences as well as in university lectures, was implemented in 2023 in parallel across survey research, focus groups, and individual life-course interviews, with the first results also examined from a methodological perspective. A partial evaluation based on both quantitative and qualitative analyses was presented at an international conference in 2024. With the preparation of this paper, we aim to fill the gap that has so far existed regarding its systematic written publication. The results of a questionnaire survey conducted by Századvég, which was nationally representative of the adult population in Hungary and stratified according to the main sociodemographic characteristics, also revealed that, in 2023, significant differences could be observed between social groups in terms of resilience experience. Among the different age categories, the resilience experiences of those under 40 appeared relatively limited. This research finding may also suggest that the adverse effects of the coronavirus-related pandemic situation remain perceptible for young adults in the longer term.

Keywords: resilience, resilience experience, Resilience Experience Index, crisis, sociological measurement tool

EDELÉNYI MÁRK ATTILA

A szovjet közvélemény Brezsnyev és Gorbacsov idején / Soviet public opinion under Brezhnev and Gorbachev

This paper analyses the development of the interpretation and measurement of public opinion in the former Soviet Union during the leadership of its last two Party General Secretaries who remained in power for extended periods: Leonid Brezhnev (1964–1982) and Mikhail Gorbachev (1985–1991). Following a chronological structure, the analysis explores the evolving understanding of *public opinion* – an alien, non-socialist social institution – while also reviewing the parallel development of related scientific research.

The text explains the major paradigm shift that occurred during the Brezhnev period, characterized by creating an understanding of a “*dependent public opinion*”, and compares the research and findings from this era with inquiries conducted during the preceding period, which had experienced greater ideological flexibility. The argument then turns to the Gorbachev era, describing a new shift in the principal reference points for understanding *public opinion*. These changes reflected the Party’s growing need for accurate information about society. This shift also enabled *public opinion* to be seen as a relatively independent actor, possessing a significance in social affairs comparable to that of the Party establishment. The paper also examines the impact of introducing new, foreign research methods between 1964 and 1991 and discusses the challenges faced by public opinion research during this phase of Soviet socialism.

Finally, the article compares the conceptualizations of *public opinion* during these two periods of governance and situates the development of Soviet public opinion within the broader context of other socialist countries.

Keywords: Soviet Union, Public Opinion, Public Opinion Research, Brezhnev, Gorbachev

TÓTH TÍMEA EMESE

A természetesnyelv-feldolgozás alkalmazása a fenntarthatósággal kapcsolatos online diskurzus politikai elemzésére / The application of natural language processing for political analysis of online discourse on sustainability

The aim of the research is to show how natural language processing can be used to demonstrate the differences and similarities between the sustainability narratives of different political sides on online media platforms. The application of NLP in this field can reveal which subtopics and narratives dominate the discourse of pro-government and anti-government sides, and whether the differences in political ideology narratives formulated in theory appear. The study was conducted using a mixed methodology on publicly available newspaper articles in online media: the topic modeling results derived from natural language processing were supported and validated by qualitative text analysis. The results show that sustainability appears relatively infrequently in political media discourse, often only tangentially. The analysis shows that sustainability issues are often linked to social issues such as education and housing, and also appear in an economic and industrial context, particularly in the energy sector. Politically focused discourses show strong polarization, which is also reflected in the easily distinguishable sub-topics of the topic modeling procedure: in parallel with

theory, while left-wing narratives emphasize human rights and social responsibility, the conservative side tends to focus on compliance with legislation and economic rationality. The articles reflected the basis of eco-politics, such as the protection of an environment worthy of human beings and its direct connection to social issues. Methodologically, it shows that the narrative differences defined on theoretical grounds can be grasped to an extraordinary extent with methodological solutions that apply a sufficiently cautious, mixed approach, thus demonstrating the potential for exploring areas that may be theoretically unknown. The research highlights that the sustainability discourse is becoming increasingly politicized, which can be grasped through methodological changes, and that the appearance of environmental issues in the media depends significantly on current political narratives and changes in the media landscape.

Keywords: sustainability, political discourse, polarization, media, topic modelling, narrative creation

TRATTNER ANDREA

A kooperáció tanulhatósága: A közlegelő-dilemma adaptációja az üzleti kultúrában / The Learnability of Coopetition: Adapting the Commons Dilemma in Business Culture

The study examines the learnability of coopetition through the socio-economic dimensions of the tragedy of the commons, with particular focus on its business applicability and strategic significance. It provides a detailed literature review in which the tragedy of the commons plays a key role in understanding the parallel dynamics of competition and cooperation. Using Brandenburger and Nalebuff's business examples, it demonstrates how coopetition can become a strategy in complex business environments.

The study builds on Popper's critical rationalism, which offers a methodology for error elimination and continuous inquiry during the learning process. Bruner's learning model is interpreted in a business context, emphasizing narrative and cultural learning's role in organizational knowledge sharing and adaptation. Lakoff's metaphor theory is applied as the cognitive foundation of decision-making and communication. Special attention is given to trust-building and continuous, reflective learning as essential pillars of successful collaboration among competitive partners.

The final chapter identifies new research directions, expanding the framework by investigating the anti-commons dilemma. It recommends integrating Nobel laureates' findings that deepen understanding of bounded rationality (Simon), cognitive biases and decision-making processes (Kahneman), institutional learning and community rule-making (Ostrom), and the economic and political paradoxes of public goods (Buchanan). These insights enrich decision-makers' awareness that choices are strongly influenced by subjective factors, biases, loss aversion, and reference effects.

The study adopts a strong interdisciplinary perspective, integrating economics, psychology, and social psychology to capture the complex and learnable nature of coopetition. This approach supports the development of sustainable corporate cultures capable of balancing the paradox of competition and cooperation.

Keywords: coopetition, competition, cooperation, tragedy of commons, learning

ABDUL SAMIH GUBARI – SANGAR Y. SALIH SALAHADDIN

Subjective Experiences of Forced Returnees: Identity, Belonging, and Reintegration in the Kurdistan Region of Iraq / A kényszerű hazatérők szubjektív tapasztalatai: identitás, hovatartozás és reintegráció Irak kurdisztáni régiójában

A visszatérő migráció az emberi mozgás alapvető aspektusa. A „visszatérés” arra a cselekedetre vagy folyamatra utal, amikor valaki visszamegy, vagy visszaviszik származási helyére. Gyakran összefügg a saját kultúrához, családhoz és otthonhoz való újbóli kapcsolódás folyamatával (IOM, 2020). A migránsok visszatérésének különböző típusai vannak; azonban ez a tanulmány különösen az Irak Kurdisztáni Régiójába (KRI) történő kényszerű hazatelepítésre összpontosít, amely az utóbbi években jelentősen megnövekedett. A kutatás kvalitatív módszereket alkalmazott, és tíz mélyinterjú segítségével vizsgálta a kényszerrel visszatért migránsok identitásának és hovatartozás-érzésének szubjektív felfogását. A vizsgálat feltárta, hogy a kényszerű visszatérés mintázatai változnak a külföldön töltött idő hossza, a visszatérések gyakorisága és a megtapasztalt befogadó országok száma szerint. A visszatérők jelentős társadalmi megbélyegzéssel és diszkriminációval szembesültek mind a kitoloncolás előtt, mind pedig a hazatérés után, ami marginalizációhoz vezetett. A rendszerszintű gazdasági reintegráció szintén kihívásnak bizonyult. A visszatérők összetett kapcsolatokat mutattak kurd identitásukkal, amelyet inkább migrációs tapasztalataik, mint folyamatos otthoni tartózkodásuk formáltak. A kapcsolatok helyreállítása társadalmi, kulturális és érzelmi akadályok leküzdését igényli, miután éveken át idegen normákhoz kellett alkalmazkodniuk. Végül az elégtelen infrastruktúra, egészségügy és szolgáltatások arra készítetik sok visszatérőt, hogy ismét a kivándorlást fontolják meg, ami rávilágít a kényszerű elvándorlás és visszatérés ciklikus jellegére. A tanulmány hozzájárul a jövőbeli kutatási irányok és szakpolitikai megközelítések alakításához, különös tekintettel a kényszerrel visszatérőkre.

Kulcsszavak: kényszerű visszatérés, reintegráció, identitás, megbélyegzés, újramigráció

A KÖTET SZERZŐI / AUTHORS

ALAM, MOHAMMAD ASHRAFUL

PhD Student at the Doctoral School of Sociology, Faculty of Social Sciences, ELTE Eötvös Loránd University, Budapest-1117, Hungary. Research Area: Fear of Crime. Department of Criminology and Police Science, Mawlana Bhashani Science and Technology University (MBSTU), Tangail-1902, Bangladesh.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-7064-7066>

maalam@student.elte.hu; ashraful.cps@mbstu.ac.bd.

Chaity, SUBARNA MOSTAFA

Department of Criminology and Police Science, Mawlana Bhashani Science and Technology University (MBSTU), Tangail-1902, Bangladesh.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-3804-3581>

EDELÉNYI MÁRK ATTILA

Az ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola Interdiszciplináris Társadalomkutatások Doktori Program harmadéves PhD-hallgatója, szociológus, az Ecuadori Központi Egyetem (Universidad Central del Ecuador) Társadalmi Kommunikáció Szak (Facultad de Comunicación Social) adjunktusa. Kutatási terület: közvélemény, a közvélemény kutatása.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-4998-6209>

edelenyimark@gmail.com

GUBARI, ABDUL SAMIH

PhD student at the Doctoral School of Sociology Faculty of Social Sciences

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-1247-0971>

abdul@student.elte.hu

GYURSÁNSZKY ÁGNES

Az ELTE TÁTK Szociológia Doktori Iskola, Szociológia Doktori Program másodéves hallgatója.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-6522-2408>

agyursanszky@staff.elte.hu

LÁSZLÓ TAMÁS

Abszolvált doktori hallgató, ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szociológia Doktori Iskola, Interdiszciplináris Társadalomkutatások PhD-program; szenior kutató, Századvég Közéleti Tudásközpont Alapítvány, Társadalmi Folyamatok és Média Kutatóintézet. Kutatási területei: társadalmi reziliencia és szolidaritás, nemzeti identitás, vallásosság, emlékezet- és generációkutatás, kommunikáció és médiahasználat, kritikai diskurzuselemzés és kvalitatív társadalomkutatás.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-3465-8684>

laszlo.tamas.attila@gmail.com

MENYHÁRT BARBARA

Az ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola Szociálpolitika Doktori Program negyedéves PhD-hallgatója, okleveles szociálpolitikus, gyógypedagógus és fejlesztéspolitikai programmenedzsmet szakértő. Kutatási területei: fogyatékoságpolitika, családpolitika.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-2007-636X>

menyhartbarbara96@gmail.com

RÉBÉK-SCHAY KRISZTINA

A Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológia szakán végzett. 2008-ban a Moholy-Nagy Művészeti Egyetem kulturális manager képzésén vett részt. Jelenleg az ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola – Interdiszciplináris Kutatások hallgatója. Kutatási területe: a jelenkori képzőművészet reprezentációja, gyűjteményezés-történet.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-5894-502X>

Krisztina.Schay@gmail.com

Salih, SANGAR Y.

Doctoral Student, Sociology Department University of New Brunswick

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0183-5320>

sangar.salih@unb.ca

SANLI, IREM

PhD Student at the Doctoral School of Sociology, Faculty of Social Sciences, ELTE, Doctoral Program in International Studies, Attorney-at-Law. Research areas: Feminist criminology, violence against women, international human rights.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1896-2235>

iremsanli93@gmail.com

TÓTH TÍMEA EMESE

Az ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola Interdiszciplináris Társadalomkutatások PhD-hallgatója, a Research Center for Computational Social Science Kutatóközpont junior kutatója, a Társadalomkutatások Módszertana Tanszék tanársegéde, okleveles survey statisztikus, alapszakos szociológia szakelőadó. Kutatási területei: fenntarthatóság, környezetszociológia, digitális bölcsészet, természetesnyelv-feldolgozás társadalomtudományi használata.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3584-118X>

toth.emese@tat.k.elte.hu

TRATTNER ANDREA

Az ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola Interdiszciplináris Társadalomkutatások Doktori Program 4. éves PhD-hallgatója, okleveles üzleti tanácsadó, teológus, bölcsész, szociális munkás, kutatási területei: versengés és együttműködés az üzleti életben.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-0446-3394>

andreatrattner@yahoo.com

VÉGH ELIZABET

Az ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola Szociológia Doktori Program PhD-hallgatója, okleveles szociológus. Kutatási terület: társadalmi nemek, az intimitás szociológiája, oktatás, családpolitika.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-9262-3869>

vegh.elizabet21@gmail.com

VEREBES INGRID

Az ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola Szociológia Doktori Programjának hallgatója, okleveles társadalmi nemek tanulmánya-kutató.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8314-4023>

verebesingrid@gmail.com

Handwritten numbers and symbols, including a large circle and a diagonal line crossing through the text.

Vertical handwritten text consisting of the characters 'X', 'L', 'X', and a vertical line.

ISSN 2064-0528